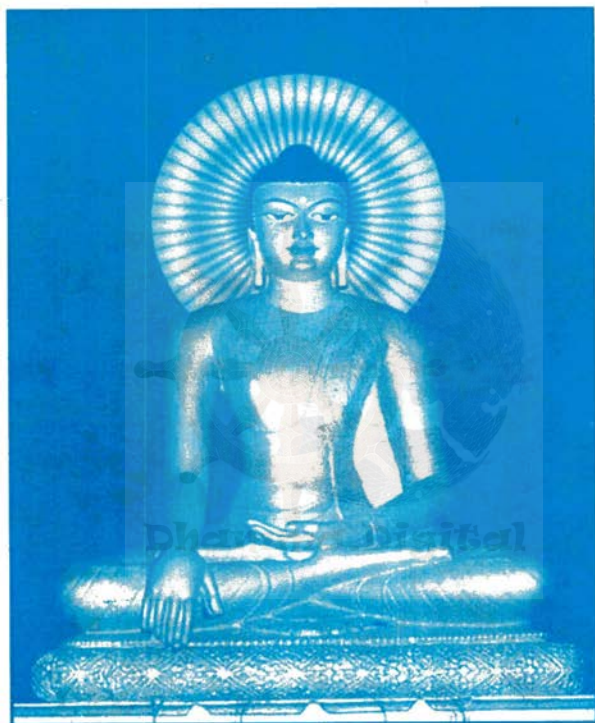

बुद्धको मूल उपदेश

(बुद्धगयामा स्थापित बुद्धको मूर्ति)

लेखक

मोतिकाजी शाक्य

बुद्धको मूल उपदेश

लेखक
मोटिकाजी शाक्य

Dhamma.Digital

प्रकाशक

धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठी

धर्मकीर्ति विहार

श्रीघल, नःघल टोल

प्रकाशकः

धर्मकीर्ति अध्ययन गोष्ठी

धर्मकीर्ति विहार

धर्मद्वान गठीद्वरूः

धम्मवती धम्माचरिय

धनकाजी शाक्य, मानकाजी शाक्य

हिराकाजी शाक्य, मोतिकाजी शाक्य

(सर्वाधिकार लेखकमा सुरक्षित)

पहिलो संस्करण : २००० प्रति

मूल्य : धर्मदान

Dhamma.Digital

बुद्ध सम्वत् : २५४७

विक्रम सम्वत् : २०६०

पेज सेटिङ्ग : अनिलराज जोशी

मुद्रकः

बागमती छापाखाना

बुबहाल, ललितपुर ।

फोन : ५५३३८४७

विषय सूचि

<u>विषय</u>	<u>पृष्ठ</u>
क. प्रकाशकीय	(क)
ख. लेखकले भन्नुपर्ने कुराहरू	(ख)
१. बर्बादीतिर आजको संसार, बुद्ध-धर्म एक उद्धार	१
२. बुद्ध-शासनको इतिहास र बुद्धद्वारा प्रतिपादित मार्ग	१०
३. एक अध्ययन, बुद्ध-जीवनीको	३२
१) एक ठेस, राजकुमार सिद्धार्थको ऐश्वर्यमय जीवनमा	३२
२) चेतनशील सिद्धार्थ र मानसिक अन्तर्द्वन्द	३५
३) राजकुमार सिद्धार्थको महाभिनिष्क्रमण	३९
४) आध्यात्मिक चिन्तन-मनन गर्ने तपस्वीको खोजमा, राजकुमार सिद्धार्थ	४१
५) सिद्धार्थ, आलारकालम ऋषिको आश्रममा	४४
६) सिद्धार्थ, राम ऋषिको आश्रममा	४६
७) सिद्धार्थ, मध्यम मार्गमा	५१
८) सिद्धार्थको जीवनमा छत्तीसौ बैशाख पूर्णिमा	५४
९) सिद्धार्थ, बोधिज्ञान पाउने अधिष्ठानमा	५८
१०) सिद्धार्थलाई बुद्धत्व लाभ	६४
(क) पूर्वानुस्मृति अभिज्ञा लाभ	६४
(ख) च्युत्योत्पति अभिज्ञा लाभ	६५
(ग) प्रतित्य समुत्पाद ज्ञान लाभ	६९
(घ) आस्रव क्षय ज्ञान लाभ	७८

<u>विषय</u>	<u>पृष्ठ</u>
११) बुद्धत्व लाभ पछिका पहिला तीन साताहरू	८१
(क) चतुआर्य सत्य	८३
(ख) आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग	८६
१२) बुद्धत्व लाभ पछिको चौथो सप्ताह	
र अभिधर्म	९३
(अ) परमार्थ सत्य धर्म	९४
(क) रूपको प्रकार र वर्गीकरण	९५
(ख) चेतसिकको प्रकार र वर्गीकरण	९९
(ग) चित्तको प्रकार र वर्गीकरण	१०५
(घ) निर्वाण	१३४
(आ) अकुशल धर्म संग्रह	१३६
(इ) कुशल धर्म संग्रह वा बोधिपक्षिय धर्म	१४०
१३) बुद्धले बुद्धगयामा बिताएका पछिल्ला तीन	
साताहरू	१४४
१४) सम्यक सम्बुद्ध ऋषिपतन मृगदावनमा	१४८
१५) बहुजन हितार्थ बुद्धद्वारा चारिका प्रारम्भ	१५४
१६) बुद्धबाट मध्यममार्गी अर्थनीति स्वीकार	१५६
१७) भिक्षुसङ्घ र भिक्षुणीसङ्घको विस्तार	१६१
१८) अभिधर्म देशना	१६७
१९) आफ्नो जन्मभूमीप्रति बुद्धको स्नेह	१७२
२०) बुद्धको महापरिनिर्वाण	१७७
४ सम्यक व्यायाम :	
बुद्धद्वारा प्रतिपादित मार्गको मूल	१९२
अ) समथ भावना विधि	१९६
आ) विपश्यना भावना विधि	२०४
५. आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग र वर्तमान समाज	२३३

प्रकाशकीय

यस पुस्तक लेखने मेरो कान्छो भाइ मोतिकाजी शाक्यलाई धेरै बर्ष पहिले मैले सारनाथमा लगी पन्ध्र दिनको लागि श्रामणेर गरी विपश्यना भावनाको अभ्यास गर्न लगाएको थिएँ । त्यही बेलादेखि उसले बुद्ध-धर्म बारेका किताबहरू पाएमा पढ्ने बानी गरेछ । अहिले आफूले पढ्न पाएका किताबहरूको आधारमा “बुद्धको मूल उपदेश” नामको यो पुस्तक लेखेर प्रकाशन गरिदिनु पन्थो भनेर देखाउन ल्याउँदा उसमा त्यसरी राम्रो संस्कार बसेको पाएर खुसि लागेको छ ।

आजभोलिका अनेक काममा व्यस्त रहनपुर्ने मानिसहरूलाई बुद्ध-धर्मका मुख्यमुख्य कुराहरू छिटो जानकारी दिलाउन यो पुस्तक उपयोगी नै हुनेछ ।

यो पुस्तक हाम्रा पूज्य स्वर्गीय आमा हिराथकूँ शाक्य र पूज्य स्वर्गीय बुबा हर्षमान शाक्यको पूण्यस्मृतिमा धर्मदान गर्न म सहित मेरा दाजुहरू धनकाजी शाक्य र मानकाजी शाक्य तथा मेरा भाइहरू हिराकाजी शाक्य र मोतिकाजी शाक्य सबैको यथाश्रद्धा आर्थिक सहयोगमा प्रकाशन गरिएको हो । यो धर्मदान कार्य हाम्रा पूज्य आमा र बुबाले निर्वाण पाउने हेतुहोस् भन्ने हाम्रो कामना छ ।

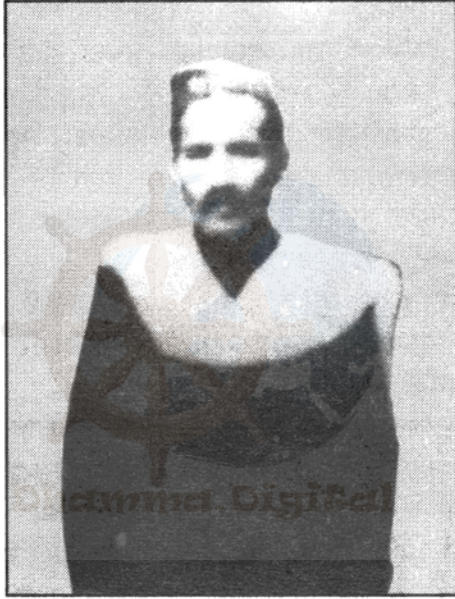
धम्मवती

अध्यक्ष

धर्मकीर्ति बिहार

बुद्ध सम्वत् २५४७
पौष शुक्ल द्वादशी

(क)

स्वर्गीय हर्षमान शाक्य

जन्म : बु.सं. २४४५ (वि.सं.१९५८) आश्विनशुक्ल नवमी

मृत्यु : बु.सं. २५०६ (वि.सं. २०२०) वैशाखकृष्ण दशमी

स्वर्गीय हिराथकुं शाक्य

जन्म : बु.सं. २४४४ (वि.सं.१९५७) आश्विनकृष्ण तृतीया

मृत्यु : बु.सं. २५२३ (वि.सं. २०३६) पौषशुक्ल द्वादशी

लेखकले भन्नुपर्ने केही कुराहरू

सबैभन्दा पहिले, म पाठक महानुभावहरूमा के कुरा विनम्र निवेदन गर्न चाहन्छु भने यो पुस्तक लेख्ने प्रयास बुद्ध-धर्म बारे ज्ञाता भएर होइन, बुद्ध-धर्म प्रति जिज्ञासु भएर आँटेको हुँ । आजभन्दा ३५ वर्ष पहिले धम्मवती गुरुमाँको प्रेरणाले दुइ हप्ताको लागि श्रामणेर भएर विपश्यना भावनाको केही अभ्यास गर्ने मौका जुरेको थियो र त्यसपछि बुद्ध-धर्ममा पक्कै पनि नजानि नहुने जीवनोपयोगि सत्य कुरा हुनुपर्छ भन्ने कुरा मनमा गढेको थियो । अनि त्यही बेलादेखि बुद्ध र बुद्ध-धर्म बारे केही जानकारी राख्ने जिज्ञासा जागृत भएको छ र बुद्ध-धर्म बारे कुनै किताब हातपरेमा पढ्ने आदत बसेको छ । तर अनेक कारणले गर्दा त्यसैमा लागिपर्न नसकेकाले बुद्ध-धर्म बारेको आफ्नो ज्ञान अन्धाहरूले हात्तीलाई छामेर चिन्न खोजे जस्तो मात्र भइरहेको थियो । त्यस्तैमा आजभन्दा १३ वर्ष पहिले देढबर्ष जति रुपन्देही जिल्लामा रहेको नेपाल विद्युत प्राधिकरणको भैरहवा शाखा कार्यालयको प्रमुख भएर कार्यरत रहँदा घर-परिवारबाट टाढा एकलै रहने अवस्था पयो । सो बेला मैले कार्यालय समयभन्दा बाहिर, विहान र बेलुकीको समय आफ्नो साथमा भएका बुद्ध-धर्म बारेका किताबहरू राम्ररी अध्ययन गरेर

(ख)

त्यसमाथि चिन्तन-मनन गर्ने अवसर पाएँ र मुख्यमुख्य कुराहरू पछिसम्म सम्भ्रारख्नाको लागि टिपोट पनि गरें । पछि त्यस टिपोटलाई एउटा पुस्तकाकार दिएमा त्यो अरूहरूलाई पनि उपयोगी हुने विचार आयो र पुस्तकाकार पनि दिएँ । तर सो पुस्तक छपाउनमा मैले हतार गरिनँ । किनभने त्यस टिपोटको आधारमा बुद्ध-धर्म सम्बन्धमा मैले निकालेको निचोड बारे म थप अध्ययन गरेर निसंकोच हुन चाहेको थिएँ । अहिले म सो निष्कर्ष बारे तुलानात्मक रूपले पहिलेभन्दा बढी सन्देह रहित भएकाले सो लेखाइको केही अभिव्यक्ति र भाषामा समसामयिक सुधार गरी पाठक महानुभावबाट थप सिर्जनात्मक आलोचना र सुझाव पाउने अपेक्षाकासाथ यो पुस्तक सार्वजनिक गरेको छु ।

लेखकको नाताले भन्नु पर्ने अर्को कुरा के हो भने आफ्नो ऐश्वर्यमय जीवन परित्याग गरी अर्थात महाभिनिष्क्रमण गरी सन्न्यास लिइसकेपछि शाक्यमुनि नामले चिनिएका राजकुमार सिद्धार्थले कसरी बुद्धत्व पाए र बुद्धत्व पाइसकेपछि उनले कहाँ, कसरी आफ्नो स्वानुभवमा आधारित धर्म अरूहरूलाई सम्झाएर जनहित गरे भन्ने सम्बन्धमा यथेष्ट रूपमा भरपर्दो जानकारी पाउन सकिने भएतापनि राजकुमार सिद्धार्थले किन आफ्नो ऐश्वर्यमय जीवन परित्याग गरी सन्न्यास लिए भन्ने विषयमा भरपर्दो जानकारी अप्राप्य रहन गएछ भन्ने कुरो मेरो मनमा खट्केको छ ।

राजकुमार सिद्धार्थले किन गृह त्याग गरे भन्ने सम्बन्धमा थरिथरिका मानिसहरूबाट थरिथरिको अनुमान गरिएको देखिन्छ । केही मानिसहरूले सिद्धार्थको राज्य

कपिलवस्तु र उनको मावली राज्य देवदह बीच सीमा-नदी रोहिणीको पानीको बाँडफाँट विषय बारम्बार भ्रगडा भइरहने गरेकाले सिद्धार्थले दिक्कमानी गृह त्याग गरेको हुनुपर्छ भनेर अनुमान गरेका छन् त केही मानिसहरूले सिद्धार्थ र उनकी सानीआमा महारानी प्रजापति गौतमी बीच द्वन्द भएको कारण गृह त्याग गरेको हुनुपर्छ भनेर अनुमान गरेका छन् । अनि केही मानिसहरू धेरै प्राणीहरू बलि दिनुपर्ने वाजपेय्य महायोजन गर्ने कुरामा अन्य शाक्य राजकुमारहरू बीच राय बाभ्नेकाले गृह त्याग गरेको हुनुपर्छ भनेर अनुमान गर्नेमा पनि छन् । तर अहिले सम्म धेरैले स्वीकारेको अनुमान के छ भने राजकुमार सिद्धार्थले २९ वसन्त पारगरिसकेपछि एक दिन अकस्मात एक जना बूढा, अर्को दिन एक जना रोगी, फेरि अर्को दिन एक मृतक र चौथो पटक एक जना श्रमण देखेपछि महाभिनिष्क्रमण गरेको हुनुपर्छ ।

जहाँसम्म लाग्छ धेरै धर्मस्कन्धहरूमा बुद्धले बूढा हुनु, रोगी हुनु र मर्नु आदि इच्छा विपरित परिआउने कुराहरू ठूलो दुःखका कारणहरू हुन र यस प्रकारका दुःखहरूबाट सधैंको लागि मुक्ति पाइने बोधिज्ञान प्राप्त गरेपछि उनले सो ज्ञान पाउन अपनाएको मध्यम मार्गी आर्य अष्टाङ्गिकमार्गको अनुसरण गर्ने जो कसैले पनि उनले भै निर्वाण सुख पाउन सकिने छ भनेर सम्भाउने गरेको पाइएकाले वास्तवमा राजकुमार सिद्धार्थले बृद्धपन, रोग र मृत्यु जस्ता सांसारिक दुःखहरू प्रति गहीरीएर सोचन वाध्य भएपछि नै गृह त्याग गर्ने निर्णय लिएको हुनुपर्छ । तर हाल मानिआए जस्तै राजकुमार सिद्धार्थले २९ वसन्त पार

गरिसकेपछि राजदरवार बाहिर घुम्न जाँदा एक दिन एक जना बूढा, अर्को दिन एक जना रोगी, फेरि अर्को दिन एक मृतक र चौथो पटक एक जना श्रमण देख्न पाएको र तिनीहरूलाई त्यसरी टाढाबाट एकपल्ट नियाल्न पाएको भरमा नै महाभिनिष्क्रमण गर्ने प्रबल प्रेरणा पाएको भने नहुन सक्छ । किनभने पहिलो कुरो १६ बर्षको उमेर पार गरी वालिग हुने वित्तिकै सबै किसिमको राजकीय जाँचमा गणराज्यभरका राजकुमारहरूमा सर्वश्रेष्ठ भई भावी गणराज्याधिपति चुनिएका राजकुमार सिद्धार्थमा एक दिन सबै बूढो हुनेछ, रोगी हुनेछ र अन्तमा मर्नेछ भन्ने सामान्य ज्ञान पनि थिएन होला भनेर कसरी मान्ने ? दोश्रो कुरो राजकुमार सिद्धार्थको जन्म भएर उनको उमेर २९ बर्ष पुग्ने अवधिभरमा के उनको दरवारमा कुनै पनि मानिस बूढा वा बूढी भएर वा कुनै रोग लागेर मरेन होला ? राजकुमार सिद्धार्थ २९ बर्षको हुनुभन्दा पहिले यस्ता सांसारिक घटनाहरू राजकुमार सिद्धार्थको जीवनमा सामान्य रूपले आए र सामान्य प्रभाव मात्रै पारेर गए होलान् । तर उनी २९ बर्षको भई निकट भविष्यमै चक्रवर्ति राजा हुनसक्ने गरी लोकप्रिय राजकुमार भइसकेपछि कुनै बूढा वा बूढी असाध्य रोगले ग्रष्ट भएर सारै दुःख-कष्ट भेलेर मरेको हृदयविदारक दृश्य उनी स्वयम्ले नजिकबाट हेर्नुपर्ने कुनै घटना घटी त्यस घटनाबाट उनको ऐश्वर्यमय जीवनमा गहीरो ठेस लागेको हुनुपर्छ । त्यसरी मनमा गहीरो ठेस लागेपछि उनको मनमा ठूलो मानसिक द्वन्द भएको र आफ्नो मानसिक द्वन्द सुल्झाउने अभिप्रायले त्यस बेलाका अन्य सन्न्यासीहरूको

(७)

देखासिखी गरी आफू पनि सन्न्यास भई मानसिक शान्तिको खोजमा लाग्ने विचार उनको मनमा पलाएको हुनुपर्छ । त्यसैको आधारमा राजकुमार सिद्धार्थले महाभिनिष्क्रमण गर्ने निर्णय गरेको घटनालाई अलि बेग्लै ढङ्गले अभिव्यक्त गर्ने जमर्को गरेको छु ।

अन्तमा आफ्नो अमूल्य समय दिएर यो पुस्तक हेरी आवश्यक सुझाव दिनु भएका पूज्य अश्वघोष भन्ते तथा यो पुस्तक प्रकाशन गरिदिन सम्पूर्ण व्यवस्था मिलाइदिएकी धर्मकीर्ति बिहारकी अध्यक्ष श्रद्धेय गुरुमाँ धम्मवतीलाई सादर वन्दना गर्नुका साथै यो पुस्तक प्रकाशन गर्नमा अन्य सहयोग गर्नु भएका सबैप्रति हृदय देखि कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु ।

बुद्ध सम्बत् २५४७
पौष शुक्ल द्वादशी

मोतिकाजी शाक्य

Dhamma.Digital

(च)

परिच्छेद-१

बर्बादीतिर आजको संसार, बुद्ध-धर्म एक उद्धार

वर्तमान युग विज्ञानको युग हो । यस वैज्ञानिक युगमा सामान्य दृष्टिकोणले हेर्दा अद्भुत लाग्दा नयाँनयाँ आविष्कारहरू बढ्दै गइरहेका छन् । तर प्रश्न उठ्छ, के आधुनिक आविष्कारहरूले मानवजातीको भलो मात्रै गरिरहेका छन् त ? राम्ररी केलाउँदा के भन्नुपर्ने हुन्छ भने, अधिकांश आविष्कारहरूले मानिसहरूलाई केही भौतिक सुविधा प्रदान गरेका भएतापनि कतिपय आविष्कारहरूले अनावश्यक विकृतिहरू पनि निम्त्याइरहेका छन् । त्यसो हुनाको मूल कारण अनेक प्रकारका आविष्कारहरू गर्नमा संलग्न मानिसहरू, आफ्नो जुन इच्छाशक्तिको कारण त्यस्ता आविष्कारहरू गर्न सफल भएका छन्, त्यस इच्छाशक्तिलाई सही दिशातिर निर्दिष्ट गर्ने कला सम्बन्धमा अनभिज्ञ छन् । त्यसैले उनीहरूले आफूले गरेको आविष्कारबाट अरूलाई हित वा अहित के हुने हो त्यस्को त्यति चासो लिने गरिरहेका छैनन् । उनीहरू खालि पैसा कमाइने आविष्कारहरू गर्नमा मात्र एकोहोरिएका छन् । त्यसैले प्राय प्रत्येक आविष्कारसंगै समाजमा एउटा नयाँ द्वन्द्व पनि भित्रिने गरिरहेको छ ।

प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्ष रूपमा आधुनिक आविष्कारहरूकै कारण आज धेरै मानिसहरूमा मानसिक विकृति बढ्दै गएको छ । मानिस-मानिस बीचमा हुनुपर्ने मैत्री भाव प्रायः शून्य हुनगई आपसमा अनेक प्रकारका द्वन्द्वहरू बढेका छन् । अनि मानिस-मानिस बीचको द्वन्द्व मात्र होइन, मानवी आविष्कार र प्रकृति बीचको द्वन्द्व पनि बढ्दै छ ।

सामान्यतया मानसिक द्वन्द्वको परिणति एउटा अठोट हुन्छ, जुन पछिबाट एउटा इच्छाशक्तिमा परिणत हुन्छ । मानिसमा हुने त्यही इच्छाशक्तिकै बलले आजसम्म मानिसको संसार यहाँसम्म चल्दै आएको हो । तर सबै मानिसमा मानसिक द्वन्द्वको कारण एउटा अठोट जन्मिहाल्छ भन्ने छैन । मानसिक द्वन्द्वको परिणतिको रूपमा कुनै एउटा अठोट जन्माउन नसक्ने व्यक्तिमा मानसिक द्वन्द्वले मानसिक विकृति जन्माउँछ । मानसिक विकृतिमा फसेकाहरू सजिलैसित अनेक प्रकारका लागुपदार्थ सेवन गरी दुर्व्यसनी हुने रहेछन् । सामान्य लागु पदार्थ सेवन गरी अर्धचेतन अवस्थामा पुग्ने चलन नयाँ होइन, तर अहिलेको युगमा जसरी हुन्छ पैसा कमाउनमा एकोहोरिएका मानिसहरूले केही त्यस्ता लागु पदार्थहरू आविष्कार गरेका छन्, जुन अति घातक छन् । एक पल्ट त्यस्ता लागुपदार्थको सेवन गरी दुर्व्यसनमा फसेपछि त्यस्ता लागु पदार्थको सेवन गर्दै गएमा पनि मर्ने र त्यसको परित्याग गरेर पनि जिउन नसक्ने अवस्थामा पुगिने रहेछ ।

दुर्व्यसन र आधुनिक आविष्कारहरूबीच कति गहीरो सम्बन्ध रहेछ भन्ने कुरो आजको युगमा सबै भन्दा विकसित देश अमेरिका सम्बन्धी निम्न तथ्याङ्कबाट स्वतः स्पष्ट हुन्छ :

अमेरिकाले सन् १९९० को वर्षमा अन्यत्रबाट त्यस देशमा भित्रिन सक्ने लागु पदार्थ रोकथाम गर्ने प्रयासमा करिब ४५ करोड अमेरिकी डलर खर्च गरेको थियो । तरपनि त्यस वर्षभरमा करिब ५०० पटक पानीजहाजबाट र ३,५०० पटक हवाईजहाजबाट विभिन्न प्रकारका लागुपदार्थहरू चोरिछिपी गरी अमेरिकामा भित्राइएका थिए ।

उपरोक्त तथ्याङ्कबाट एउटा अर्को कुरो पनि थाहा हुन्छ । त्यो के भने लागुपदार्थहरू प्राप्त गर्न कठिन पारिनु मात्रले दुर्व्यसनीहरूको संख्या घट्ने रहेनछ । त्यसले चोरिछिपी गरी लागुपदार्थको व्यापार गर्नेहरूलाई रातारात कराडपति बन्ने अवसर पनि पैदा गर्दो रहेछ । लागुपदार्थहरू प्राप्त गर्न कठिन बनाएपछि त्यसका व्यापारीहरूले अत्यधिक नाफा कमाउन सक्ने भएको छ । त्यसरी अत्यधिक नाफाको रूपमा कमाएको पैसाको बलले उनीहरू आफ्नो व्यापारलाई विश्वव्यापी बनाउनका लागि दुर्व्यसनीहरूको संख्या विश्वभर बढाउनमा लागिपरेका छन् । यस्तो अवस्थामा दुर्व्यसनीहरू बढ्न नदिने एउटा भरपर्दो उपाय मानिसहरूलाई आफ्नो अनुचित इच्छालाई कसरी सही दिशातिर निर्दिष्ट गर्ने भन्ने कला सिकाई उनीहरूलाई दुर्व्यसनी हुनबाट बचाउने प्रयास गर्नु हुनसक्छ ।

अनियन्त्रित कामवासनाको कारण पनि मानवजातिले ठूलो हानि व्यहोर्नु परिरहेको छ । चिम्पाञ्जिबाट मानिसमा सरेको अनुमान गरिएको "एड्स" रोग आज धेरै मानिसहरूमा सरिसकेको छ । यो रोग लागेको मानिसमा अन्य सबै प्रकारका रोग विरुद्ध लड्ने प्रतिरोधात्मक शक्ति क्षीण हुने रहेछ । तर यो रोगको कुनै विश्वासिलो निदान अहिलेसम्म

थाहा हुन सकेको छैन । अतः यो रोग लागेको व्यक्ति अकालमै मर्ने हुन्छ । यस्तो डरलाग्दो रोग वीर्य वा रगतको माध्यम गरी एक व्यक्तिबाट अर्कोमा सहजै संक्रमण हुने गर्छ । त्यसैले यो एड्स रोग, अनियन्त्रित कामवासनाको कारण बलात्कार, व्यभिचार तथा अन्य प्रकारका अप्राकृतिक मैथुन कार्यमा लाग्ने व्यक्तिहरूमा तथा नयाँ आविष्कार गरिएका लागु पदार्थ सेवन गर्न साभ्भा रूपमा सुई प्रयोग गर्ने दुर्व्यसनीहरूमा दिन दुगुना रात चौगुनाको दरले फैलने गरिरहेको छ । यस रोगको महामारी नियन्त्रण गर्नको लागि सबै भन्दा पहिले व्यभिचार गर्ने र दुर्व्यसनी हुने चलन हटाउन सक्नु पर्छ । र यसको लागि पनि आफ्नो अनुचित इच्छालाई कसरी सही दिशातिर लगाउने भन्ने कला सिकाउनु आवश्यक छ ।

आधुनिक आविष्कारहरूको कारण वर्तमान संसारले सामना गरिरहनु परेको एउटा अर्को उल्लेखनीय समस्या सूर्यबाट निस्किरहेको अल्ट्रा भ्वाइलेट विकिरणलाई पृथ्वीसम्म पुग्न नसक्ने गरी पृथ्वीलाई वरिपरिबाट घेरिरहेको ओजोन ग्याँसको तह भनभन पातलिंदै जानु हो । हाल क्लोरोल्फचुरो कार्बन ग्याँस, हालोन ग्याँस जस्ता क्लोरिनयुक्त कृतिम ग्याँसहरूको अत्यधिक प्रयोगको कारण अहिलेसम्ममा दक्षिणी ध्रुवको सिरानीनेरको ओजोन तहमा एउटा ठूलो प्वाल तथा उत्तरी ध्रुवको सिरानीनेरको ओजोन तहमा एउटा मध्यम् खालको प्वाल परिसकेको छ । यदि समय छँदै मानिसहरूले क्षणिक सुविधाको इच्छा त्यागी क्लोरिनयुक्त कृतिम ग्याँसहरूको अत्यधिक प्रयोग नियन्त्रण नगरेमा

ओजोन तहमा देखिएका प्वालहरू बढेर ओजोन तह पूरै च्यातिनेछ । सूर्यबाट आउने अल्ट्रा भ्वाइलेट विकिरण रोक्ने ओजोन तह त्यसरी च्यातिएमा पृथ्वीका धेरै प्राणीहरू छालाको क्यान्सरले पिडित भएर मर्ने छन् ।

क्लोरिनयुक्त कृतिम ग्याँसहरूले ओजोन ग्याँसको तह पातलो गर्नुको अलावा कोयला, पेट्रोल, डिजेल आदि जैविक ऊर्जाको प्रयोगबाट निस्कने कार्बन ग्याँसहरूसित मिली पृथ्वीको वरिपरि एउटा त्यस्तो तहको सिर्जना गरिरहेका छन् जुन तहले सूर्यबाट पृथ्वीमा पुगेर पृथ्वीलाई आवश्यक तापक्रम दिइसकेपछि पृथ्वीबाट अन्यत्र फर्केर जाने इन्फ्रारेड विकिरणलाई पुनः पृथ्वीमा नै फर्काउने काम गरिरहेको छ । यस प्रकृत्यालाई हरितगृह प्रकरण भनिन्छ ।

हरितगृह प्रकरणको कारण सन् १९५० देखि सन् १९८५ भित्र पृथ्वीको वायुमण्डलको औसत् तापक्रम ०.५ डिग्री सेन्टिग्रेड बढेको थियो । हरितगृह प्रकरणको कारण वायुमण्डलको तापक्रम बढ्ने क्रम क्लोरिनयुक्त कृतिम ग्याँसहरू तथा जैविक ऊर्जाको प्रयोग प्रचूरमात्रामा गरिने क्षेत्रमा अन्यत्र भन्दा धेरै बढी हुने गरेको छ । विश्वभरमा सबै भन्दा बढी क्लोरिनयुक्त कृतिम ग्याँसहरू तथा जैविक ऊर्जाको प्रयोग गरिने अमेरिकाको नजिक पर्ने टुण्ड्रा क्षेत्रको वायुमण्डलको तापक्रम गत शताब्दिभरमा करिब ४ डिग्री सेन्टिग्रेडले बढेको देखिन्छ ।

क्लोरिनयुक्त कृतिम ग्याँसहरू तथा जैविक ऊर्जाको प्रयोग अहिलेकै दरमा बढिरहेमा आउँदो पच्चास वर्षभित्र पृथ्वीभर वायुको औसत् तापक्रम ४ देखि ५ डिग्री सेन्टिग्रेडले

बढ्ने अनुमान गरिएको छ । त्यसो हुनगएमा उत्तरी तथा दक्षिणी ध्रुवहरूमा रहेका बरफका ठूलठूला ढिकोहरू पगलने छन् र समुद्री पानीको सतह करिव ५ मिटर बढ्नेछ । समुद्री पानीको सतह ५ मिटर बढ्न गएमा समुद्रको छेउमा रहेका न्यूयोर्क, भेनिस, टोकियो, सिङ्गापुर, हङ्कङ्ग, मुम्बई, ढाका जस्ता सुप्रख्यात शहरहरू तथा अनेक ससाना टापूहरूका अधिकांश भूभाग समुद्रमा डुब्ने छन् । त्यतिमात्र होइन, विश्वभरको हावापानीमा पनि ठूलो अनियमितता आउनेछ र विश्वभरको उब्जनी हास हुनेछ । तब विश्वभर अनिकाल र भुखमरी फैलनेछ । यदि माथि उल्लेखित कृतिम ग्याँसहरूको अत्यधिक उत्पादन गरेर पैसा कमाउनमा एकोहोरिएकाहरूलाई त्यसरी अनुचित इच्छामा एकोहोरिनु ठीक छैन, त्यस्तो इच्छालाई नियन्त्रण गरी सही दिशातिर लगाउन सकिन्छ भनेर सिकाउन सकेमा सायद त्यो खतराबाट पार लाग्न सजिलो हुनेछ ।

मानिसहरूमा हुने अनुचित इच्छालाई कसरी नियन्त्रण गर्ने भन्ने सम्बन्धमा वर्तमान वैज्ञानिक युगमा खास केही नगरिएको भएतापनि आज भन्दा करिव २६, २७ सय वर्ष अगाडिका ऋषि-मुनिहरूले यस विषयमा आवश्यक खोज गरेको देखिन्छ ।

अनुचित इच्छालाई वशमा लिने ध्यान पद्धति बुद्धकालिन समयमा बिद्यमान रहेको कुरो बुद्ध-जीवनीमा उल्लेख भएका कालदेवल ऋषि, रामपुत्र-उद्दक ऋषि तथा आलारकालम ऋषि आदिको चरित्रबाट थाहा हुन्छ । करिव २६०० वर्ष पहिले हाल नेपाल अधिराज्यको कपिलवस्तु जिल्लामा पर्ने

कपिलवस्तु शहरलाई राजधानी बनाई सञ्चालन भएको कपिलवस्तु राज्यका राज्याधिपतिका उत्तराधिकारी, राजकुमार सिद्धार्थ २९ वर्षको उमेरमा पुग्दा, उनले “आफू त इच्छाको दास पो रहेछु” भन्ने कुरो स्वानुभव गरेछन् । त्यस्तो अनुभव गरिसकेपछि उनी आफूलाई दास बनाइरहने इच्छालाई समूल नाश गर्नमा उत्प्रेरित भएछन् । त्यसपछि उनी आफूलाई दास बनाउने इच्छालाई कसरी निर्मूल गर्नुपर्दो रहेछ भन्ने बिषय त्यसबेलाका ख्यातिप्राप्त ऋषिहरूको सत्सङ्गतमा लागी थाहा पाउने उद्देश्यले आफ्नो ऐश्वर्यमय जीवन परित्याग गरी सन्न्यासी भएछन् र परम्परागत तरिकाको ध्यान पद्धतिका ज्ञाता आलारकालम ऋषि र रामपुत्र-उद्दक ऋषि, प्रत्येकसित बेग्लाबेग्लै केही समय सत्सङ्गत गरी उनीहरूबाट परम्परागत ध्यान पद्धति सिकेछन् ।

उनीहरूबाट परम्परागत ध्यान पद्धति सिक्सकेपछि “परम्परागत ध्यान पद्धतिबाट इन्द्रिय संयम गरी इच्छालाई नियन्त्रण गर्न मात्र सकिने रहेछ, इच्छालाई समूल नाश गरेर इच्छा रहित सुखशान्ति पाउन सकिने रहेनछ” भन्ने कुरो सिद्धार्थले चाल पाएछन् । त्यसपछि उनी आफू स्वयम्ले स्वतन्त्र रूपमा अनुसन्धान गरी आफूलाई दास बनाउने इच्छा अर्थात् तृष्णा निरोध गरी चीर सुखशान्ति पाउन सकिने प्रकारको ध्यान पद्धति पहिल्याउनमा लागेछन् । ६ वर्षको दुष्कर अनुसन्धानपछि उनी, आफूले तृष्णा निरोध गरी अनुपम सुखशान्ति पाउनुका साथै तृष्णा निरोध गर्ने एकमात्र उपाय अरूहरूलाई पनि राम्ररी सम्झाई अरूहरूलाई पनि तृष्णा निरोध गर्नतिर अग्रसर गराउनसक्ने भएछन् ।

तृष्णा निरोध गरी अनुपम सुखशान्ति पाउनु अति कठीन रहेछ । तर तृष्णा निरोध गर्ने एकमात्र सही तरिका अरूहरूलाई सम्झाएर अरूहरूलाई पनि तृष्णा निरोध गर्ने सही मार्गतिर डोऱ्याउनसक्नु त्यो भन्दा हजारौं गुणा कठीन रहेछ । शाक्यमुनि त्यही महान कार्य सम्पन्न गरेर सम्यक सम्बुद्ध भएका रहेछन् । त्यसरी सम्यक सम्बोधि पाउने महान कार्य सम्पन्न भएपछि शाक्यमुनि बुद्धले ४५ वर्षहरूको अवधिभर जम्बुद्वीपका विभिन्न शहर, गाउँ, वस्तीमा चारिका गरी त्यहाँका मानिसहरूलाई आफूले स्वानुभव गरेको, तृष्णा निरोध गरी अनुपम सुखशान्ति पाउने एकमात्र सही मार्ग सम्बन्धमा विभिन्न तरिकाले सम्झाएछन् ।

शाक्यमुनि बुद्ध र उनका अग्रश्रावकहरूले सम्झाएका उपदेशहरूलाई बुद्धका अनुयायी श्रावक भिक्षुहरूले ८४,००० धर्मस्कन्धहरूमा संकलन गरी आफ्ना शिष्यहरू र त्यसपछि ती शिष्यहरूले पुनः आफ्ना अन्य शिष्यहरूलाई पनि सम्झाउँदै जाने परम्परा बसालेछन् ।

तर सामान्य मानिसहरू पूर्वाग्रहित भई कुनै पनि तथ्यलाई तोड्मोड् गरी आफ्नो पूर्वाग्रह अनुरूप प्रस्तुत गर्नमा लालायित हुँदारहेछन् । बुद्धको परिनिर्वाण पछिको सय वर्षपछि वैशालीमा रहने गरेका वज्जिपुत्र भिक्षुहरूले बुद्धद्वारा प्रतिपादित सही मार्गमा लागी विशेष ज्ञानलाभ गर्नतिर नलागिकन, बुद्धद्वारा प्रतिपादित विनयका दशवटा नियमहरूमा संशोधन गर्नुपर्ने जिकीर गरी खिचलो ल्याएछन् र अन्तमा आफूहरूको राय मान्ने भिक्षुहरूको छुट्टै सम्मेलन गरी केही बुद्धोपदेशहरूमा काँटछाँट गर्ने परम्परा पनि बसालेछन् ।

त्यसैको परिणाम स्वरूप पछिबाट गएर बुद्धका अनुयायी भिक्षुहरू विभिन्न सम्प्रदायहरूमा विभाजित हुँदै गएछन् र त्यसरी विभाजित सम्प्रदायका भिक्षुहरूले बुद्धोपदेशहरूलाई आ-आफ्नो तरिकाले व्याख्या गर्ने पनि गरेछन् ।

वर्तमान युगसम्ममा बुद्ध र बुद्धद्वारा प्रतिपादित बुद्ध-धर्म सम्बन्धमा आ-आफ्ना धारणा समावेश गरी हजारौं व्यक्तिहरूबाट लाखौं पुस्तकहरू लेखिसकेका छन् । ती पुस्तकहरूमा बुद्धद्वारा प्रतिपादित तृष्णा निरोध गरी सम्बोधि पाउने सही मार्ग भूगर्भमा हीरा लुकेभै लुक्सकेको छ । त्यसो भएतापनि चेतनशील व्यक्तिहरूले पूर्वाग्रह त्यागेर लागिपरेमा, बुद्ध तथा बुद्ध-धर्म सम्बन्धी ग्रन्थहरूबाट बुद्धद्वारा प्रतिपादित, तृष्णा निरोध गरी सम्बोधि पाउने सही मार्ग खोजी ठम्याउन सक्ने सम्भावना अबै छ । साथै त्यस मार्गमा निरन्तर अधि बढ्नमा बाधाका रूपमा तेर्सिएका आर्थिक, सामाजिक एवम् राजनीतिक कारणहरू शान्तिपूर्वक पन्छाई त्यस मार्गमा निरन्तर अधि बढ्न सक्नेले आफ्नो तृष्णा निरोध गरी अनुपम सुखशान्तियुक्त सम्बोधि पाउन सक्ने सम्भावना पनि अबै विद्यमान छ । त्यसैले आजका चेतनशील व्यक्तिहरूले आ-आफ्ना पूर्वाग्रह त्यागेर बुद्धद्वारा प्रतिपादित, तृष्णा निरोध गरी सम्बोधि पाउने मार्ग ठम्याई आफू स्वयम् र अरूहरूलाई पनि त्यस मार्गमा अग्रसर गराउने प्रयास गर्नु पर्दछ । यदि यस्तो प्रयास सफल भएमा आजका मानिसहरूमा अत्यधिक रूपमा बढ्दै गइरहेको तृष्णाको कारण आजको विश्वमा बढ्दै गइरहेका सबै प्रकारका अमङ्गलहरू क्रमशः हट्दै जानेछन् र विश्वमा सुख शान्ति चिरस्थायी हुनेछ ।

परिच्छेद-२

बुद्ध शासनको इतिहास र बुद्धद्वारा प्रतिपादित मार्ग

सामान्यतया प्राय सबै मानिसहरू पूर्वाग्रहित हुन्छन् र कुनै पनि तथ्यलाई अनायास नै आफ्नो पूर्वाग्रह अनुरूप तोडमोड गरी प्रस्तुत गर्नमा लागेका हुन्छन् । बुद्धको जीवनकालमै देवदत्त नामको एक जना भिक्षुले बुद्धले प्रतिपादन गरेको विनयका केही नियमहरूमा संशोधन गरी भिक्षुसङ्घमा फूट ल्याउने दुष्कर्म गर्ने प्रयास गरेछ । त्यसैले आफूले दिएका उपदेशहरू चीरकालसम्म परिशुद्ध रूपमा रहिरहोस भन्ने उद्देश्यले बुद्धले आफ्नो जीवनकालमा नै आफूले प्रतिपादन गरेको धर्म र विनय बारेका उपदेशहरूलाई सजिलैसित कण्ठ गर्न सकिने गरी छन्दबद्ध रूपमा सम्पादन गराई कण्ठ गराएर गुरूले चेलाहरूलाई र चेलाले फेरि उनका चेलाहरूलाई सम्झाउँदै जाने परम्परा बसाल्न गलाएका रहेछन् । बुद्धले बसालेका यही परम्पराको कारण बुद्धकालीन स्थविर भिक्षुहरू तथा तिनीहरूका अनुयायी भिक्षुहरूमा बुद्ध-धर्म परन्तुसम्म परिशुद्ध रूपमा प्रतिस्थापित गरिराख्ने चेतना प्रबल भएछ । त्यसैले बुद्धद्वारा प्रतिपादित धर्म र विनय सम्बन्धमा कुनै खिचलो नआउँदै, बुद्धको परिनिर्वाण

पछिको तेश्रो महिनामा नै, उनीहरूले आफ्ना प्रतिनिधिका रूपमा ५०० जना प्रतिष्ठित एवम् अरहत् भिक्षुहरू चुनेर पहिलो संगायन गरेछन् । पहिलो संगायन महाकाश्यप स्थविरको संयोजकत्वमा राजा अजातशत्रुको संरक्षणमा राजगृह नगर नजिकको सप्तपर्णी गुफामा सात महिनाको समय लगाएर सम्पन्न गरिएछ । पहिलो संगायनमा बुद्धद्वारा परिभाषित ८२,००० धर्मस्कन्धहरू तथा शारिपुत्र आदि बुद्धकालीन अग्रश्रावकहरूद्वारा भाषित २,००० धर्मस्कन्धहरू गरी जम्मा ८४,००० धर्मस्कन्धहरू सम्पादन गरीएछन् । त्यसरी सम्पादन गरिएका धर्मस्कन्धहरू सबै एकै जनाले कण्ठ गर्न गाह्रो हुने भएकाले त्यसलाई दीघनिकाय, मज्झिमनिकाय, संयुत्तनिकाय, अंगुत्तरनिकाय र खुद्दकनिकाय गरी पाँच निकायहरूमा वर्गीकरण गरेर भिक्षुहरूको विभिन्न समूहले विभिन्न निकाय अन्तर्गतका धर्मस्कन्धहरू कण्ठ गर्दै जाने परम्परा बसालेछ । पहिलो संगायन सकेपछि राजा अजातशत्रुले महाकाश्यप महास्थविरको सम्मतिमा बुद्धसम्बत पनि चलाएछन् ।

तर बुद्ध परिनिर्वाण भएको मितिले सय वर्ष पछि अर्थात् बुद्धसम्बत् १०० तिर, वैशालीमा रहने गरेका वज्जिपुत्र भिक्षुहरूले आफू एकलै मात्र अरहत् हुने श्रावक मार्गमा लाग्नु ठीक होइन, सबैले भविष्यमा बुद्ध नै हुने गरी बोधिचर्या गर्नतिर लाग्नु पर्छ भन्ने धारणा लिएछन् । त्यस्तो धारणा लिएका वज्जिपुत्र भिक्षुहरूले, भविष्यमा बुद्ध नै हुने गरी बोधिचर्या नगरिकन आफू एकलै मात्र अरहत् हुने श्रावक मार्गमा लाग्नु ठीक होइन भन्ने आफूहरूको धारणालाई टेवा दिन श्रावक मार्गमा लागी अरहत् हुनेहरू

सम्बन्धमा निम्न पाँचवटा भूटो अफवाह फैलाएछन् :

क) आचार्यले निगाहपूर्वक सहयोग गरेमा मात्र अरहत् होइने हुन्छ ।

ख) अरहत् हुनेलाई आचार्यले "तँ अरहत् भइस्" भनेर सम्झाएपछि मात्र उनले आफू अरहत् भएको कुरो थाहा पाउने हुन्छ ।

ग) अरहत् हुनेलाई धर्म सम्बन्धी सबै कुरो थाहा हुँदैन ।

घ) अरहत् हुनेले आफूले थाहा नपाइकन कुनै पाप गर्न सक्छ ।

ङ) अरहत् हुनेहरूले ध्यान गर्दा "अहोदुःख, अहोदुःख" भनिरहनु पर्ने हुन्छ ।

र साथै उनीहरूले भविष्यमा बुद्ध हुन कठीन धार्मिक कार्यहरू सम्पन्न गर्न सक्नाको लागि भनेर बुद्धद्वारा प्रतिपादित विनयका नियमहरूमा पनि निम्न दशवटा संशोधन गरेछन् :

१) नुन नपाइने ठाउँमा जानु पर्ने भएमा एउटा रिङ्गभर नुन वा नुनिलो खाद्य पदार्थ बोकेर लगे हुन्छ ।

२) मध्याह्नको समय दुइ अंगुल छायाँभरले नाघेपछिसम्म भोजन गरे हुन्छ ।

३) धेरै टाढाको गाउँवस्तीमा जानुपर्ने भएमा फेरि एक पल्ट दोहऱ्याएर भोजन गरे हुन्छ ।

४) एउटै सीमागृह अन्तर्गत पर्ने ठाउँमा रहने गरेका विभिन्न आवासीय भिक्षुहरूले अलग अलग उपोसथ कर्म गरे हुन्छ ।

५) पछि आउने भिक्षुहरूको अनुमति लिउँला भन्ने विचारले एक समूह अलग भिक्षुहरू जम्मा भई उपोसथ कर्म गरे हुन्छ ।

६) आफ्ना उपाध्यायहरूले गर्ने गरेको कुनै कार्य आफूले नबुझिकन पनि नक्कल गरे हुन्छ ।

७) पहिले पुग्यो भनी प्रतिक्षेप गरिसकेको दूध पछि जमेर दही नहुँदै पिए हुन्छ ।

८) जाँड वा रक्सी बनाउन कट्को रुपमा कुह्याउन राखेको फलफूल या अन्नको रस, पूर्णरुपमा जाँड या रक्सीमा परिणत नहुँदै खाए हुन्छ ।

९) सँजाप या किनारा नभएको चकटीमा बसे हुन्छ ।

१०) सङ्गलाई लक्षित गरी दान दिएको सुन, चाँदी र रुपैयाँ आपसमा बाँडे हुन्छ ।

वैशालीमा रहने गरेका वज्जिपुत्र भिक्षुहरूले उपरोक्तानुसार विनयका नियमहरू उलङ्घन गर्न थालेपछि, बुद्धद्वारा प्रतिपादित विनयको कुनै पनि नियम उलङ्घन गर्न नचाहने स्थविरवादी भिक्षुहरूले ७०० जना प्रतिष्ठित एवम् अरहत् भिक्षुहरूलाई आफ्ना प्रतिनिधि छानेर दोश्रो संगायन गरेछन् । दोश्रो संगायन वैशाली नगर नजिक रहेको बालुकाराम विहारमा रेवत महास्थविरको संयोजकत्वमा राजा कालाशोकको संरक्षणमा आठ महिनाको समय लगाएर सम्पन्न गरिएछ ।

स्थविरवादी भिक्षुहरूले दोश्रो संगायन सम्पन्न गरेपछि वज्जिपुत्र भिक्षुहरू वैशालीमा टिक्न नसक्ने भएछन् । त्यसैले उनीहरू प्रत्यन्त गाउँ-वस्तीमा गएछन् । त्यहाँ उनीहरूले आफ्नो बलियो आधार बनाइसकेपछि आफूहरूको छुट्टै संगायन गरी बुद्धद्वारा प्रतिपादित धर्म र विनयमा आफ्नो धारणा अनुकूल संशोधन गरेछन् । तिनीहरूका अनुयायीहरूले पछि गएर नयाँनयाँ बौद्ध ग्रन्थहरू पनि सिर्जना गरी आफ्नै ढङ्गले बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसार गरेछन् । त्यही क्रममा उनीहरूका अनुयायीहरूले भविष्यमा गएर आफूहरूसित राय नमिलेका स्थविरवादीहरूलाई हीनयानी भनेर आफूहरूलाई चाहिँ महायानी भनाउन रुचाएछन् ।

भविष्यमा बुद्ध हुने आकांक्षाले प्रेरित महायानी भिक्षुहरू साहसी त हुने नै भए । त्यसमाथि उनीहरूले बुद्धद्वारा प्रतिपादित धर्म र विनयमा आफ्नो अनुकूलता हेरी संशोधन पनि गर्न थालेपछि उनीहरूले दूर्गमातिदूर्गम हिमाली भेकमा र हिमाली भेक नाघी क्रमशः अफगानिस्तान, मिश्र, काजकिस्तान, चीन, मगोलिया, रुस, जापान, कोरिया, भियतनाम आदि टाढाटाढाका देशहरूसम्म बुद्ध-धर्म नयाँ ढङ्गले प्रचार-प्रसार गर्नमा सफलता पाएछन् । तर बुद्धद्वारा प्रतिपादित धर्म र विनयमा त्यसरी संशोधन गर्दै जाने आदत बसालेकाले केही महायानीहरू पछिबाट गएर अनिश्चरवादी बुद्धलाई नै इश्वरको एउटा नयाँ अवतारको रूपमा स्वीकार्ने पनि भएछन् । अझ पछि गएर उनीहरूमध्ये कोही त क्षणीक भौतिक सुख भोगगर्न पाउनका लागि अनेक प्रकारका लौकिक देव-देवीहरूको स्तुति गर्ने र तन्त्रमन्त्रको प्रयोग गर्ने समेत पनि भएछन् ।

भविष्यमा बुद्ध हुन बोधिचर्या गर्नु कुनै पनि प्रकारले खराब कुरो थिएन र छैन पनि । तर स्वयम् बुद्धले, सक्नेले बोधिचर्या गरी पारमिता पूरा गर्दै गएर अनन्त भविष्यमा सम्यक सम्बुद्ध हुनतिर लाग्नु, त्यसो गर्न नसके अलि कम पारमिताले पनि लाभ गर्न सकिने प्रत्येक बुद्ध मार्गमा लाग्नु र त्यो पनि गर्न नसके यही जन्म वा निकट भविष्यका केही जन्महरूभित्रै सम्पूर्ण तृष्णा निरोध गरी अरहत् हुनतिर लाग्नु भनेर तीनवटै मार्गका बारेमा आवश्यक जानकारी दिएको छुँदाछुँदै सबैले सम्यक सम्बुद्ध मार्गमा नै लाग्नु पर्छ भनेर जिद्दी हुनु र त्यसो नगरी अरहत् हुने मार्गमा लाग्नेहरूलाई

ह्याउनु कुनै पनि अर्थमा सही छैन । किनभने, पहिलो कुरो, सबैले सम्यक सम्बुद्ध नै भएर मात्र तृष्णा निरोध गर्नुपर्छ भनेर एकोहोरिएपछि आफैँ सम्यक सम्बुद्ध हुन नसकेतापनि बुद्धको श्रावक भई आफ्नो तृष्णा निरोध गर्नेहरू त्यस्तो अवसरबाट वञ्चित हुन जानेछन् । दोस्रो कुरो, बुद्धको जीवनकालमा स्वयम् बुद्धसित प्रत्यक्ष सम्पर्क राखी बुद्धद्वारा प्रतिपादित तृष्णा निरोध गर्ने मार्गमा लाग्ने सौभाग्य पाएकाहरूमध्ये पनि कतिले, त्यस अवधिसम्ममा अरहत् हुन आवश्यक पारमिता पुऱ्याइनसकेको कारण तृष्णा निरोध गरी सम्बोधि लाभ गर्न सकेका थिएनन् भने, सबै सम्यक सम्बुद्ध नै हुने कुरो कसरी सम्भव हुन सक्छ ? अनि तेश्रो कुरो, भविष्यमा बुद्ध हुने आकांक्षा लिएकाहरूले त आफूलाई मार्न आउने हत्यारालाई पनि आफैँलाई सरह प्रेम गरेर मैत्री पारमिता पुऱ्याउने प्रयत्न गर्नुपर्नेमा, भविष्यमा बुद्ध हुने आकांक्षा नराख्ने स्थविरवादीहरूलाई तुच्छ्याउनु कसरी ठीक हुन सक्छ ?

वैशालीमा रहने गरेका वज्जिपुत्र भिक्षुहरू तथा उनीहरूका अनुयायीहरू बुद्धद्वारा प्रतिपादित धर्म र विनयमा संशोधन गर्ने बेठीक कार्यमा लागेतापनि उनीहरूको भित्री नियत भविष्यमा बुद्ध हुने पवित्र नियत नै भएकाले उनीहरूले बुद्धद्वारा प्रतिपादित धर्मको मूल सारमा नै त कुनै परिवर्तन गरेनछन् । त्यसैले सबै सम्प्रदायमा बुद्धद्वारा प्रतिपादित मूल मार्ग अहिलेसम्म कुनै न कुनै रूपमा विद्यमान नै छ । यो अहिलेका मानिसहरूका लागि एउटा अति नै सौभाग्यको कुरो हो ।

बुद्धसम्बत २२२मा सम्राट अशोक बुद्ध-धर्मको अनुयायी भएछन् । त्यसपछि उनले आफ्नो राज्यभरका कराडौं भिक्षुहरूलाई अनेक प्रकारका सुविधा प्रदान गर्नथालेछन् । तब राजाबाट प्रदान हुने त्यस्ता लाभ-सत्कार पाउन धेरै तीर्थिकहरू (विधर्मीहरू) पनि आफूखुसि पहुँलो चिवर लगाएर भिक्षुहरूको समूहमा प्रवेश भएछन् । त्यस्ता नक्कली भिक्षुहरूको कारण सक्कली भिक्षुहरूलाई विनयका नियम अनुसार गर्नुपर्ने उपोसथादि कर्म गर्न असजिलो हुन गएछ । त्यसैले लगातार सात बर्षसम्म भिक्षुहरूबाट त्यस्तो उपोसथादि विनय कर्म हुन सकेनछ । त्यो कुरो सम्राट अशोकले थाहा पाएपछि उनी आफैले बुद्ध-धर्म सम्बन्धमा गम्भीर अध्ययन गरेछन् र बुद्धसम्बत २३५मा स्वयम् आफू समेत लागेर सबै भिक्षुहरूलाई जाँचेर हेरी ६०,००० नक्कली भिक्षुहरूको चिवर फुकाल्न लगाएछन् । यसरी बुद्ध-धर्म सम्बन्धी मूलभूत कुराहरू पनि नजानेका नक्कली भिक्षुहरू सजिलै फालिएछन् । तर त्यस बेलासम्ममा खास भिक्षुहरूबीचमा पनि प्रमादवश विभिन्न प्रकारले मतमतान्तर भइसकेको रहेछ । त्यसैले त्यस्तो मतमतान्तर हटाउन स्थविर भिक्षुहरूमध्ये १००० जना प्रतिष्ठित एवम् अरहत् भिक्षुहरू चुनेर तेश्रो संगायन गराएछन् । सम्राट अशोकको संरक्षणमा भएको तेश्रो संगायन पाटलिपुत्त शहर नजिकको अशोकाराम महाविहारमा महास्थविर मोगलिपुत्त तिस्सको संयोजकत्वमा सम्पन्न गरिएछ । तेश्रो संगायनमा उपस्थित प्रतिनिधिहरूको सर्वसम्मतिमा पहिले सम्पन्न भएका पहिलो र दोश्रो संगायनमा पाँच निकायहरूमा वर्गीकरण गरिएका ८४,००० धर्मस्कन्धहरूलाई नयाँ रूपले

तीन वटा पिटकहरूमा वर्गीकरण गरिएको छ । धर्मस्कन्धहरू त्रिपिटकमा वर्गीकरण गर्दा, पहिले खुद्दकनिकाय अन्तर्गत वर्गीकरण गरिएका अभिधर्म सम्बन्धी धर्मस्कन्धहरूलाई विशेष महत्त्व दिएर अलि बढी परिभाषित गरी अभिधर्म पिटक अन्तर्गत वर्गीकरण गरिएको छ । त्यसरी नै पहिले खुद्दकनिकाय अन्तर्गत नै वर्गीकरण गरिएका विनय, सम्बन्धी धर्मस्कन्धहरूलाई पनि त्यतिकै महत्त्व दिएर विनय पिटक अन्तर्गत वर्गीकरण गरिएको छ । त्यस पछि अन्य बाकि धर्मस्कन्धहरू सबैलाई सूत्रपिटक अन्तर्गत वर्गीकरण गरिएको छ । यसरी सूत्रपिटक अन्तर्गत पहिले देखि दीघनिकाय, मज्झिमनिकाय, संयुत्तनिकाय र अङ्गुत्तरनिकाय अन्तर्गत वर्गीकरण गरिएका धर्मस्कन्धहरू तथा पहिले खुद्दकनिकाय अन्तर्गत वर्गीकरण गरिएका धर्मस्कन्धहरूमध्ये बाकि रहेका धर्मस्कन्धहरू नव खुद्दकनिकायको रूपमा रहन गएछ । तेश्रो संगायनमा माथि उल्लेख गरिए अनुसार ८४,००० धर्मस्कन्धहरूलाई त्रिपिटकमा वर्गीकरण गर्ने कार्य नौ महिनाको समय लगाएर सम्पन्न गरिएको छ । तेश्रो संगायन सम्पन्न भएको केही समयपछि अर्थात् बुद्धसम्बत २३६मा सम्राट अशोकले विभिन्न महास्थविरहरूलाई आफ्नो राज्य बाहिरका चतुर दिशा स्थित आफ्ना मित्र राज्यहरूमा पनि बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसार गर्न जाने व्यवस्था मिलाएछन् । ती राज्यहरू अहिले पाकिस्तान, अफगानिस्तान, चीन, यमन, मिश्र, म्यान्मार, कम्बोज, सिंहलद्वीप आदि राष्ट्रहरूमा पर्दछन् । त्यही बेला सम्राट अशोकका छोरा, भिक्षु महेन्द्र स्थविर र छोरी, भिक्षुणी सङ्गमित्रा सिंहलद्वीपमा गएका रहेछन् ।

बुद्ध सम्वत ४०० पछिका केही वर्षहरूमा सिंहलद्वीपमा बारम्बार दूर्भिक्ष हुने, विभिन्न प्रकारका महामारी रोग फैलने आदि प्राकृतिक प्रकोपहरू भएछन् । यस्ता प्राकृतिक प्रकोपहरू हुँदा अत्यधिक संख्याका मानिसहरू मरेछन् । त्यसरी मर्नेहरूमा धेरै संख्याका सुत्तधर (सूत्र पिटक अन्तर्गत सङ्कलित बुद्धोपदेशहरू कण्ठ गरिराख्ने) भिक्षुहरू, विनयधर (विनय पिटक अन्तर्गत सङ्कलित बुद्धोपदेशहरू कण्ठ गरिराख्ने) भिक्षुहरू तथा अभिधम्मिक (अभिधर्म पिटक अन्तर्गत सङ्कलित बुद्धोपदेशहरू कण्ठ गरिराख्ने) भिक्षुहरू पनि परेछन् । बाँकि बचेका अन्य सुत्तधर, विनयधर तथा अभिधम्मिक भिक्षुहरू पनि त्यसरी देहान्त हुँदै गएमा बुद्ध-धर्म नै लोप हुने खतरा उत्पन्न भएछ । त्यसैले बुद्ध सम्वत ४५०मा चौथो संगायन गरी त्रिपिटकमा वर्गीकरण गरिएका ८४,००० धर्मस्कन्धहरू सबै तालपत्रमा लिपिवद्ध गरिएछन् । त्यसरी ८४,००० धर्मस्कन्धहरू लिपिवद्ध गर्दा जम्मा ३१ नामका ग्रन्थहरू बनाइएछन् र ती ग्रन्थहरू व्यापकरूपमा वितरण गर्ने कार्य गरिएछ । चौथो संगायनमा सहभागी हुनाका लागि ५०० जना प्रतिष्ठित एवम् अरहत् भिक्षुहरू चुनिएका रहेछन् । चौथो संगायन सिंहलद्वीपका राजा वट्टगामणिको संरक्षणमा महास्थविर धर्मपालको संयोजकत्वमा सिंहलद्वीपको मातुल जनपद नजिक पर्ने आलोक नामको गुफामा सम्पन्न गरिएछ ।

चौथो संगायनमा तालपत्रमा लिपिवद्ध गरी व्यापक रूपमा वितरण गरिएका त्रिपिटक अन्तर्गतका ३१ नामका ग्रन्थहरू निम्न पिटक अन्तर्गत निम्न नामले राखिएका छन् :

अभिधर्म पिटक अन्तर्गत धम्मसङ्गणि, विभङ्ग, धातुकथा, पुग्गलपञ्जति, कथावत्थु, यमक र पट्टान गरी जम्मा ७ नामका ग्रन्थहरू छन् । धम्मसङ्गणिमा सम्पूर्ण बुद्धोपदेशहरूमा उल्लेख भएका धर्म सम्बन्धी मुख्य कुराहरूलाई कुशल धर्म, अकुशल धर्म र अव्याकृत धर्म अन्तर्गत वर्गीकरण गरी व्याख्या गरिएका छन् । विभङ्गमा धर्म सम्बन्धी मुख्य कुराहरूलाई अझ विस्तृत रूपमा विभाजन गरी देखाइएको छ । धातुकथामा धर्म सम्बन्धी कुराहरूको आपसी सम्बन्ध बारेमा सम्झाइएको छ । पुग्गलपञ्जतिमा मनुष्यहरू र देवताहरूले धर्म सम्बन्धी कुन कुरा कसरी लाभ गर्छ भन्ने विषय सम्झाइएको छ । कथावत्थुमा धर्म सम्बन्धी हुनसक्ने गलत धारणाहरू निराकरण गर्ने सम्बन्धमा सम्झाइएको छ । यमकमा धर्म सम्बन्धी विभिन्न कुराहरूमा विद्यमान आपसी समानता तुलना गरी सम्झाइएको छ । पट्टानमा धर्म सम्बन्धी मुख्य कुराहरूको आपसी सम्बन्ध विषय सम्झाउनुका साथै ती कुराहरूमध्ये कुन कुराले कुन कुरा उत्पन्न गर्न वा वृद्धि गर्न कसरी सहयोग गर्छ भन्ने सम्बन्धमा सम्झाइएको छ । अभिधर्म पिटक अन्तर्गतका उपरोक्त सात प्रकारका ग्रन्थहरू राम्ररी अध्ययन गरेपछि भौतिक पदार्थहरूको मूल तत्व अर्थात् रूप कति प्रकारका छन्, मानसिक तत्वहरू अर्थात् चित्त र चेतसिक कति प्रकारका छन्, चित्तमा चेतसिकहरू कसरी समावेश भएर कस्तो प्रवृत्तिको चित्त प्रवाह गराई कस्तो प्रकारको कर्म गराइन्छ, कुन कर्मको फल कस्तो हुन्छ, कर्म-फल चक्रबाट मुक्त भई निर्वाण सुख लाभ गर्न कुन मार्ग अपनाउनु पर्छ

आदि विषय बुद्धले कति गम्भीर रूपमा सम्झाएको रहेछ भनेर थाहा हुन्छ ।

सूत्रपिटक अन्तर्गत दीघनिकाय, मज्झिमनिकाय, संयुत्तनिकाय, अंगुत्तरनिकाय, खुद्दकपाठ, धम्मपद, उदान, इतिवुत्तक, सुत्तनिपात, विमानवत्थु, पेतवत्थु, थेरगाथा, थेरीगाथा, जातक, निद्देस (चूलनिद्देस र महानिद्देस), पटिसम्भदामग्ग, अपदान, बुद्धवंश र चरियापिटक गरी जम्मा १९ नामका ग्रन्थहरू छन् । दीघनिकायमा ३४ वटा लामलामा सूत्रहरू सङ्कलन गरिएका छन् । मज्झिमनिकायमा १५२ ओटा मझौला खालका सूत्रहरू सङ्कलन गरिएका छन् । संयुत्तनिकायमा विभिन्न बुद्धोपदेशहरूलाई त्यो उपदेश पाउने व्यक्तिको हिसाबले वर्गीकरण गरिराखेका उपदेशहरू छन् । अंगुत्तरनिकायमा केही छोटो बुद्धोपदेशहरू त्यस उपदेशमा उल्लेख भएका धर्मका कुराहरूको संख्याको हिसाबले वर्गीकरण गरी सङ्कलन गरिएका छन् । खुद्दकपाठमा अन्य वर्गीकरण भित्र नपरेका छोटो बुद्धोपदेशहरू सङ्कलन गरिएका छन् । धम्मपदमा भुमिका नबाँधिकन वा व्याख्या नगरिकन सिधै धर्म सम्बन्धी कुरा मात्र भनिएका उपदेशहरू सङ्कलन गरिएका छन् । उदानमा कुनै कारणवश बुद्धले प्रकट गरेका उद्गारहरू सङ्कलन गरिएका छन् । इतिवुत्तकमा निश्चित समय र सन्दर्भ उल्लेख नभएका उपदेशहरू सङ्कलन गरिएका छन् । सुत्तनिपातमा विशेष वर्गमा नपरेका सूत्रहरू सङ्कलन गरिएका छन् । विमानवत्थुमा कुशल कार्य गरेकाले स्वर्गमा विमान पाएका देवताहरूको सन्दर्भमा भनिएका कुराहरू सङ्कलन

गरिएका छन् । पेतवत्थुमा अकुशल कर्म गरेकाले प्रेतयोनीमा जन्मन पुगेकाहरूको सन्दर्भमा भनिएका कुराहरू सङ्कलन गरिएका छन् । थेरगाथामा २६४ जना स्थविरहरूद्वारा भाषित धर्मस्कन्धहरू सङ्कलन गरिएका छन् । थेरीगाथामा ७०० जना भिक्षुणीहरूद्वारा भाषित धर्मस्कन्धहरू सङ्कलन गरिएका छन् । जातकमा बोधिसत्वका पूर्वजन्मका कुराहरू सङ्कलन गरिएका छन् । निद्देसमा लामो सूत्रहरूमा उल्लेख भएका बुद्धोपदेशहरू र सुत्तनिपात अन्तर्गतका सूत्रहरूमा उल्लेख भएका बुद्धवचनहरू व्याख्या गरिएका छन् । पटिसम्भिदामग्गमा धर्म सम्बन्धी मुख्य शब्दहरूको व्याख्या सङ्कलन गरिएका छन् । अपादानमा सम्यक सम्बुद्ध हुन, प्रत्येक बुद्ध हुन र श्रावक बुद्ध हुन कसरी पारमिता पुऱ्याउनु पर्छ भन्ने सम्बन्धा उदाहरण सहित व्याख्या गरिएका उपदेशहरू सङ्कलन गरिएका छन् । बुद्धवंशमा वर्तमान शाक्यमुनि बुद्ध हुने बोधिसत्वले नियमित रूपले बोधिचर्या गर्न थालेपछि उनले दर्शन गर्न पाएका २४ जना पूर्व बुद्धहरूको जीवनी वर्णन गरिएका छन् । चरियापिटकमा शाक्यमुनि बुद्ध हुने बोधिसत्वले कुन जन्ममा कुन पारमिता कसरी पूरा गरे भन्ने विषयको बुद्धोपदेशहरू सङ्कलन गरिएका छन् । यसरी सुत्तपिटक अन्तर्गतका ग्रन्थहरूमा विभिन्न परिस्थितिमा रहिरहेका विभिन्न प्रकृतिका व्यक्तिहरूलाई रूप, चित्त, चेतसिक र निर्वाण आदि अभिधर्ममा परिभाषित परमार्थ सत्यहरू अवबोध गर्ने मार्गमा अग्रसर गराउने अभिप्रायले बुद्धले दिएका उपदेशहरू सङ्कलन गरिएको हुनाले अभिधर्म पिटक अन्तर्गत वर्गीकरण गरिएका धर्मस्कन्धहरू तथा सूत्र पिटक

अन्तर्गत वर्गीकरण गरिएका धर्मस्कन्धहरू एक अर्कासित अन्योन्यासित छन् । अभिधर्ममा विभाजन गरी परिभाषित गरिएका परमार्थ सत्य धर्म सम्बन्धमा विशेष ज्ञान नभएकाहरूले सूत्र पिटक अन्तर्गतका ग्रन्थहरूमा सङ्कलन गरिएका धर्मस्कन्धहरूको वास्तविक मर्म बुझ्न सक्ने छैनन् ।

विनयपिटक अन्तर्गत महाविभङ्ग, भिक्खुणीविभङ्ग, महावग्ग, चुल्लवग्ग र परिवारपालि गरी ५ नामका ग्रन्थहरू छन् । महाविभङ्गमा भिक्षुहरूले पालना गर्नु पर्ने २२७ वटा नियमहरूमध्ये उल्लङ्घन गर्ने नहुने नियमहरू सम्बन्धमा दिइएका उपदेशहरू सङ्कलन गरिएका छन् । भिक्खुणीविभङ्गमा भिक्षुणीहरूले पालना गर्नु पर्ने ३११ वटा नियमहरूमध्ये उल्लङ्घन गर्ने नहुने नियमहरू सम्बन्धमा दिएका उपदेशहरू सङ्कलन गरिएका छन् । महावग्गमा कस्तो व्यक्तिलाई कहिले कसरी उपसम्पदा दिएर भिक्षु या भिक्षुणी बनाइनु पर्छ र उपसम्पदा पाएका भिक्षु-भििक्षुणीहरूले कसरी धार्मिक कार्यहरू गर्नु पर्छ आदि विषयको उपदेशहरू सङ्कलन गरिएका छन् । चुल्लवग्गमा भिक्षुहरूले हिड्ने, नुहाउने, खाना खाने, कुरा गर्ने आदि स-साना कुराहरूमा कसरी ध्यान पुऱ्याउनु पर्छ भन्ने सम्बन्धमा दिएका उपदेशहरू सङ्कलन गरिएका छन् । परिवारपालिमा माथि उल्लेखित अन्य ग्रन्थहरूमा उल्लेख भइसकेका नियमहरूलाई नै राम्ररी बुझ्न र सम्भन सक्ने गरी पुनः व्याख्या गरिएको छ । विनयपिटक अन्तर्गत सङ्कलन गरिएका धर्मस्कन्धहरूलाई भिक्षु-भििक्षुणीहरूको अनुशासन वा शील भनिन्छ । भिक्षु-भििक्षुणीहरूले शील पालना गरी ध्यानाभ्यास नगरिकन अभिधर्ममा विश्लेषण र परिभाषित

गरिएका रूप, चित्त, चेतसिक र निर्वाण आदि परमार्थ सत्य धर्महरूलाई यथार्थ रूपले स्वानुभव गर्न सक्ने छैन र ती परमार्थ सत्यहरू स्वानुभव नगरिकन सूत्र पिटकमा सङ्कलन गरिएका धर्मस्कन्धहरूको मर्म पनि बुझ्न सक्ने छैन । त्यसरी विनयका नियमहरू पालना गर्ने भिक्षुहरू वा भिक्षुणीहरू नभएपछि अभिधर्म पिटक र सूत्र पिटकमा सङ्कलन गरिएका परमार्थ सत्य धर्महरू स्वानुभव गरी ती धर्महरू बारे सही रूपमा सम्झाउन सक्नेहरू पनि नरहने भई ती धर्महरू पनि अगम्य भएर जानेछन् । त्यसैले विनयपिटक अन्तर्गतका नियमहरूको पालनालाई बुद्ध शासनको आयु मानिएको छ ।

चतुर्थ संगायनमा ८४,००० धर्मस्कन्धहरू सबै तालपत्रमा लिपिवद्ध गरी व्यापक रूपमा वितरण गरिएपछि बुद्ध शासन अहिलेसम्म निर्विवाद रूपमा चलिरहेको छ । राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक आदि बुद्ध-धर्म बाहिरका अन्य कुराहरूमा आएका परिवर्तनहरूको कारण बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसार कार्यमा समय-समयमा उल्लेखनीय रूपले उतार-चढाव आउने गरेको भएतापनि बुद्ध-धर्म सम्बन्धी आन्तरिक कुरामा कुनै थप विवाद आएको छैन । त्यसैले बुद्धसम्बत ४५०मा सिंहलद्वीपमा सम्पन्न भएको चतुर्थ संगायन पछि बुद्ध-धर्म व्यापक रूपमा प्रचार-प्रसार भईरहेका सिंहलद्वीप, म्यान्मार, श्याम आदि देशहरूमा अनेक पटक राष्ट्रिय स्तरमा संगायन भएको इतिहास भएतापनि अन्तर्राष्ट्रिय भिक्षु-सङ्घले, ८४,००० धर्मस्कन्धहरू सबै शिलापत्रमा अङ्कित गर्ने निर्णय गरी बुद्धसम्बत २,४१५मा म्यान्मार देशको माण्डले प्रान्तको रत्नपुञ्ज

नगरमा आयोजना गरिएको संगायनलाई मात्रै पाँचौँ संगायनको मान्यता दिएको छ । यो पाँचौँ मान्यता प्राप्त संगायनमा सहभागी हुनाका लागि २,४०० जना प्रतिष्ठित भिक्षुहरू चुनिएका रहेछन् । सो पाँचौँ संगायन म्यान्मारका राजा मित्तुको संरक्षणमा दक्षिणरामवासी त्रिपिटकधर भदन्त जागर महास्थविरको संयोजकत्वमा सम्पन्न गरिएको रहेछ । यो पाँचौँ संगायना पछि सूत्र पिटक अन्तर्गत वर्गीकरण गरिएका धर्मस्कन्धहरू ४१० वटा शिलापत्रहरूमा, अभिधर्म पिटक अन्तर्गत वर्गीकरण गरिएका धर्मस्कन्धहरू २०८ वटा शिलापत्रहरूमा तथा विनयपिटक अन्तर्गत वर्गीकरण गरिएका धर्मस्कन्धहरू १११ वटा शिलापत्रहरूमा अङ्कित गरिएका छन् ।

वर्तमान आधुनिक युगमा सम्पन्न भएका विभिन्न आविष्कारहरूको कारण विभिन्न देशका धेरै मानिसहरू एक अर्काको देशमा सजिलैसित आउनजान सक्ने र देशविदेशका ठूलठूला ग्रन्थहरू पनि सजिलैसित आ-आफ्नो देशमा प्रचलित लिपिमा लेखेर छाप्न सक्ने भएपछि त्रिपिटक अन्तर्गतका पालि ग्रन्थहरू पनि विभिन्न देशका विभिन्न लिपिमा लेखेर छाप्ने गरिएछन् । यसो गर्दा प्रमादवश उचित स्थानमा उचित पद र व्यञ्जन प्रयोग हुन नगएमा ती पद र व्यञ्जनको सही अर्थ लाग्न नसक्ने भई अर्थको अनर्थ हुनजाने भय विभिन्न विद्वानहरूले व्यक्त गरेछन् । विद्वान भिक्षुहरूले प्रकट गरेका यसै भय निवारण गर्न बुद्धसम्बत २,५००मा म्यान्मार देशका तत्कालिन प्रधानमन्त्री ऊ नुको संरक्षणमा म्यान्मारको राजधानी यांगुनमा छैठौँ संगायनको आयोजना

गरिएछ । छैठौं संगायन सम्पन्न गर्नाको लागि यांगुन शहरको श्रीमङ्गल भनिने स्थानमा रहेको लोकशम चैत्यको समिपमा महापाषाण शैलगुहा निर्माण गरिएछ । यो छैठौं संगायनमा सहभागि हुन विभिन्न देशका २,५०० जना प्रतिष्ठित भिक्षुहरू प्रतिनिधिको रूपमा चुनिएछन् र त्यस संगायनको अध्यक्षता भदन्त रेवत महास्थविरले ग्रहण गरेछन् । यस संगायनमा सिंहली, म्यान्मार, श्यामी, रोमन आदि विभिन्न लिपिमा रहेका त्रिपिटक अन्तर्गतका सबै ग्रन्थहरूको विस्तारपूर्वक अध्ययन गरी तुलना गरिएछ र अन्तमा प्रत्येक पद र व्यञ्जन सही अर्थ लाग्ने गरी प्रयोग गरेर त्रिपिटक अन्तर्गतका सबै ग्रन्थहरू म्यान्मार लिपिमा प्रकाशन गर्ने निर्णय लिइएछ ।

उपरोक्तानुसार अथक परिश्रम गरी समय समयमा संगायन गरेर बुद्धद्वारा प्रतिपादित धर्म र विनय सम्बन्धी ग्रन्थहरू अहिलेसम्म परिशुद्ध रूपमा संरक्षण गरिराख्ने भिक्षुहरू वन्दनीय छन् । बुद्धको अनुयायी भई बुद्धद्वारा प्रतिपादित मार्गमा लागेर बुद्धले स्वानुभव गरी परिभाषित गरेको निर्वाण सुख लाभ गर्नमा अग्रसर हुन चाहने उपासक-उपासिकाहरू तथा बुद्ध-धर्म सम्बन्धी जिज्ञासा राख्ने अन्य जिज्ञासुहरू भिक्षुहरूप्रति कृतज्ञ हुनुपर्छ । उनीहरूले भिक्षुहरूप्रति उनीहरूको के कस्तो कर्तव्य छ, त्यस बारे राम्ररी थाहा पाएर त्यस्तो कर्तव्य पालना गर्ने सही प्रयास गर्नमा पनि अग्रसर हुनुपर्छ ।

बुद्ध शासनको आयु विनयका नियमहरूको पालना हो । तर भिक्षुहरूले विनयका नियमहरू पालना गर्न सक्ने वा

नसक्ने भन्ने कुरा भिक्षुहरूमा भन्दा बढी उपासक-उपासिकाहरूमा भर परेको हुन्छ । किनभने भिक्षुहरूको जीवनयापन सम्पूर्ण रूपले उपासक-उपासिकाहरूमा नै निर्भर रहेको हुन्छ र उपासक-उपासिकाहरूले भिक्षुहरूको जीवन वास्तवमा उपासक-उपासिकाहरूकै लागि समर्पित मान्नु पर्छ । त्यसैले उपासक-उपासिकाहरूको पहिलो कर्तव्य भनेको आपसमा मिलेर कुनै एकजना वा सो भन्दा बढी संख्याका भिक्षुहरूलाई विनयका सबै नियमहरू पालन गरेर जीउन सक्ने गरी जीवनयापन गर्नदिने व्यवस्था गर्नु र उक्त भिक्षुबाट विनयका नियमहरू सुविधापूर्वक पालन भइरहेको छ कि छैन भनेर विशेष ध्यान दिने जिम्मा लिनु हो । यदि आफूहरूमा निर्भर रहने गरेका कुनै भिक्षुबाट विनयका नियमहरू पालन हुन सकिरहेको छैन भने सो समस्याको समाधान कसरी गर्ने भन्ने सम्बन्धमा समयमै उचित निर्णय लिएर कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । उपासक-उपासिकाहरूको यो कर्तव्य कुनै पनि मानेमा एकजना भिक्षुले विनयका नियमहरू पालना गर्नुपर्ने कर्तव्य भन्दा कम महत्वको छैन । अनि उपासक-उपासिकाहरूले के कुरामा पनि ध्यान पुऱ्याउनु पर्छ भने कुनै पनि देशको राजनीतिक, आर्थिक तथा सामाजिक अवस्थाहरूमा समय समयमा परिवर्तन भइरहने सामान्य कुरो हो । यस्ता परिवर्तनहरूले अन्य सामान्य नागरिकहरूका साथै उपासक-उपासिकाहरूको अवस्थामा पनि कुनै न कुनै परिवर्तन नल्याउने कुरै छैन । तर आफ्नो अवस्थामा जस्तोसुकै परिवर्तन आएमा पनि उपासक-उपासिकाहरूले आफूहरूमा निर्भर भिक्षुको जीवनयापन सुव्यवस्थित रूपमै चलन दिने प्रयास जारी राख्नु पर्छ ।

वर्तमान आधुनिक युगमा अनेक प्रकारका नयाँनयाँ आविष्कारहरूको व्यापक प्रयोग भइरहेका कारण अहिले विनयका केही नियमहरू शहर-बजार स्थित विहारहरूमा बसोबास गरिरहेका भिक्षुहरूबाट पालना हुन कठिन मात्र होइन प्राय असम्भव नै भइसकेको सर्व विदित छ । त्यसैले वर्तमान परिस्थितिमा भिक्षुरूलाई कसरी विनयका नियम अनुसार जीवनयापन गर्न पाउने व्यवस्था गरिदिने भन्ने ठूलो जिम्मेवारी भन टड्कारो रूपमा उपासक-उपासिकाहरूको काँधमा आएको छ ।

यहाँनिर उल्लेख नगरी नहुने एउटा अति महत्वपूर्ण कुरो छ । त्यो कुरो बुद्धले महापरिनिर्वाण पाउने केही घण्टा अघि, “भविष्यमा भिक्षुसङ्घले आवश्यक देखेमा विनयका सानातिना नियमहरू परित्याग गरे हुन्छ” भनेर दिएको अनुमति हो । प्रथम संगायनमा यस बारेमा पनि छलफल भएको रहेछ । तर त्यस संगायनमा विनयका कुनै पनि नियम परित्याग गर्ने निर्णय गरिएनछ । त्यसपछि अहिलेसम्ममा सम्पन्न भएका अन्य सबै संगायनहरूमा पनि त्यस्तो निर्णय लिइएको छैन । जहाँसम्म लाग्छ पछि गरिने संगायनहरूमा पनि त्यस्तो निर्णय लिइने छैन । किनभने भिक्षु नागसेनले राजा मिलिन्दलाई सम्झाए भैं, सकभर चाँडो निर्वाण लाभ गर्ने अभिप्रायले आफ्नो गृहस्थ जीवन परित्याग गरेका बुद्धका श्रावक भिक्षुहरू बुद्धले परिभाषित गरेका विनयका नियमहरू सकभर पालना गर्नमा मात्र प्रयासरत हुनसक्छन्, बुद्धले अनुमति दिएका रहेछन् भनेर विनयका कुनै पनि नियम परित्याग गरेको घोषणा गर्नमा अग्रसर हुने छैनन् ।

भिक्षुहरूलाई थाहा छ, बुद्धले यसो गर्नुपर्छ भनेर प्रज्ञप्त गरेका नियमहरू अवस्थाले दिएसम्म पालना गर्नुपर्ने नियमहरू हुन् र बुद्धले यसो गर्नु हुँदैन भनेर प्रज्ञप्त गरेका नियमहरू कुनै पनि हालतमा उल्लङ्घन गर्न नहुने नियमहरू हुन् । त्यसैले भिक्षुहरू उल्लङ्घन गर्न नहुने नियमहरू उल्लङ्घन नगरिकन, पालना गर्नुपर्ने नियमहरू पालना गरेर भिक्षु जीवन जिउन सकुन्जेल जिउनेछन् र त्यसो गर्न नसक्ने अवस्था आइपरेमा चिवर छाडी गृहस्थ हुनेछन् ।

त्यसैले वर्तमान परिस्थितिका भिक्षुहरूलाई कसरी विनयका नियम अनुसार जीउन पाउने व्यवस्था गरिदिने भन्ने अति ठूलो जिम्मेवारी वर्तमान युगका उपासक-उपासिकाहरूको काँधमा आएको छ । उपासक-उपासिकाहरूको काँधमा आएको यो जिम्मेवारी निभाउन सक्नाको लागि उपासक-उपासिकाहरूले आफू स्वयम्ले पनि बुद्धद्वारा प्रतिपादित मूल मार्ग पहिल्याउन सक्ने गरी बुद्ध-धर्मको अध्ययन गरी आफ्नो आधार-भरोसामा रहेका भिक्षुहरूलाई विनयका नियम अनुसार जीउन पाउने व्यवस्था गरिदिन सक्नु पर्छ । यदि अहिलेका उपासक-उपासिकाहरूले आफू स्वयम्ले पनि बुद्धद्वारा प्रतिपादित मूल मार्ग पहिल्याउन सक्ने गरी बुद्ध-धर्मको अध्ययन नगर्ने हो, चिवर लाएर भिक्षु भइसकेपछि विनयका नियमहरू पालना गर्नु वा नगर्नु भिक्षुको आफ्नो व्यक्तिगत कुरो हो, उपासक-उपासिकाहरूको काम त भिक्षुले पालना गरेको शील हेरेर होइन, उनको चिवर हेरी उनलाई दान दिनु मात्र हो भनेर आफ्नो मूल कर्तव्यबाट पन्छिने गन्यो भने बुद्ध शासन विस्तारै लोप भएर जानेछ ।

यहाँनेर उपासक-उपासिकाहरू स्वयम्ले पनि बुद्धद्वारा प्रतिपादित मूल मार्ग पहिल्याउन सक्ने गरी बुद्ध-धर्मको अध्ययन कसरी गर्ने भन्ने प्रश्न पनि उठ्न सक्छ । किनभने त्रिपिटक अन्तर्गतका ग्रन्थहरूमा रहेका धर्मस्कन्धहरू राम्ररी बुझ्ने हो भने ती धर्मस्कन्धहरूको वारेमा विभिन्न युगका प्रतिष्ठित स्थविरहरूले थप व्याख्या गरेर लेखेका अर्थकथाहरू तथा टीकाहरू पनि अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ । जुन कुरो साधारण उपासक-उपासिकाहरूका लागि सम्भव छैन । तर सौभाग्यको कुरो के छ भने ८४,००० धर्मस्कन्धहरूमध्ये कुनै एउटा धर्मस्कन्धलाई मात्र अन्वेषणात्मक रूपले अध्ययन गर्नसकेमा पनि बुद्धको मूल सन्देश के रहेछ र बुद्धद्वारा परिभाषित निर्वाण सुख लाभगर्न अपनाउन पर्ने मूल मार्ग वास्तवमा कुन रहेछ भन्ने कुरो राम्ररी ठम्याउन सक्ने रहेछ । अझ सौभाग्यको कुरो बुद्धले ४५ वर्षभर विभिन्न स्थानमा चारिका गरी दिएका उपदेशहरूको मूल सार स्वयम् बुद्ध आफैले निचरेर आफूले महापरिनिर्वाण पाउनुभन्दा ठीक अगाडि आफ्नो अन्तिम उपदेशका रूपमा छोडेर गएको रहेछ । जुन निम्नानुसार छ :

"हन्ददानि भिक्खवे । आमन्तयामि वो,
वय धम्मा सङ्खारा, अप्पमादेन सम्पादेथ ।"

भावार्थ : "भिक्षुहरू । राम्ररी सम्झनु, म निर्देशन गर्दछु, सम्पूर्ण संस्कार-धर्महरू नाश हुने प्रकृतिका हुनु, संयमपूर्वक संस्कार-धर्महरू सम्पादन गर्ने गर ।"

उपरोक्त अन्तिम बुद्धोपदेशमा दुइवटा मूलभूत तथ्यहरू उल्लेख छन् । पहिलो तथ्य के हो भने सम्पूर्ण संस्कार-धर्महरू नाश हुँदै जाने प्रकृतिका हुन् । यो बुद्धले स्वानुभव गरेको मूल तथ्य हो र अभिधर्म पिटक अन्तर्गतका धर्मस्कन्धहरूको मूल सार पनि यही नै हो । अनि दोश्रो तथ्य संस्कार-धर्महरूको सम्पादन संयम पूर्वक गरिनु पर्छ अर्थात् संयमित जीवन जिउनु पर्छ भन्ने हो । यो बुद्धद्वारा प्रतिपादित मार्ग हो र त्रिपिटक अन्तर्गतका धर्म-स्कन्धहरूको मूल ध्यय पनि यही नै हो ।

उक्त बुद्धोपदेशको यथार्थ बुझ्न, “संस्कार भनेको के हो ? संस्कार किन नित्य छैन र कसरी अनित्य छ ?” भन्ने विषयमा तथा “संस्कार-धर्महरूको सम्पादन कसरी संयम पूर्वक गर्ने ? संयमित जीवन जिउंदा के गर्नु हुन्छ र के गर्नु हुँदैन ?” भन्ने विषय पनि राम्ररी थाहा पाउन अति आवश्यक देखिन्छ ।

उपरोक्त दुइ मूलका प्रश्नहरूमध्ये संस्कार भनेको के हो र त्यो कसरी अनित्य छ भन्ने पहिलो मूलका प्रश्नहरूको सही उत्तर ठम्याउन, “२९ वर्षको उमेरसम्म अति ऐश्वर्यमय जीवन बिताएका राजकुमार सिद्धार्थले किन एककासि सम्पूर्ण ऐश्वर्य परित्याग गरी सन्न्यास लिए र सन्न्यास लिइसकेपछि उनी कहाँ कसरी कुन अमूल्य ज्ञान पाएर सम्यक सम्बुद्ध भए” भन्ने विषय राम्ररी खोज-तलास गर्नुपर्ने देखिन्छ भने संस्कार धर्मको सम्पादन कसरी संयम पूर्वक गर्ने भन्ने दोश्रो मूलका प्रश्नहरूको सही उत्तर थाहा पाउन, “राजकुमार सिद्धार्थ सम्यक सम्बुद्ध भइसकेपछि

उनले आफ्नो बाकि जीवन कहाँ, के कस्ता उपदेशहरू दिनमा बिताए” भन्ने विषय राम्ररी अन्वेषण गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसरी माथि उल्लेखित दुबै मूलका प्रश्नहरूको सही उत्तर ठम्याउन सक्नाको लागि बुद्ध-जीवनी अनुसन्धात्मक तरिकाले अध्ययन गर्नु सबै भन्दा उत्तम हुने देखिन्छ ।

परिच्छेद-३

एक अध्ययन, बुद्ध-जीवनीको

१. एक ठेस, राजकुमार सिद्धार्थको ऐश्वर्यमय जीवनमा

करिव २,७०० वर्ष अघि जम्बुद्वीपको हिमाली प्रदेशमा कपिलवस्तु नामको एउटा गणराज्य थियो । त्यस गणराज्यका राज्याधिपति महाराजा शुद्धोदन थिए । त्यस गणराज्य अन्तरगत लुम्बिनी नामको एउटा अति मनोरम वनोद्यान थियो । बुद्धसम्बन्धित सुरु हुनुभन्दा ८० वर्ष पूर्व, बैशाख पूर्णिमाको दिन महाराज शुद्धोदनकी अग्र महेशी, महारानी महामाया देवीको कोखबाट उक्त लुम्बिनी वनोद्यानमा एकजना असाधारण बालकको जन्म भएछ । त्यस बालकको शारीरिक लक्षण हेरी भविष्यवाणी गर्ने ज्योतिषीहरूले त्यस असाधारण प्रकृतिका बालकबाट सम्पूर्ण मानवजातिको हित हुने महान कार्य सिद्ध हुने भविष्यवाणी गरी उनको नाम सिद्धार्थ राखिदिएछ ।

राजकुमार सिद्धार्थ वालिग भएपछि सबै किसिमको राजकीय जाँचमा उनी गणराज्यभरका राजकुमारहरूमध्ये सर्वश्रेष्ठ भएछन् र गणको सर्वसम्मतिबाट उनी भावी

गणराज्याधिपति चुनिएछन् । भावी गणराज्याधिपतिका कार्यक्षेत्र भित्रका अनेक कार्यहरूमा समय समयमा गणराज्यका प्रत्यन्त ग्रामहरूको निरिक्षण भ्रमण गर्ने कार्य पनि पर्दो रहेछ । आफ्नो जीवनको २९औं वसन्तको आनन्द मनाएको धेरै दिन नबित्दै राजकुमार सिद्धार्थ निरिक्षण भ्रमणकै सिलसिलामा कुनै एउटा गाउँमा जानुपरेछ । त्यहाँ उनले एक जना अति बूढो मानिस एउटा घातक रोगले पीडित भई एकलै निःसहाय अवस्थामा मृत्युशय्यामा छटपटिरहेको भेटेछन् । त्यस बूढोको त्यस्तो अवस्था देखेपछि परोपकारितामा ख्याति पाएका राजकुमार सिद्धार्थ त्यस निःसहाय बूढोको सेवा गर्न-गराउनमा तल्लीन भएछन् ।

त्यस रोगी बूढोमा अझै बाच्ने चाहना तीव्र रहेछ । अति परोपकारी भावी गणराज्याधिपति स्वयम् आफ्नो सहायतामा जुटेको पाएपछि त्यस बूढोको बाँच्ने आशा भन पलाएछ । उस्ले अति करुण पुकारको माध्यमबाट आफ्नो जिउने आकांक्षा राजकुमार सिद्धार्थलाई बोध गराएछ । त्यस बूढो रोगीको त्यस्तो करुण पुकार सुनेपछि सारै कोमल हृदयका राजकुमार सिद्धार्थले जसरी भएपनि त्यस बूढोलाई जीवनदान गर्ने दृढ निश्चय गरेछन् ।

केही गर्ने निधो गरेपछि जसरी भएपनि त्यसलाई सम्पन्न नगरी नछाड्ने अधिष्ठानबल राजकुमार सिद्धार्थमा प्रचुर मात्रामा रहेछ । एकपल्ट एउटा पंक्षीको ज्यान बचाउने सन्दर्भमा उनले आफ्नो त्यस्तो अधिष्ठानबलको राम्ररी परिचय दिएका रहेछन् । कुरो के रहेछ भने, एकपल्ट कसैले हानेको बाण लागेर घाइते भएको एउटा पंक्षी राजकुमार

सिद्धार्थको अगाडि भरेछ । राजकुमार सिद्धार्थले त्यस घाइते पंक्षीप्रति करुणा गरी त्यसको घाउमा मरहम-पट्टी गरी त्यसको ज्यान बचाउने प्रयत्न गरेछन् । तर देवदत्त नामका एकजना अर्को प्रतिष्ठित राजकुमारले त्यस पंक्षीलाई उनले बाण हानी खसालेको भन्दै त्यस पंक्षीमाथि हकदावी गरेछन् । तव जसरी भएपनि त्यस पंक्षीको ज्यान बचाउने अधिष्ठान गरेका राजकुमार सिद्धार्थले एउटा जिउंदो र स्वतन्त्र प्राणीमाथि त्यो प्राणी मार्न खोज्नेको होइन, बरु त्यो प्राणीलाई बचाउनेको हक हुनुपर्छ भनेर जिकीर गरेछन् । दुबै राजकुमारहरू आ-आफ्नो हठमा कति पनि कम रहेनछन् । त्यसैले अन्तमा त्यस पंक्षीको समस्या अदालतसम्म पुऱ्याइएछन् । अदालतमा राजकुमार सिद्धार्थले माथि उल्लेख गरिए अनुसारको तर्क प्रस्तुत गरी अदालतका न्यायाधिशहरूलाई नयाँ न्याय सम्बन्धमा अवबोध गराई त्यस पंक्षीको ज्यान बचाएरै छाडेछन् ।

कसैको शिकार भइसकेको एउटा पंक्षीको ज्यान बचाउन त त्यत्रो भङ्गट उठाउन पछि नहट्ने राजकुमार सिद्धार्थले, भावी गणराज्याधिपतिको हैसियतमा पुगिसकेपछि, आफ्नो एकजना नागरिकको ज्यान बचाउनमा कुनै कसर रहनदिने त कुरै भएन । त्यस बूढोको ज्यान बचाउनमा राजकुमार सिद्धार्थले आफ्नै ज्यान बचाउने सरह मेहनत गरेछन् । उनले आफ्नो दरवारबाट राजबैद्यलाई बोलाएर देखाएछन् र सम्बन्धित सबै प्रकारका औषधि मगाएर खाएछन् । तर मृत्यु भनेको मृत्यु नै हो । मृत्युमाथि विजय पाउन सक्ने को छ र ? ढिलो या चाँडो एकदिन सबैले मर्ने

पछ । राजकुमार सिद्धार्थले बचाउन चाहेको त्यो बूढोको मात्र के कुरा भयो र स्वयम् राजकुमार सिद्धार्थले पनि एकदिन मर्ने पथ्यो ।

कालगति पुगिसकेको त्यस बूढो रोगीलाई राजकुमार सिद्धार्थले जस्तोसुकै उपाय गर्दा पनि बचाउन सकेनछन् । मृत्युसंग भयानक रूपले संघर्ष गरी अन्तमा त्यो बूढो, सिद्धार्थको परोपकारिता र भावी गणराज्याधिपतित्व प्रति उपहासको एउटा कटाक्ष तीर हानेर मरेछ । त्यस घटनाबाट राजकुमार सिद्धार्थको ऐश्वर्यमय जीवनमा एउटा गहीरो ठेस परेछ ।

२. चेतनशील सिद्धार्थ र मानसिक अन्तर्द्वन्द्व

एकजना मानिस कालगतिले मर्नुलाई आदिकाल देखि चलिआएको र अनन्तकालसम्म चल्दै जाने एउटा सामान्य प्रक्रियाको रूपमा लिन मानिसहरू वाध्य छन् । तर त्यस बृद्धको त्यो मृत्युलाई राजकुमार सिद्धार्थले त्यसरी सहज रूपमा स्वीकार्न सकेनछन् । त्यस मृत्युबाट उनको मनमा एउटा गहीरो आघात परेछ । राजकुमार सिद्धार्थको मनमा त्यसरी गहीरो आघात पर्नुको पहिलो कारण के रहेछ भने अति नै चेतनशील राजकुमार सिद्धार्थले आफ्नो जीवनमा पहिलो पल्ट एकजना मानिसको मृत्यु प्रकरण प्रत्यक्ष हेर्न पाएको रहेछ । अनि दोश्रो कारण त्यस बूढोलाई मृत्युको पञ्जाबाट बचाउन नसक्नु उनले आफ्नो जीवनमा सामना गर्नु परेको पहिलो हार रहेछ । राजकुमार सिद्धार्थले जीवनमा पहिलो पल्ट सामना गर्नु परेको त्यस हारले उनको, सबैबाट

परोपकारी भनाउने चाहना र मैत्री एवम् सद्भावनाले सबैको मन जिती चक्रवर्ति राजा बन्ने आकांक्षामा पनि एउटा ठूलो चोट पुऱ्याएछ । यसरी मानसिक रूपले थकित र लज्जित भएर राजदरवारमा फर्केका राजकुमार सिद्धार्थको मनमा थरिथरिका अन्तर्द्वन्द्वहरू सलबलाएछन् । तर्क-वितर्कका आधिबेहरी आएछ ।

राजकुमार सिद्धार्थले चाल पाएछन्, सबै तपकाका मानिसहरू जीवित रहन कति लालायित छन् । यही जिउने लालशाको कारण मानिसहरू इच्छैइच्छाको दलदलमा फसिरहेका छन् । तृष्णाको सरोवरमा डुबिरहेका छन् । गरीबहरू एक पेटभर खानपाउने, आङ्गभर लाउनपाउने र ओतलाग्ने एउटा छाप्रो बनाउने इच्छाको वशमा परी सबथोक गर्नमा विवश हुन्छन् । मध्यम वर्गकाहरू भएको सम्पत्तिले नपुगला भनेर सकभर बढी अरू सम्पत्ति संचय गर्ने आकांक्षाले सबथोक गर्न तत्पर हुन्छन् । अनि धनीहरू भएको सम्पत्ति र ऐश-आराम अरूले खोस्ला भन्ने डरले त्यसको जगेर्ना गर्ने तथा त्यसको अझ अभिवृद्धि गर्ने चाहनामा डुबेर, हुने र नहुने सबथोक गर्न मरिमेट्छन् । यसरी सबै मानिसहरू जीवनभर कुनै न कुनै आकांक्षाको पछि लागेर अनेक कर्म गर्छन्; अनेक प्रकारका दुःख-कष्ट भेल्छन् । तर अन्तमा कसैको केही लाग्दैन । के गरीब, के धनी, के ठूला, के साना, सबका सब, अन्तमा त्यो बूढो भै आफ्नो भनिएका सबै, त्यसै छाडेर लाचारीकासाथ मर्छन् । तर मानिसहरू त्यसप्रति कति पनि सचेत छैनन् । मानिसहरू भोलि मर्नुपर्ने कुरो बिर्सेर आज सबथोक जुटाउनमा लालायित

हुन्छन् । मानिसहरू मृगतृष्णामा फसिरहेका छन् । निःसार जीवन जिइरहेका छन् ।

उपरोक्तानुसार सोचन पुगेका राजकुमार सिद्धार्थले त्यसपछि आफ्नै गतिविधिलाई पनि एकपल्ट खोतलेर हेरेछन् । तब उनले आफूले निभाउँदै आएको दयालुपना र परोपकारितामा पनि सबैलाई मैत्री र सद्भावनाले जितेर चक्रवर्ति राजा बन्ने चाहनाको खोट लागेको पाएछन् । उनले सोचेछन्, यदि उनले सम्पन्न गर्दै आएका जनसेवा कार्यमा कुनै प्रकारको खोट नभएको भए त्यो रोगी बूढो उनको सेवा पाएपछि मर्नु या नमरी बाचनुसित उनको कुनै सम्बन्ध नरहनु पर्ने हो । उनले गरेको कुनै पनि सेवाकार्यको परिणामसित उनी असंलग्न हुनुपर्ने हो । तर त्यसो हुन सकिरहेको छैन । किनभने त्यो रोगी बूढोलाई बचाउने लाख प्रयत्न पश्चात पनि त्यो बूढो बाचन नसकी मरेकोले उनको मनमा त्यो बूढोलाई जीवनदान गरंर आफ्नो ख्याति बढाउने आकांक्षा अधुरो हुन गएको अनुभव उभरिरहेको छ ।

राजकुमार सिद्धार्थले अझ गहीरिएर के सोचेछन भने, आफूलाई दयावान देखाउने, आफूलाई परोपकारी देखाउने, उनका सबै प्रयासहरू सफल भइरहेकाले उनी पहिले खुसी थिए । तर त्यो रोगी बूढोलाई मृत्युको पञ्जाबाट बचाएर देखाउन नसकेपछि उनी दुःखी भएका छन्, खिन्न भएका छन् । पछि कुनै बेला, उनले पाइआएका मान-मर्यादा, ऐश-आराम, धन-सम्पत्ति आदि गुमाउनुपर्ने अवस्था पनि आउन सक्छ । त्यस बेला उनी भन कति दुःखी हुने होलान् । उनले धेरै प्रकारले अनेक प्रयास गरेमा उनी एकदिन चक्रवर्ति राजा पनि

होइएलान् । तर पनि उनले एक दिन अरूहरू सबै सरह बूढो हुनुपर्नेछ, रोगी हुनुपर्नेछ र मर्नु पनि पर्नेछ । त्यस बेला उनीसित पश्चाताप, ग्लानी र लाचारी सिबाय अरू केही पनि हुनेछैन ।

त्यसपछि राजकुमार सिद्धार्थले सबै प्रकारका सामाजिक वन्धनहरू तोडेर एकान्त जङ्गलमा रहने ऋषिमुनिहरूले अपनाउने गरेको आदर्शलाई सम्भेछन् । ऋषिमुनिहरू भन्छन्, इच्छाको वशमा परेर होइन इच्छालाई वशमा पारेर जिउनुपर्छ । सच्चा ऋषिमुनिहरू भोलिको लागि कुनै पनि वस्तु जगेर्ना नगरिकन आज जहाँ जे भेटिन्छ त्यसैमा सन्तुष्ट रहन्छन् । उनीहरू कुनै प्रकारको ऐश-आराम नखोजिकन जङ्गलको प्राकृतिक वातावरणमा नै रमाउनमा अभ्यस्त छन् । उनीहरू कहिले काहीं बिना बोलावट गाउँ-वस्तीमा पस्छन् । आफूले जाने-बुझेका ज्ञान-गुणका कुराहरू मानिसहरूलाई सुनाउँछन् । अनि मानिसहरूबाट स्वइच्छाले प्राप्त हुने भिक्षा र सम्मान बिना कुनै प्रतिक्रिया स्वीकार्छन् र पुनः एकान्त जङ्गलमै फर्कन्छन् । यसरी कुनै कुराप्रति आकर्षित नभइकन सबै कुरा त्यागेर बस्ने ऋषिमुनिहरूसित गुमाउने कुरो नै केही छैन । उनीहरू सधैभरी सुखी छन्, सबै कुरामा खुसी छन् । एकदिन नत्यागी नहुने सबै कुरा पहिले देखि नै त्यागेर बस्ने ऋषिमुनिहरू साँचो अर्थमा ज्ञानी रहेछन् । उनीहरू नै वास्तवमा सबैभन्दा सुखी रहेछन् ।

त्यसपछि राजकुमार सिद्धार्थ के निश्कर्षमा पुगेछन् भने, उनले एकदिन त्याग्नु पर्ने चक्रवर्ति राज पाउने इच्छाको पछि लागी अनेक दुःख-कष्ट भेल्लुको सट्टा त्यस्तो

इच्छा उत्पन्न गराउने मूल कारण खोजी त्यसलाई नै समूल नष्ट गर्ने सत्य ज्ञान प्राप्त गरी वास्तविक सुख-शान्ति उपभोग गर्नतिर लाग्नुपर्छ । त्यसको लागि उनले पनि यथाशिघ्र गृह त्याग गरी तपस्वी बन्नुपर्नेछ । त्यस्तो निष्कर्षमा पुगेका राजकुमार सिद्धार्थको मनमा गृह त्याग गरी सन्न्यासी हुने विचार विस्तारै पलाएर आएछ ।

राजकुमार सिद्धार्थले जति सोच्यै गएछन्, उनको मन त्यति नै सन्न्यासी भएर जाने विचारतिर झुक्यै गएछ । अन्तमा उनी सबै कुरा त्यागेर सन्न्यासी हुनमा दृढ सङ्कल्पित भएछन् । त्यसरी सङ्कल्पित भएपछि उनको मनको छटपटाहट कमशः कम हुँदै गएछ । उनको मनमा एक प्रकारको सन्तोषको, एक प्रकारको प्रीतिको उदय भएछ । त्यस पछि उनी गृह त्याग गरेर जाने बारे एउटा सुनिश्चित योजना बनाउनमा लागेछन् ।

३. राजकुमार सिद्धार्थको महाभिनिष्क्रमण

राजकुमार सिद्धार्थ दिनभर दिनभर आफ्नो शयनकक्षमा एकलै बसी कुन बेला, कसरी गृह त्याग गरेर जानुपर्ला भनेर गोप्य योजना बनाउनमा लागि रहेकै बेलामा उनलाई पुत्र लाभ भएछ । यस संसारमा आफ्नो सन्तानप्रति मोहित नहुने को होला ? एकजना सन्देशवाहकबाट आफूलाई पुत्र लाभ भएको सन्देश सुन्ने वित्तिकै गृह त्याग गर्ने योजनामा व्यस्त राजकुमार सिद्धार्थको मनमा पनि अनायास नै पुत्रस्नेहको बाढी आएछ । उनको मनमा आफ्नो नवजात पुत्रको अनुहार हेर्ने तीव्र चाहना सलबलाएछ ।

सकभर चाँडो गृह त्याग गरेर जाने निश्चय गरिसकेर कुन बेला कसरी गृह त्याग गर्नु पर्ला भनेर एकान्त कक्षमा बसेरे योजना बनाइरहेको बेलामा पनि आफ्नो नवजात पुत्रको अनुहार एकपल्ट हेर्ने चाहना जुर्मुरापछि राजकुमार सिद्धार्थले के कुरा राम्ररी चालपाएछन् भने, त्यो नवजात पुत्र आफूलाई गृह जञ्जालमा फसाइरहने एउटा बलियो बन्धन रहेछ । तब उनी आफ्नो छोराको मुख हेर्ने नौलो चाहनालाई तत्काल दबाउने प्रयासमा लागेछन् । त्यही क्रममा उनको मुखबाट अनायास नै “राहू पैदा भएछ” भन्ने वाक्य निस्केछ । त्यसपछि उनी आफ्नो छोराको मुख हेर्ने प्रवल चाहनालाई दबाएर मौन भएछन् ।

प्रथम पुत्रलाभको सुसमाचार सुनेर पनि राजकुमार सिद्धार्थबाट कुनै थप प्रतिक्रिया जाहेर नभएपछि सन्देशवाहक उक्त कक्षबाट फर्केर गएछ र महाराज शुद्धोदन कहाँ गएर त्यहाँ भएको सबै सविस्तार सुनाएछ ।

राजकुमार सिद्धार्थ गृहस्थाश्रममा रहेमा चक्रवर्ति राजा हुने, गृह त्यागेर सन्न्यासी भएमा नौलो ज्ञानको ज्ञाता भई बहुजनको हित गर्ने कार्यमा लाग्ने बारे धेरै प्रकारका भविष्यवक्ताहरूले महाराज शुद्धोदनलाई सम्झाएका रहेछन् । त्यसैले आफ्नो छोरा चक्रवर्ति राजा नै होस् भन्ने चाहेका महाराजा शुद्धोदन, राजकुमार सिद्धार्थलाई गृहस्थाश्रममा नै अल्झाई राख्ने हरतरहको प्रयासमा पहिले देखि नै लागेका रहेछन् । तर आफूले अनेक प्रकारका प्रयास गर्दा गर्दै पनि राजकुमार सिद्धार्थ सांसारिक सुख भोग गर्नमा नअलिभक्तन दिनभर दिनभर एकान्तमा बस्न लागेकाले राजा शुद्धोदनको मनमा अलिकति चिसो पसिसकेको रहेछ । यस्तो अवस्थामा

छोरा पाएको सन्देश सुनेर राजकुमार सिद्धार्थको मुखबाट “राहू पैदा भएछ” भन्ने वाक्य निस्केछ रे भन्ने कुरो थाहा पाएपछि महाराजा शुद्धोदनलाई “राहू” शब्द मनपरेछ र उनले आफ्नो नातिको नाम नै राहुल राख्न लगाएछन् ।

राहुल जन्मेपछि पुत्रस्नेहको बन्धन विस्तारै कस्सिदै आएको राजकुमार सिद्धार्थले राम्ररी अनुभव गरेछन् । तब पुत्रस्नेहको बन्धन चुँडाल्नै नसक्ने गरी दन्धो नहुँदै गृह त्याग गर्नमा राजकुमार सिद्धार्थ हतारिएछन् । नवराजकुमार राहुल जन्मेको एक हप्ता नहुँदै, आषाढ पूर्णिमाको मध्य रातमा गृह त्याग गरेर जाने कुरो राजकुमार सिद्धार्थले निधो गरेछन् । यस्तो निश्चय गरेर आफ्नो कक्षबाट निस्केका राजकुमार सिद्धार्थले मस्त निद्रामा सुतिरहेका आफ्ना नवजात पुत्र राहुल र राहुलमाता यशोधरालाई उनीहरूको शयनकक्षको ढोकाबाट एकपल्ट चियाएर हेरी गृह जञ्जालमा फसाइरहने पुत्रस्नेह र स्त्रीमायाका बन्धनहरू सधैंका लागि चुँडालेछन् । त्यस पछि राजकुमार सिद्धार्थ राजभवनबाट बाहिर आई आफ्नो सबैभन्दा विस्वासिलो सारथी छन्न कहाँ गएछन् । अनि उसलाई साथमा लिई आफ्नो सबैभन्दा प्रिय घोडा कन्थकमाथि सवार भई राजदरवारको पूर्वी ढोकाबाट बाहिर निस्की आफ्नो राज्यको दक्षिणी सीमान्ततिर बढेछन् । यसरी राजकुमार सिद्धार्थको महाभिनिष्क्रमण सम्पन्न भएछ ।

४. आध्यात्मिक चिन्तन-मनन गर्ने तपस्वीको खोजमा, राजकुमार सिद्धार्थ

महाभिनिष्क्रमण गरी निस्केका राजकुमार सिद्धार्थ,

आषाढ पूर्णिमाको जुनेली रातभरमा तत्कालिन तीन राज्यहरू पार गरी अनोमा नदीको किनारमा पुगेछन् । अनि राजश्री पहिरण परित्याग गर्नुका साथै आफ्नो लामो कपाल आफ्नो तरवारले काटेर छोट्याएछन् । त्यसपछि अनोमा नदीमा स्नान गरी आफूले राजदरवारबाट साथमा ल्याएको स्वेतवस्त्र धारण गरी सन्न्यासी भएछन् । त्यसरी सन्न्यास लिइसकेपछि उनले सारथी छन्नलाई आफ्नो राजश्री पोशाक र कन्थक घोडा लिएर कपिलवस्तुमा फर्केर गई महाराजा शुद्धोदनलाई आफूले गृह त्याग गरेको वृत्तान्त सुनाउन आदेश दिएछन् । आफ्नो आदेशानुसार सारथी छन्न स्वदेशतिर फर्के पछि राजकुमार सिद्धार्थ अनोमा नदी पार गरी त्यहाँका मल्लराजाहरूको अनुप्रिया नामको आम्रवनमा पसेछन् र एक सप्ताहभर त्यही आम्रवनमा प्रब्रज्या सुखभोग गरी बसेछन् । त्यसपछि उनी आफ्नो पूर्व योजना अनुसार मगध राज्यको राजधानी राजगृहतिर लागेछन् ।

मगध राज्य त्यसबेला जम्बुद्वीपका सबैभन्दा उन्नत राज्य रहेछ । त्यहाँका राजा बिम्बिसारले सबै प्रकारका धर्मगुरुहरूलाई समान रूपले आदर सत्कार गरी आ-आफ्नो धर्मको प्रचार गर्नमा पूरा सहयोग दिने गरेका रहेछन् । त्यसैले राजकुमार सिद्धार्थले सन्न्यास लिइसकेपछि सबैभन्दा पहिले मगध राज्यको राजधानी राजगृहमा नै गएर कुनै एकजना सच्चा तपस्वीको सत्सङ्गतमा लाग्ने योजना बनाएका रहेछन् । तर राजगृहमा पुगेपछि बल्ल उनले थाहा पाएछन्, राजगृह शहरमै रहेर ख्याति कमाइरहेका धर्मगुरुहरू सबै आ-आफ्नो तालले अनेक तरिका अपनाई धर्मान्ध बनाइएका

गृहस्थहरूको कमाइ चुस्नमा पल्केका धर्मभिरूहरू पो रहेछन् । केही समय राजगृहमा भौतारिएर उक्त तथ्य थाहा पाइसकेपछि नयाँ सन्न्यासी सिद्धार्थ त्यसबेलाको अर्को उन्नत राष्ट्र वज्जी गणराज्यको राजधानी वैशालीतिर हिडेछन् ।

राजगृहबाट वैशालीतिर हिड्दै गर्दा बाटोमा पनै एक स्थानमा आफ्नो आश्रम बनाई बसेका तपस्वी भृगुका बारेमा सिद्धार्थले केही जानकारी पाएछन् । त्यसैले उनी भृगुको आश्रममा पसेछन् । तपस्वी भृगु हठचर्यावादी रहेछन् । वर्तमान जन्ममा जति कठोर तपस्या गर्नेछ अर्को जन्ममा त्यति नै सुखमय जीवन पाउनेछ भन्ने उनको धारणा रहेछ । त्यसैले उनी आफ्ना शिष्यहरूलाई कठोर भन्दा कठोर रूपले तपस्या गर्न उस्काउँदा रहेछन् । उनको आश्रममा कोही चारैतिर दनदन आगो बालेर तपस्या गर्दा रहेछन् त कोही घाँटीसम्म पानीमा डुबेर तपस्या गर्दा रहेछन् । कोही टाउकोले टेकेर तपस्या गर्दा रहेछन् त कोही चार हात-खुट्टाले टेकेर तपस्या गर्दा रहेछन् । कोही एउटा हात या गोडा देग नचलाइकन तपस्या गर्दा रहेछन् त कोही टाउको बाहेक सम्पूर्ण जिउ माटोभित्र गाडी हलचल नगरिकन तपस्या गर्दा रहेछन् । तर सिद्धार्थलाई त्यस्तो हठचर्यामा विस्वास भएनछ र उनी भृगु आश्रम त्यागी पुनः वैशालीतिर नै बढ्दै गएछन् । वैशालीतिर बढ्दै जाँदा सिद्धार्थले एकजना अर्को ऋषि आलारकालामको नाम सुनेछन् । तब उनी वैशाली नजिकैको जंगलमा आश्रम बनाई बसेका ऋषि आलारकालामको आश्रममा गएछन् ।

५. सिद्धार्थ, आलारकालाम ऋषिको आश्रममा

ऋषि आलारकालाम योग र सांख्यका राम्रो ज्ञाता रहेछन् । उनले माटो, पानी, प्रकाश, हावा, विभिन्न रङ्गका वस्तुहरू, विभिन्न अवस्थाका लाशहरू आदि विभिन्न प्रकारका निमित्तहरूमध्ये कुनै एउटा निमित्तलाई कम्मद्वान (कर्मस्थान) बनाई त्यसैको आलम्बनमा सम्पूर्ण ध्यान केन्द्रित गरी मनमा उत्पन्न भइरहने विभिन्न प्रकारका इच्छा, आकांक्षा दमन गर्ने समथ भावना विधिको पनि राम्रो अभ्यास गरेका रहेछन् ।

नयाँ सन्न्यासी सिद्धार्थलाई ऋषि आलारकालामको ध्यान पद्धति राम्रो लागेछ । उनले ऋषि आलारकालामको शिष्यत्व स्वीकार गरेछन् र उनीबाट समथ भावना विधिसिकी निरन्तर रूपमा त्यसको अभ्यास गर्दै गएछन् । अति प्रतिभाशाली सिद्धार्थ अल्प समयमै आलारकालामले जानेका निम्न सात तहका ध्यानाभ्यासमा राम्ररी अभ्यस्त भएछन् :

१. प्रथम ध्यान—मनमा अन्य कुनै पनि प्रकारको मनोभावना उत्पन्न नै हुन नसक्ने, खालि जुन कर्मस्थानमा सम्पूर्ण ध्यान केन्द्रित गरिएको छ त्यो हराइने हो कि बिग्रिने हो कि भन्ने चिन्ता अर्थात् वितर्क, कर्मस्थान सम्बन्धमा यसो गर्नुपर्ला त्यसो गर्नुपर्ला भन्ने योजना अर्थात् विचार, कर्मस्थान यसरी राम्रो छ त्यसरी राम्रो छ भन्ने भावना अर्थात् प्रीति, सम्पूर्ण ध्यान आफ्नो कर्मस्थानमा मात्रै केन्द्रित भइरहनाले उत्पन्न हुने प्रफुल्ल मनोभावना अर्थात् सुख र सम्पूर्ण ध्यान लगातार कर्मस्थानमा मात्रै केन्द्रित गरिरहन सक्ने क्षमता अर्थात् एकाग्रता, यी पाँच

प्रकारका ध्यानाङ्गरूको मात्रै आलम्बन भइरहने ध्यानावस्था ।

२. दुतीय ध्यान- वितर्कलाई पनि समतिक्रमण गरी खालि विचार, प्रिति, सुख र एकाग्रता, यी चार ध्यानाङ्गरूको मात्रै आलम्बन भइरहने ध्यानावस्था ।
३. तृतीय ध्यान- विचारलाई पनि समतिक्रमण गरी खालि प्रिति, सुख र एकाग्रता, यी तीन ध्यानाङ्गरूको मात्रै आलम्बन भइरहने ध्यानावस्था ।
४. चतुर्थ ध्यान- प्रितिलाई पनि समतिक्रमण गरी खालि सुख र एकाग्रता, यी दुइ ध्यानाङ्गरूको मात्रै आलम्बन भइरहने ध्यानावस्था ।
५. आकाशानन्त्यायतन ध्यान- सुरुमा प्रयोग गरिएको निमित्तलाई समतिक्रमण गरी त्यसको स्थानमा अनन्त आकाश मात्र अनुभव गरी त्यसैको मात्र आलम्बन भइरहने ध्यानावस्था ।
६. विज्ञानन्त्यायतन ध्यान- अनन्त आकाशलाई समतिक्रमण गरी त्यसको सट्टा आलम्बन गरें भन्ने चेतना अर्थात विज्ञान मात्रको आलम्बन भइरहने ध्यानावस्था ।
७. आकिञ्चन्यायतन ध्यान- विज्ञानलाई पनि समतिक्रमण गरी शून्य छ, खालि छ, केही पनि छैन भन्ने संज्ञा मात्रको आलम्बन भइरहने ध्यानावस्था ।

बारम्बार उपरोक्त सात स्तरका ध्यानावस्थामा पुग्न अभ्यस्त भइसकेपछि, सिद्धार्थले, ती ध्यानहरूको अभ्यास गर्नले चाहेको बेलामा यथाशिघ्र ती ध्यानावस्थामा पुगेर इच्छालाई दबाउन मात्र सकिने रहेछ, तर ती ध्यानहरूको अभ्यास गर्नले इच्छालाई कहिले पनि उत्पन्न नहुने गरी

निर्मूल नै पार्ने चाहिं रहेनछ भन्ने कुरो पनि थाहा पाएछन् । सिद्धार्थको त्यस्तो विलक्षण प्रतिभा देखेपछि आलारकालाम ऋषिले सिद्धार्थलाई आफू सरहको आचार्य पदमा राखेर आफ्ना तीनसय शिष्यहरूमध्ये आधी शिष्यहरूलाई ध्यानाभ्यास गराउने कार्यमा लाग्न अनुरोध गरेछन् ।

तर सिद्धार्थको उद्देश्य इच्छालाई वशमा पार्नु मात्र थिएन, इच्छालाई समूल नष्ट गर्नु अर्थात् इच्छा उत्पन्न हुने कारण सधैंको लागि निरोध गर्नु थियो । त्यसैले उनी ऋषि आलारकालामको अनुरोध अनुसारको कार्यमा लाग्नुकासाथै इच्छा निरोध गर्ने तरिका जानेका अन्य ऋषिमुनि कोही छन् कि भन्ने सोधपुछ गर्ने कार्यमा पनि लाग्ने गरेछन् । धेरै लामो समय नबित्दै उनले अर्को ध्यानाभ्यासी राम ऋषिको बारेमा थाहा पाएछन् । मगध राज्यको राजधानी राजगृह देखि अलि परको जङ्गलमा आश्रम बनाई बसेका राम ऋषिका बारेमा थाहा पाएपछि सिद्धार्थ आलारकालाम ऋषिसित बिदावारी भई राम ऋषिको आश्रमतिर लागेछन् ।

६. सिद्धार्थ, राम ऋषिको आश्रममा

सिद्धार्थ, राम ऋषिको आश्रममा पुगेपछि उनले के थाहा पाएछन् भने वास्तवमा राम ऋषि स्वर्गीय भइसकेको रहेछ र राम ऋषिको मृत्युपछि उनको आश्रम उनैका शिष्य रामपुत्र उद्दकले चलाइरहेको रहेछ । त्यसैले सिद्धार्थले रामपुत्र उद्दक ऋषिबाटै राम ऋषिको ध्यान पद्धति सिक्न थालेछन् । सिद्धार्थ छोटो अवधि भित्रै उक्त ध्यान पद्धतिमा पनि पारङ्गत भएछन् ।

राम ऋषिले अपनाउने गरेको ध्यान पद्धतिबाट

सिद्धार्थ नैवसंज्ञानासंज्ञायतन ध्यान नामको आठौं स्तरको ध्यान पनि लाभ गर्न सफल भएछन् ।

नैवसंज्ञानासंज्ञायतन ध्यान भनेको, संज्ञालाई पनि समतिक्रमण गरी बिलकुल खालिपन अर्थात् अति सूक्ष्म संज्ञा मात्रको आलम्बन गरिहने ध्यानावस्था हो । नैवसंज्ञानासंज्ञायतन ध्यानको अभ्यास गर्दैगएपछि सिद्धार्थले अभिज्ञा लाभ गरी निम्न तथ्यहरू पनि थाहा पाएछन् :

संसारमा जम्मा निम्न चार तहका लोकहरू छन् :

१) अपाय दुर्गति लोक—दुःखैदुःख मात्र भोग्नुपर्ने लोक, जहाँ असल कर्म गर्न पाउने सम्भावना साह्रै कम छ । यस लोक अन्तर्गत सञ्जीव, कालसुत्त, सङ्घात, रोरूव, महारोरूव, तापन्न, महातापन्न तथा अविची नामका आठ तहका निरिययोनि तथा तिरच्छानयोनि, पेतयोनि र असुरयोनि गरी चार प्रकारका योनिहरू छन् । निरिययोनि अन्तरगतका विभिन्न आठ तहका नरकहरूमा पूर्व जन्ममा ठूलठूला पाप कर्म गरेकाहरू उक्त पाप कर्मको फल भोग्न जन्मन्छन् । उनीहरू आफूले गरेको पापकर्मको गद्दौपन अनुसार उपयुक्त तहको नरकमा पतन भएकाहरू हुन्छन् । तिरच्छानयोनि, पेतयोनि र असुरयोनि, यी तीन प्रकारका योनिहरूमा आफ्नो पूर्व जन्ममा कामयुक्त, क्रोधयुक्त, लोभयुक्त, मोहयुक्त आदि नराम्रा इच्छाको वशमा परेर मरेकाहरू जन्मन्छन् । उनीहरू आफू जुन प्रकृतिको नराम्रो इच्छाको वशमा परेर मरेका छन् उक्त नराम्रो इच्छाको प्रकृति हेरी उपयुक्त योनिमा जन्म भएकाहरू हुन्छन् ।

- २) काम सुगति लोक- कर्मानुसार दुःख र सुख दुइवटै भोग्न पर्ने लोक, जहाँ सुख बढाउने कुशल कर्म र दुःख बढाउने अकुशल कर्म दुइवटै गर्न सकिन्छ । यस लोक अन्तर्गत कल्पको अवस्था अर्थात काल हेरी १० बर्ष देखि दशलाख बर्षहरूसम्मको आयु हुने मनुस्सभूमी एउटा र ९० लाख बर्ष आयु हुने चतुमहाराजिका, ३६० लाख बर्ष आयु हुने तावतिसा, १,४४० लाख बर्ष आयु हुने यामा, ५,७६० लाख बर्ष आयु हुने तुसिता, २३,०४० लाख बर्ष आयु हुने निम्मानरति एवम् ९२,०६० लाख बर्ष आयु हुने परनिम्मित वसवति गरी ६ वटा देवभूमीहरू छन् । काम सुगति लोक अन्तरगतका उपरोक्त भूमीहरूमा पूर्व जन्ममा अरूको हित हुने केही कार्य पनि गरेका प्राणीहरू जन्मन्छन् । उनीहरू आफूले गरेको असल कर्मको प्रकृति हेरी उपयुक्त प्रकारको भूमीमा जन्मने सुअवसर पाएकाहरू हुन्छन् ।
- ३) रूप लोक- धेरै सुख तर केही दुःख पनि भोग्न सकिने लोक, जहाँ आफूले पाउने सुख या दुःख घटाउने या बढाउने कर्म गर्न पाउने सम्भावना साह्रै कम छ । यस लोक अन्तर्गत २१ अन्तरकल्प आयु हुने ब्रह्म परिसज्जा, ३२ अन्तरकल्प आयु हुने ब्रह्म पुरोहिता, ६४ अन्तरकल्प आयु हुने महाब्रह्मा, ५१२ अन्तरकल्प अर्थात २ महाकल्प आयु हुने परित्ताभा, ४ महाकल्प आयु हुने अप्पमाणाभा, ८ महाकल्प आयु हुने आभस्सरा, १६ महाकल्प आयु हुने परित्तासुभा, ३० महाकल्प आयु हुने अप्पमाणासुभा, ६० महाकल्प आयु हुने सुभकिण्णा,

२०० महाकल्प आयु हुने वेहप्फला तथा ५०० महाकल्प आयु हुने असञ्जासत्ता गरी जम्मा ११ वटा लौकिक ब्रह्म भूमीहरू छन् । रुपलोकमध्ये ब्रह्म परिसज्जा, ब्रह्म पुरोहिता र महाब्रह्मा यी तीन ब्रह्मभूमीमा पूर्व जन्ममा प्रथम ध्यानमा बसी प्राण त्याग गरेकाहरू जन्मन्छन् । परित्ताभा, अप्पमाणाभा र आभस्सरा यी तीन ब्रह्मभूमीमा पूर्व जन्ममा दुतीय ध्यानमा बसी प्राण त्याग गरेकाहरू जन्मन्छन् । परित्तासुभा, अप्पमाणासुभा र सुभकिण्णा यी तीन ब्रह्मभूमीमा पूर्व जन्ममा तृतीय ध्यानमा बसी प्राण त्याग गरेकाहरू जन्मन्छन् । वेहप्फला र असञ्जासत्ता यी दुइ ब्रह्मभूमीमा पूर्व जन्ममा चतुर्थ ध्यानमा बसी प्राण त्याग गरेकाहरू जन्मन्छन् । ब्रह्मभूमीमा जन्मेकाहरू सम्वन्धित ब्रह्मभूमीमा हुने आयुभर त्यस ब्रह्मभूमीमा रहिसकेपछि त्यहाँबाट च्युत भई मनुष्यभूमी या कुनै एउटा देवभूमीमा जन्म हुन्छन् ।

- ४) अरूप लोक- सुखैसुख मात्र भोग्न पाइने लोक, जहाँ आफूले पाउने सुखमा थपघट गर्ने कुनै सम्भावना छैन । यस लोक अन्तर्गत २०,००० महाकल्प आयु हुने आकाशानन्त्यायतन, ४०,००० महाकल्प आयु हुने विज्ञानन्त्यायतन, ६०,००० महाकल्प आयु हुने आकिञ्चन्यायतन, तथा ८०,००० महाकल्प आयु हुने नैवसंज्ञानासंज्ञायतन गरी जम्मा ४ वटा अरूप भूमीहरू छन् । आकाशानन्त्यायतन भूमीमा पूर्व जन्ममा आकाशानन्त्यायतन ध्यानमा बसी प्राण त्याग गरेकाहरू जन्मन्छन् । विज्ञानन्त्यायतन भूमीमा पूर्व जन्ममा

विज्ञानन्त्यायतन ध्यानमा बसी प्राण त्याग गरेकाहरू जन्मन्छन् । आकिञ्चन्यायतन भूमीमा पूर्व जन्ममा आकिञ्चन्यायतन ध्यानमा बसी प्राण त्याग गरेकाहरू जन्मन्छन् । नैवसंज्ञानासंज्ञायतन भूमीमा पूर्व जन्ममा नैवसंज्ञानासंज्ञायतन ध्यानमा बसी प्राण त्याग गरेकाहरू जन्मन्छन् । अरूपभूमीमा जन्मेकाहरू सम्बन्धित अरूपभूमीमा हुने आयुभर त्यस अरूपभूमीमा रहिसकेपछि त्यहाँबाट च्युत भई मनुष्यभूमी या कुनै एउटा देवभूमीमा जन्म हुन्छन् ।

रामपुत्र-उद्दक ऋषिलाई राम ऋषिको ध्यान पद्धति सम्बन्धमा राम्रो ज्ञान भएको भएतापनि उनी स्वयम्ले भने नैवसंज्ञानासंज्ञायतन ध्यान लाभ गरी सकेको रहेनछ । तर सिद्धार्थ नैवसंज्ञानासंज्ञायतन ध्यानमा राम्ररी अभ्यस्त हुनुका साथै अभिज्ञाको सहायताले माथि उल्लेखित तथ्यहरू समेत थाहा पाउनमा सफल भएपछि उनले सिद्धार्थलाई राम ऋषिको स्थानमा राखी आफू सिद्धार्थको सहायक मात्र रहने इच्छा जाहेर गरेछन् । तर सिद्धार्थले सिकेको त्यस आठौँ स्तरको ध्यान पनि वास्तवमा इच्छा निरोध गर्ने प्रकारको नरहेको हुनाले, सिद्धार्थले आफू त्यतिमा सन्तोष भई नबस्ने, एकान्त जङ्गलभित्र पसेर आफ्नै तरिकाले इच्छा निरोध गर्ने प्रकारको ध्यान पद्धतिको खोज गर्ने प्रयासमा लाग्ने मनशाय व्यक्त गरेछन् । त्यसपछि सिद्धार्थ रामपुत्र-उद्दक ऋषिसित विदावारी गरी रामऋषिको आश्रमबाट धेरै टाढा नपर्ने उरुबेल नामको घना जङ्गल भित्र पसेछन् र इच्छा निरोध गर्ने ध्यान पद्धतिको अन्वेषण गर्नमा लागेछन् ।

७. सिद्धार्थ, मध्यम मार्गमा

सिद्धार्थ उरुबेल बनमा बसी इच्छा निरोध गर्ने ध्यान पद्धतिको अन्वेषण गर्न तपचर्यामा लाग्न थालेको धेरै दिन नबित्दै कपिलवस्तुबाट आएका पाँच जना सन्न्यासीहरू आफूखुसि सिद्धार्थको सेवा गर्नमा लागेछन् । कुरा के रहेछ भने राजकुमार सिद्धार्थको न्वारनको बेलामा सिद्धार्थको शारीरिक लक्षण हेरी उनको भावि जिन्दगीबारे भविष्यवाणी गर्ने कार्यमा लगाइएका आठ जना ज्योतिषादि षट्शास्त्रमा पारङ्गत त्रिवेदाचार्य ब्राह्मणहरूमध्ये सबैभन्दा कान्छो ब्राह्मण कौण्डिन्यले राजकुमार सिद्धार्थ भविष्यमा सबै अर्थ सिद्ध गर्नसक्ने सर्वज्ञ बुद्ध नै हुनेछन् भनेर भविष्यवाणी गरेतापनि अन्य सात जना ब्राह्मणहरूले यदि सिद्धार्थले गृह त्याग गरी सन्न्यास लिएमा मात्र त्यसो हुने अन्यथा उनी चक्रवर्ति राजा हुने भविष्यवाणी गरेछन् । त्यसैले ब्राह्मण कौण्डिन्य आफूले गरेको भविष्यवाणी प्रति सुनिश्चित हुन सकेनछ । त्यसको केही दिनपछि, आफ्नो ध्यानबलले विभिन्न देवभूमीमा विचरण गरेर हिड्ने कालदेवल ऋषिले सिद्धार्थको जन्म बारे देवलोकमा फैलेको समाचार सुनेछन् र उनी तुरन्त देवलोक छोडी सिद्धार्थलाई हेर्न महाराजा शुद्धोदनको दरवारमा आएछन् । कालदेवल ऋषिले सिद्धार्थको विलक्षण हेरी आफ्नो अभिज्ञाले भविष्य विचार गर्दा, सिद्धार्थले अवश्य बुद्धत्व पाउने, तर त्यस बेलासम्ममा उनी आफू भने परलोक भएर सिद्धार्थले दिने उपदेश सुन्न नसक्ने अरुपभूमीमा पुगिसकेको हुने कुरो थाहा पाएछन् । आफ्नो त्यस्तो दूर्भाग्य देखेर खिन्न भएका

कालदेवल ऋषिले आफ्ना आफन्तहरूमध्ये कसैले सिद्धार्थले दिने उपदेशबाट फाइदा लिन सक्नेछ कि भनेर अभिज्ञाले हेरेछन् । त्यसरी हेर्दा नालक नामका उनका एकजना भाञ्जाले समयमै गृह त्याग गरी सन्न्यास लिएमा सिद्धार्थले दिने उपदेश अवबोध गरी मोक्ष पाउन सक्ने देखेछन् । तव उनले आफ्नो अभिज्ञाले देखेका सबै कुरा भाञ्जा नालकलाई सुनाएछन् । मामा कालदेवल ऋषिको कुरा सुनेपछि नालक, जो त्यस बेला अल्याख सम्पतिका मालिक थिए, तत्कालै आफ्नो अल्याख सम्पति सबै त्यागी भावी बुद्धको नाममा सन्न्यासी भएर हिमालतिर तपचर्या गर्न गएछन् । तर त्यति हुँदा पनि ब्राह्मण कौण्डिन्य आफूले गरेको भविष्यवाणी प्रति सुनिश्चित हुन सकेनछ । सिद्धार्थले २९ वर्षको उमेरमा साँचिकै गृह त्याग गरेपछि बल्ल ब्राह्मण कौण्डिन्य आफ्नो भविष्यवाणी प्रति सुनिश्चित भएछ । तव उसले सिद्धार्थको न्वारनको बेलामा आफूसंगै सिद्धार्थको भविष्यवाणी गर्नमा संलग्न रहेका अन्य सात जना ब्राह्मणहरूलाई पनि साथ लिई आठैजना एकसाथ गृह त्याग गरी भविष्यमा सर्वज्ञ बुद्ध हुने सिद्धार्थको सेवामा जाने विचार गरेछ । तर त्यति बेलासम्ममा ती सातै जना ब्राह्मणहरूको मृत्यु भइसकेको रहेछ । त्यसैले ब्राह्मण कौण्डिन्यले ती सात जना ब्राह्मणहरूका छोराहरूमध्ये वप्प, भद्दिय, महानाम र अस्सजित नाम गरेका चारजना ब्राह्मणपुत्रहरूलाई सबै कुरा सम्झाइकन आफूसंगै सन्न्यासी हुन राजि गराएर उनीहरू पाँचै जना एकसाथ सन्न्यासी भई सिद्धार्थले लाभ गर्ने ज्ञान सिक्ने आशाले सिद्धार्थको सेवा गर्न आएका रहेछन् ।

ती पञ्चवर्गीय सन्न्यासीहरूबाट उपरोक्त कुरा सुनेपछि सिद्धार्थको हौसला बढेछ । उनी इच्छा निरोध गर्ने ध्यान पद्धतिको खोजमा भनभन दिलोज्यानले तल्लीन हुँदै गएछन् । सुरुमा उनले दिनको एक छाक पेटभरी खान भिक्षा मागेर बाकि सम्पूर्ण समय ध्यानाभ्यास गर्नमा लगाउने गरेकोमा पछिबाट उनले भिक्षा गागन जानमा खर्च हुने समय पनि बचाउन जङ्गलमै पाइने फलाहारमा मात्र निर्भर रही ध्यानाभ्यास गर्न थालेछन् । फलाहारको खोजमा जाँदा पनि समय खेर गएको महशूस भएपछि उनले नजिकैको एउटा वृक्षमा फलेको फलमा मात्रै सन्तुष्ट हुने गरेछन् । अन्तमा उनी त्यस वृक्षको फल टिप्नमा पनि समय खति नगरिकन वृक्षमै पाकेर तल झर्ने फलमा मात्र निर्भर रही ध्यानाभ्यास गर्नमा लागेछन् । त्यसरी निरन्तर लामो समयसम्म अल्पाहारमा बसी दुष्कर रूपले तपचर्या गर्नमा तल्लीन रहेपछि सिद्धार्थ दिनपर दिन दूर्बल हुँदै गएछन् । हाड र छाला मात्रका भएछन् । हिँडदुल गर्नमा पनि असमर्थ भएछन् । त्यसरी शरीर निर्बल भएपछि उनको ध्यानभ्यास गर्ने क्षमता पनि क्षीण हुँदै गएछ । अल्पाहारको कारण शारीरिक क्षमताका साथै चिन्तन गर्ने क्षमता पनि क्षीण हुँदै गएको स्पष्ट अनुभव भएपछि सिद्धार्थ निम्न निधोमा पुगेछन् : “भौतिक शरीर र चिन्तन शक्ति एक अर्कासित अन्योन्यासित छन् । भौतिक शरीरप्रति आसक्त भई शरीर पोस्नमा मात्र लागेमा चिन्तन शक्ति नबढ्ने रहेछ भने भौतिक शरीर दूर्बल भएमा पनि चिन्तन शक्ति क्षीण हुने रहेछ । त्यसैले चिन्तन शक्तिको आधार लिएर ज्ञान जगाई मोक्ष पाउनाको लागि भौतिक

शरीरप्रति आसक्त नभइकन पनि त्यसको उचित हेरचाह गरी मोक्ष पाउन आवश्यक ज्ञान जगाउनमा त्यस्को सदुपयोग गर्नु पर्नेछ । जसरी नदीको बीचधार वा समुद्रमा फसेको व्यक्तिले डुङ्गा प्रति कति पनि आसक्त नभइकन पनि यथाशिघ्र नदी वा समुद्रबाट पार लाग्न डुङ्गाको आवश्यक हेरचाह गर्दछ ।”

उपरोक्तानुसारको निधोमा पुगेपछि सिद्धार्थ प्रत्येक दिन मध्यान्ह अगाडि एक छाक भिक्षा मागेर खाइकन शारीरिक स्वस्थता कायम गर्ने, अनि बाकि सम्पूर्ण समय ध्यानाभ्यास गर्नमा लगाउने गरी मध्यम मार्ग अपनाएर नियमित जीवन जिउनमा लागेछन् । यसरी सिद्धार्थले आफ्नो शारीरिक स्वस्थता प्रति पनि ध्यान दिन थालेपछि उनमा अनायास नै आफ्नो शरीरभित्रको गतिविधिहरूमा पनि ध्यान केन्द्रित गर्ने आदत बसेछ । जुन प्रकारको ध्यान पद्धतिलाई पछिबाट सिद्धार्थले सतिपट्टान विपस्सना (स्मृति प्रस्थान विपश्यना) भनेर नामाकरण गरेका छन् ।

तर पञ्चवर्गीय सन्न्यासीहरूले सो तथ्य बुझ्न सकेनछन् । उनीहरूले सिद्धार्थ तपचर्याबाट पलायन भएछन् र अब उनले बोधिज्ञान पाउने छैन भन्ने सम्भेछन् । त्यसैले उनीहरूले सिद्धार्थले लाभ गर्ने ज्ञानको आशामा पर्खिरहनु व्यर्थ ठानेछन् र उनीहरू आफ्नै तरिकाले सन्न्यासी जीवन बिताउन सिद्धार्थबाट बिदा भई अन्यत्र गएछन् ।

८. सिद्धार्थको जीवनमा छत्तीसौं वैशाख पूर्णिमा

समय बित्दै गई सिद्धार्थको जीवनको छत्तीसौं वैशाख

पूर्णिमाको दिन आएछ । त्यस दिन बिहानको स्वच्छ र शितल हावाले स्पर्श गरेपछि सिद्धार्थ निद्राबाट बिउँभेछन् । बिउँभे पछि उनको मन-मस्तिष्कमा त्यस रात सपनामा देखेका अचम्म लाग्दा कुराहरू चित्रन भएछन् । सपनामा उनले अशुचीको डुङ्गर टेकेर अगाडि बढेका रहेछन् । तापनि अशुची उनको खुट्टामा लागेको रहेनछ । त्यसपछि उनी शिर हिमाल माथि, दाहिने हात पश्चिमी सागरमा, बायाँ हात पूर्वी सागरमा र खुट्टा दक्षिणी सागरमा पारेर जम्बुद्वीप माथि उत्तानो परी आरामसाथ पल्टेका रहेछन् । उनको नाइटोमा पलाएर निस्केको कुश अनन्त आकाशसम्म बढ्दै गएको रहेछ । उनको पाइतलामुनिबाट निस्केका सेता र खैरा कमिलाहरू उनको घुँडासम्म ढाँकेर बसेका रहेछन् । चारैतिरबाट उडेर आएका विभिन्न रङ्गका चराहरू उनको पाउनेर पुगेपछि सबै एकै रङ्गका भएका रहेछन् ।

सपनामा त्यस्ता अचम्म लाग्दा दृश्यहरू देखेको सम्भेपछि त्यस्तो अचम्म लाग्दो सपनाले कुनै सन्देश पो दिन लागेको हो कि भनेर सिद्धार्थको मन एक छिन अनेक कल्पनाहरू गर्नमा लागेछन् । तब सिद्धार्थले तुरन्तै मनलाई त्यस्ता कल्पनाहरूमा भड्कनबाट सम्हाली साबिक भै स्मृतिपूर्ण तरिकाले शुचिकर्मादि बिहान उठ्ने वित्तिकै गरिनुपर्ने कार्यहरू सम्पन्न गरेछन् । त्यसपछि स्मृतिपूर्वक डुल्दै एउटा अजङ्गको रुखनेर पुगेछन् । त्यो रुख आकर्षित लागेकाले त्यस बिहानको समय त्यही रुखमुनि बसी ध्यानाभ्यास गरी बिताउने विचार सिद्धार्थको मनमा आएछ । तब उनी त्यही रुखमुनि पद्मासनमा बसी ध्यान मग्न भएछन् । सञ्जोगले त्यो

रुख, त्यस उरुबेल वनबाट धेरै टाढा नपर्ने सेनानी गाउँका वासिन्दाहरूले वृक्षदेवता मानी पुजा गर्ने गरेको रुख परेछ । सेनानी गाउँमा हुर्की अन्यत्रका वरसित विवाह गरेर गएको, सुजाता नामकी एउटी आइमाईले आफ्नो कन्यावस्थामा त्यस वृक्षदेवतालाई एउटा भाकल गरेकी रहेछ । उसको भाकल अनुसार उसले सुयोग्य वर पाउनाका साथै पहिलो सन्तानको रूपमा छोरा पाएमा उसले त्यस वृक्ष देवतालाई शुद्ध गाईको दूधमा पकाएको क्षीर चढाउनुपर्ने रहेछ । नभन्दै उसको त्यो भाकल पुगेको रहेछ र त्यो भाकल पुगे वापत क्षीर चढाउने जोरजाम गरेको दिन पनि त्यही वैशाख पूर्णिमाकै दिन परेछ । वृक्षदेवतालाई पुजाआजा गरी क्षीर चढाउनुभन्दा पहिले त्यस वृक्षदेवता वरिपरि सफासित बढार्नु उचित देखेकिले सुजाताले आफ्नी एक दासीलाई त्यो काम गरिराख्न खटाई पठाइछ । तर सुजाताले खटाई पठाएकी दासी, त्यस पटक मात्रै सुजाताको ससुरालबाट सुजाताको पछिलागी सुजाताको माइतमा आएकी रहेछ । त्यसैले उसले सिद्धार्थलाई चिनेकी रहेनछ । वृक्षदेवता भनिने गरेको रुखमुनि अति तेजस्वी तपस्वी सिद्धार्थलाई देखेपछि, त्यस दासीले सिद्धार्थलाई वृक्षदेवता प्रकट भएको भनी सम्भिन्छ र हतारिदै सुजाता कहाँ फर्केर गई वृक्षदेवता प्रकट भइरहेको छ भनेर सुनाइछ । दासीको कुरा पत्याएकी सुजाता आफूले वृक्षदेवतालाई चढाउन पकाएको क्षीर एउटा बहुमूल्य भाँडोमा पस्की वृक्षदेवतासित साक्षात्कर गर्न हतारिदै आइछ । तर वृक्षदेवता मान्दै आएको रुखमुनि वृक्षदेवता होइन, आफूले पहिले देखि श्रद्धापूर्वक भिक्षादिने गरेका कान्तियुक्त तपस्वी सिद्धार्थ

ध्यानमग्न अवस्थामा बसिरहेको पाएपछि सुजाताले आफ्नी दासीले अज्ञानतावश सिद्धार्थलाई नै वृक्षदेवता प्रकट भएको भनी सम्भकेकी रहेछ भनेर थाहा पाइछ । त्यसो भएतापनि सिद्धार्थप्रतिको श्रद्धाको कारण सुजाताले आफूले वृक्षदेवतालाई भनेर ल्याएको क्षीर सिद्धार्थलाई दान दिने निधो गरिछ । तर त्यो बेला अझै सिद्धार्थको भिक्षटनको समय भइनसकेको हुनाले सिद्धार्थको भिक्षापात्र उनको साथमा रहेनछ । सो कुरोको चाल पाएपछि सुजाताले क्षीर राखेर ल्याएको बहुमूल्य भाँडो सहित सिद्धार्थलाई क्षीर दान गरी यस्तो शुभकामना दिइछ - “जसरी मेरो मनोकामना पूरा भएको छ, त्यसरी नै तपाईंको लक्ष पनि चाँडो पूराहोस् ।”

सिद्धार्थको आदत प्रत्येक दिन मध्यान्ह अगाडि एकआध घण्टा भिक्षा माग्न जाने र मध्यान्हतिर स्नान गरेपछि भिक्षामा पाएको खाना खाने रहेछ । त्यसैले त्यस दिन सुजाताबाट पाएको क्षीर पनि स्नान गरेरमात्र खाने विचारले सिद्धार्थ स्मृतिपूर्वक नजिकैको नैरञ्जना नदीतिर लागेछन् । नैरञ्जना नदीमा स्नान गरिसकेपछि सिद्धार्थले सुजाताबाट पाएको क्षीर स्मृतिपूर्वक खाएछन् । सिद्धार्थले त्यो क्षीर जम्मा ४९ गाँस गरेर खाएछन् ।

क्षीर खाएपछि क्षीर राखिदिएको त्यो बहुमूल्य भाँडो एक जना तपस्वीका लागि प्रयोजन रहित भएकाले सिद्धार्थले त्यो बहुमूल्य भाँडो नदीको बीच धारमा मिल्काउने विचार गरेछन् । तर त्यो दिन अचम्मको सपना देख्नु, असाधारण तरिकाले भिक्षा प्राप्त हुनु आदि विभिन्न असाधारण घटनाहरूलाई आफ्नो लक्ष प्राप्त हुने पूर्व सङ्केत पो हो कि भनेर सोचन

पुगेका सिद्धार्थले त्यो बहुमूल्य भाँडो नदीको बीच धारमा मिल्काउँदा यस्तो कामना गरेछन् - "मैले आज आफ्नो लक्ष प्राप्त गर्ने रहेछु भने यो भाँडो नदी प्रवाहको विपरित दिशातिर बगोस् ।"

नभन्दै त्यस बेला पनि एउटा असाधारण संजोग नै जुरेछ । सिद्धार्थले मिल्काएको त्यो बहुमूल्य भाँडो नदी प्रवाहको विपरित दिशातिर तैरदै गइरहेको काल नामका एउटा अजङ्गको नागराजाको जिउमा परेछ । त्यसैले त्यो भाँडो पनि नागराजासंगै नदीको प्रवाह विपरित दिशामा बढेछ । त्यसरी आफ्नो असम्भव कामना पनि सम्भव भएको देखेपछि सिद्धार्थको मनोबल विशेष रूपले प्रवल भएछ । उनी प्रफुल्ल मनले त्यो दिनभर त्यतैतिरको भद्रशाल वनमा रही ध्यानाभ्यास गर्नमा व्यस्त भएछन् ।

९. सिद्धार्थ, बोधिज्ञान पाउने अधिष्ठानमा

भद्रशाल वनमा दिनभर ध्यानाभ्यास गरिसकेपछि, साँभतिर, सिद्धार्थ स्मृतिपूर्वक ध्यानासनबाट उठेर टहल्दै गयाशीर्षतिर लागेछन् । त्यसरी टहल्दै गइरहेका सिद्धार्थलाई सोत्थिय नामको एकजना घाँसीले देखेछ । सिद्धार्थको कान्तियुक्त रूप र स्मृतियुक्त हिँडाइबाट सोत्थिय घाँसी प्रभावित भएछ र उसले आफूले बोकी ल्याएको कुशको भारीबाट आठमुट्टा कुश भिकेर सिद्धार्थलाई दान दिएछ । जंगलबाट काटी ल्याएको, पराल भै लामो तर अति नरम खालको कुश, आसन बनाउन तथा छाप्रो छाउन काम लाग्ने हुनाले तपस्वीहरूलाई दान दिने र तपस्वीहरूले पनि सहर्ष स्वीकार्ने

चलन रहेछ । सिद्धार्थले पनि सोत्थिय घाँसीले दान गरेको त्यो आठमुट्टा कुश स्वीकारेछन् ।

दानमा पाएको आठमुट्टा कुश काखी च्याप्दै स्मृतिपूर्वक हिँडिरहेका सिद्धार्थ, गयाशिर्षमा पुग्दा, त्यहाँ एक स्थानमा एउटा अजङ्गको पिपलको बोट गौरवमय ढङ्गमा हुर्किरहेको उनले देखेछन् । तरुणो अवस्थामा भई हरियो र चिल्लो देखिएको त्यो पिपलको बोटद्वारा आकर्षित सिद्धार्थ अनायास नै त्यो रुखतिरै गएछन् । त्यो रुखको छाँयामा पस्ने वित्तिकै सिद्धार्थले एक प्रकारको अनुपम मानसिक शान्ति अनुभव गरेछन् । तब सिद्धार्थले त्यही रुखमुनि त्यस रुखको छाँया परेको स्थानमा पूर्वाभिमुख गरी बसेर ध्यानाभ्यास गर्ने विचार गरेछन् र आफूले काखी च्यापिल्याएको आठ मुट्टा घाँस राम्ररी मिलाएर बिछ्याई ध्यानासन बनाएछन् ।

अनौठो सपना देख्नु, असाधारण रूपले भिक्षा प्राप्त हुनु, नदीको बीचधारमा फर्चाकेको भाँडो नदी प्रवाह विपरित बगोस् भनेर गरिएको, हुनै नसक्ने कामना पनि पूर्ण हुनु आदि त्यस दिन घटेका विभिन्न प्रकारका असाधारण घटनाहरू सायद् आफ्नो लक्ष पूरा हुने कुराको पूर्व संकेत पो हुन् कि भनेर सोचेका सिद्धार्थले त्यस पिपलको छाँयामा पुग्ने वित्तिकै अनुपम शान्तिको अनुभव गर्न पाएपछि त्यो रुखमुनि नै आफूले खोजेको ज्ञान लाभ हुने होला भन्ने आशा उनको मनमा उभरिएछ । त्यसैले त्यस ध्यानासनमा बसेका सिद्धार्थले यसरी अधिष्ठान गरेछन् - "मेरो यो शरीर सुकेर हाड र छालामात्र हुन गएतापनि म यस ध्यानासनबाट तवसम्म उठ्ने छैन जवसम्म मैले तृष्णा निरोध गर्ने ज्ञान अवबोध गर्नसक्ने छैन ।"

उपरोक्तानुसार अधिष्ठान गरी ध्यानाभ्यासमा केन्द्रित हुँदै गएको सिद्धार्थको मनमा केही समयपछि उनको ध्यान समाधिको प्रगतिमा अवरोध हुने गरी निम्न प्रकारका तर्कहरू र विचारहरूको भेल उठेछ : “पाँच वर्ष र दश महिना भइसकेको छ, तृष्णा निरोध गर्ने सङ्कल्प गरेर गृह त्याग गरेको । तर अहिलेसम्म तृष्णा निरोध गर्न सकेको छैन । तृष्णाको हेतुसम्म पनि थाहा पाउन सकेको छैन । आलारकालाम ऋषिको ध्यान पद्धति सिक्कियो । राम ऋषिको ध्यान पद्धति सिक्कियो । तर पनि तृष्णा निरोध गर्ने पद्धति हात परेन । अहिले आफ्नै स्वतन्त्र विचार अनुसार नयाँ तरिकाले ध्यानाभ्यास गर्न लागेको पनि महिनौ बितिसकेको छ । सुरुका केही महिनासम्म हठी रूपले अल्पाहारको भरमा ध्यानाभ्यास गर्नमा लाग्दा भन्दै ज्यान नै जान लागेको थियो । समयमै हठीपन त्यागी मध्यम मार्ग अपनाउन सिकेकाले हाल अनुपम मानसिक शान्ति अनुभव गर्न पाइरहेको छु । अहिले ज्ञान लाभ नभएसम्म यो ध्यानासनबाट नउठ्ने संकल्प गरेर फेरी एकपल्ट चाहिने भन्दा बढी हठी त भइन ? त्यस्तो हठ गर्नु हुँदैन । त्यस्तो हठ गर्ने विचार आउने यो ठाउँमा नै बस्नु हुँदैन । यहाँबाट उठेर गइहाल्नुपर्छ ।”

“उठेर जाने ? किन उठेर जाने ? यो ठाउँ अति शान्त छ । शितल छ । यहाँ बसेर अनुपम मानसिक सुखको अनुभव भइरहेको छ । गम्भीर रूपले ध्यानाभ्यास गर्दै जाने उमङ्ग तरङ्गित भइरहेको छ । फेरि पनि यो ठाउँ यति चाँडो किन छाड्ने ? कस्तो कस्तो प्रतिकूल वातावरण भएको ठाउँमा त घण्टौँ घण्टौँसम्म समाधिष्ठ भई ध्यानाभ्यास

गरेर आइयो भने यति अनुकूल वातावरण भएको यो ठाउँबाट किन चाँडो उठ्ने ? आठौँ स्तरको ध्यान, नैवसंज्ञानासंज्ञायतन ध्यानमा प्रवेश गरेर दिनभर, सप्ताहभर, महिनाभर, बर्षभर मात्र होइन, नमरुजेल पनि यही आसनमा बसिरहन सकिन्छ । अनि आफूले खोज्दै गरेको ज्ञान नपाएसम्म यस आसनबाट नउठ्ने अधिष्ठान गर्दैमा कसरी हठयोग हुन्छ ? गरिसकेको अधिष्ठान तोड्ने आदत बसेमा वीर्य बढ्नेछैन । जांगर मर्नेछ । उत्साह नभएपछि निरन्तर अथक परिश्रम गरिरहन नसक्ने होइनेछ । अथक परिश्रम गर्न नसकेपछि फल पाइने छैन । त्यसैले अधिष्ठान गर्नु हठी हुनु होइन । अथक परिश्रम गरिरहने प्रेरणा पाउनु मात्र हो । गरिसकेको अधिष्ठान तोड्नु हुँदैन । आफूले खोजेको प्रतिफल नपाएसम्म अथक परिश्रम गर्दै जानुपर्छ ।”

“परिश्रम गर्दैमा आफूले चाहेको प्रतिफल मिलिहाल्छ भन्ने के छ ? के समान तरिकाले परिश्रम गरेको भरमा भिन्दाभिन्दै जातको बोटमा पनि समान फल फलाउन सकिन्छ र ? फलको मूल हेतु परिश्रम होइन, बिउ हो । बिउ असल भएमा फल त सजिलै फल्छ । उदाहरणको लागि पिपलको बोटलाई नै लिन सकिन्छ । पिपलको बिउ, पाखा, पधेरो मात्र होइन ढुङ्गाको काप, भित्ता र पर्खाल जहाँ जसरी पुगे पनि अंकूर फुटेर सजिलैसित हुर्कन्छ । मुख्य कुरो बिउ हो । बिउ असल नभए परिश्रम जति गरेपनि फल पाइने छैन ।”

“हो, मुख्य कुरो बिउ नै हो । कुनै पनि कुराको राम्ररी छिनोफानो गर्नुछ भने त्यसको मूल खोतल्नु पर्ने हुन्छ । ..... त्यसो भए तृष्णा निरोध गर्ने यो अभियानको

मूल पनि आज एकपल्ट खोतल्नु पर्ला । तृष्णा निरोध गर्ने यो अभियानको मूल के हो त ? यो अभियानको मूल कारण त्यो असहाय बूढोको मृत्यु हो । अहो! कस्तो भयानक थियो त्यो बूढोको मृत्यु ।

त्यो रोगी बूढो निःसहाय रूपमा आफ्नो मृत्युशय्यामा छटपटिरहेको थियो । तर पनि उसमा अभै जित्ने चाहना प्रबल थियो । त्यसैले लाख उपाय गरेर भएपनि उसलाई मृत्युको पञ्जाबाट बचाएर उसको उपकार गर्न सबै प्रकारको प्रयास गरिएको थियो । तर कुनै पनि उपाय सफल भएको थिएन । अन्तमा त्यो बूढो साह्रै दर्दनाक रूपले मरेको थियो । एक दिन सबैले बूढो हुनुपर्ने, रोगी हुनुपर्ने र अन्तमा मृत्यु वरण गर्नुपर्ने विवशता बारे सबैको मनमा अति गहीरो छाप पारेर मरेको थियो - त्यो बूढो । मैले लाख प्रयत्न गरेर पनि त्यस घटनालाई एकछिनको लागि पनि बिर्सन सकेको थिइनँ । म अचाक्ली विचलित भएको थिएँ - त्यस घटनाबाट । सामान्य जीवनमा फर्कनै नसक्ने गरी विचलित भएको थिएँ । तव मलाई चक्रवर्ति राज पाउने मेरो त्यस बेलाको योजनाबाट पनि वाक्क लागेर आएको थियो । चक्रवर्ति राज पाउने इच्छाले त्यस बेला गरिरहेका कुनै पनि कार्य पट्टकै गर्न मन नलाग्ने भएर आएको थियाँ । बरु आफूलाई नोकर जस्तो अनेक थरी गर्न लगाउने त्यो चक्रवर्ति राज पाउने तृष्णा कसरी उत्पन्न भयो, त्यस्को खोजमा लाग्ने विचार आएको थियो । अनाहकमा के के कर्म गराउन लगाउने त्यस्तो तृष्णाको जड पत्ता लगाई त्यसलाई उखेल्न पाए कस्तो हुन्छ भनेर अनुभव गर्ने विचार आएको

थियो । अनि त्यही सब सोचेर नै गृह त्याग गरी सन्न्यासी भएको थिएँ ।”

“त्यो बूढोको त्यो मरण म एकलैले मात्र देखेको थिइनँ । त्यो भयानक प्रकृतिको मरण देखेमा राजवैद्य थियो । सारथी छन्न थियो । अरु राज कर्मचारीहरू पनि थिए । केही दिनसम्म त उनीहरू पनि म जस्तै साह्रै नै विचलित भएका थिए – त्यो घटनाबाट । तर त्यो मरणबाट मनमा परेको गहीरो छापलाई सारथी छन्न, राजवैद्य र अन्य धेरै सहयोगीहरूले केही समयभित्र सजिलैसित मेट्न सकेका थिए । उनीहरूले चाँडै नै सधैं भै नियमित जीवन जिउन थालेका थिए । तर म .....,”

“त्यो बूढोको त्यो भयानक मृत्युबाट खालि म, म एकलै मात्र त्यसरी अचाक्ली विचलित हुन पुगेको थिएँ । किन ? किन त्यति साह्रै संवेदनशील भएँ म ? ..... मानिसहरू भन्ने गर्छन् - पूर्व जन्म पनि छ । पूर्व जन्ममा गरिएका कर्महरूको कारण वर्तमान जन्म भएको हुनाले वर्तमान जन्ममा कतिपय कर्महरू पूर्वजन्ममा गरेका कर्महरूबाट प्रभावित भएर पनि गरिने हुन्छ । कहिँ मैले पूर्वजन्ममा गरेका कर्महरूबाट प्रभावित भएर त म अरूहरूभन्दा बढी संवेदनशील भएको थिइनँ ? ..... के मेरो पूर्व जन्म थियो ? म पूर्व जन्ममा को थिएँ ? कहाँ थिएँ ? .....,”

उपरोक्त प्रकारका वितर्क र विचारमा केही समय अलमली सकेपछि अन्तमा सिद्धार्थको मन आफ्नो पूर्वजन्म बारे थाहा पाउने चाहनातिर झुकेर स्थिर भएछ । तव

सिद्धार्थले क्रमशः आफ्नो ध्यानको स्तर निर्बिघ्न रूपले बढाउँदै लैजान सकेछन् । त्यसपछि उनले आफ्नो ध्यानको स्तर आफूले अनेकबार अभ्यास गरिसकेको नैवसंज्ञानासंज्ञायतन ध्यानसम्म बढाएछन् ।

१०. सिद्धार्थलाई बुद्धत्व लाभ

सिद्धार्थ अरु बेला नैवसंज्ञानासंज्ञायतन ध्यानमा पुगेपछि आफ्नो इच्छानुसारको समयावधिसम्म त्यही ध्यानमा समाधिष्ठ भइरहने गर्दा रहेछन् । तर त्यस पटक उनको मनमा आफ्नो पूर्वजन्म बारेमा जान्ने चाहना जागृत भइसकेको हुनाले उनले नैवसंज्ञानासंज्ञायतन ध्यानमा पुगेपछि विशेष रूपले आफ्नो मनलाई आफ्नो पूर्वजन्म बारे थाहा पाउने दिशातिर झुकाएछन् । तब उनको ध्यान स्तर विशेष रूपले चतुर्थ ध्यान स्तरमा भरेछ र त्यही बेला उनमा पूर्वानुस्मृति अभिज्ञा जागृत भएछ ।

(क) पूर्वानुस्मृति अभिज्ञा लाभ

सिद्धार्थलाई पूर्वानुस्मृति अभिज्ञा लाभ भएपछि उनी आफ्नो पहिलो पूर्वजन्मका कुराहरूमध्ये आफूले जान्न चाहेको विषय आफ्नो भावित मनमा प्रदर्शित गर्न समर्थ भएछन् । सिद्धार्थको लागि त्यो एउटा सर्वथा नौलो अनुभव रहेछ । तापनि उनले त्यस प्रति कुनै पनि प्रकारको प्रतिक्रिया नजनाइकन मात्र साछी भावले तटस्थ भई त्यसको अवलोकन गरेछन् र त्यही तरिकाले आफ्नो इच्छानुसार त्यस जन्मका अन्य कुराहरू बारे पनि क्रमशः थाहा पाउँदै गएछन् ।

सिद्धार्थले आफ्नो पहिलो पूर्वजन्मको बारेमा थाहा पाउन चाहेजति कुराहरू थाहा पाइसकेपछि त्यही तरिकाले क्रमशः आफ्नो दोश्रो पूर्वजन्म, तेश्रो पूर्वजन्म, गर्दै आफ्ना हजारौं, लाखौं पूर्वजन्महरू सम्बन्धी आफूले जान्न चाहेका कुराहरू एक एक गरी थाहा गरेछन् । यसरी आफ्ना अनगिन्ती पूर्वजन्मका कुराहरू थाहा गर्दै जाँदा सिद्धार्थले बल्ल चाल पाएछन्, इच्छा निरोध गर्ने ज्ञान अवबोध गर्ने उद्देश्यले मात्रै उनले यस संसारमा जन्म लिने गरेपछि पनि चार असंख्य र एक लाख महाकल्प लामो समयावधि बितिसकेको रहेछ । त्यस्तो उद्देश्य राख्नु भन्दा अधिका जन्महरू र त्यसरी जन्म लिने गरेको समय त गनिनसक्नु रहेछ ।

रातको प्रथम प्रहरभर अवलोकन गर्दै जाँदा पनि आफ्ना पूर्वजन्महरूको सिलसिलाको कुनै छोर नदेखिएपछि सिद्धार्थले आफ्नो भावित मनलाई आफ्ना पूर्वजन्महरूको भ्रलक अवलोकन गर्न छोडेर यहाँ मरेर अन्यत्र कतै पुनर्जन्म लिन गएका प्राणीहरूको मृत्यु र पुनर्जन्म सम्बन्धमा थाहा पाउने कार्यमा झुकाएछन् ।

(ख) च्युत्योत्पति अभिज्ञा लाभ

सिद्धार्थले आफ्नो भावित मनलाई यहाँ मरेर अन्यत्र कतै पुनर्जन्म लिन गएका प्राणीहरूको मृत्यु र पुनर्जन्म सम्बन्धमा थाहा पाउने चाहनातिर झुकाएपछि उनमा च्युत्योत्पति अभिज्ञा उदय भएछ । च्युत्योत्पति अभिज्ञाको उदय भएपछि सिद्धार्थ तत्काल मर्न लागेको कुनै पनि प्राणीको मृत्यु र

पुनर्जन्म प्रकृया पछ्याउन सक्ने भएछन् । तत्काल मर्न लागेको कुनै प्राणी एक स्थानमा मरेर अर्को स्थानमा पुनर्जन्म हुने तरिकालाई राम्ररी अवलोकन गर्न सक्ने भएछन् । च्युत्योत्पति अभिज्ञाको उपयोग गरी त्यस रातको दोश्रो प्रहरभर थुप्रै प्राणीहरूको मरण र पुनर्जन्मको सिलसिला अवलोकन गरिसकेपछि, सिद्धार्थ यस भव संसारको यथार्थ स्वभाव के हो र त्यस यथार्थ स्वभाव अवबोध गर्नमा कठिनाई उत्पन्न हुने कारण के हुन् भन्ने तथ्य थाहा पाउन सफल भएछन् ।

सिद्धार्थले के तथ्य थाहा पाएछन् भने, संसारमा सत्व, जीव, आत्मा आदि भनिएको छुट्टै अस्तित्व भएको कुनै तत्व रहेछ । त्यस्ता सत्व, जीव, प्राणी भनिएको तत्व, वास्तवमा, केही भौतिक पदार्थहरू र मानसिक तत्वको समूह मात्र रहेछ । एउटा प्राणीको रूपमा एक ठाउँमा समाहित भएका भौतिक पदार्थहरूमा केही जैविक-रसायनिक प्रक्रियाहरू संचालन हुनुका साथै त्यस भौतिक पदार्थहरूको समूहमा एउटा मानसिक शक्ति अर्थात् एउटा चित्त उत्पन्न भएपछि त्यस समूहमा रहेको कुनै भौतिक तत्व र बाहिर संसारमा रहेको कुनै अर्को भौतिक तत्व बीच प्रतिक्रिया अर्थात् स्पर्श हुने रहेछ । त्यस्तो स्पर्श भएपछि त्यस स्पर्शलाई एउटा वेदनाको रूपमा अनुभव गरी त्यस वेदानलाई राम्रो या नराम्रो भनेर वर्गीकरण गर्दो रहेछ अर्थात् एउटा संज्ञा दिंदो रहेछ । त्यसरी वेदनालाई राम्रो या नराम्रो भनेर संज्ञा दिइसकेपछि यस्तो राम्रो वेदना फेरि पनि पाउनु पर्छ वा यस्तो नराम्रो वेदना फेरि नपाउने कार्य गर्नु पर्छ भन्ने आदत अर्थात् संस्कार दिनुका

साथै त्यही अनुसार कार्य गर्ने अर्को चित्त अर्थात् विज्ञान उत्पन्न गराउने एउटा अर्को प्रक्रिया सम्पन्न गरी त्यो चित्त विनाश हुँदो रहेछ । उपरोक्तानुसार एउटा चित्तको उत्पत्ति र विनाशपछि अर्को चित्तको उत्पत्ति र विनाश हुने प्रक्रिया सामान्यतया भौतिक पदार्थहरूको एउटै समूह अर्थात् एउटा शरीरमा निरन्तर रूपले सम्पन्न भइरहने रहेछ । तर वर्तमान शरीरको क्षय हुन लागेको अवस्थामा त्यस शरीरमा अन्तिम पटक उत्पन्न भएको चित्तको प्रकृति हेरी त्यसपछि उत्पन्न हुने चित्त संसारको कुनै अर्को स्थानमा रहेको भौतिक पदार्थहरूको अर्को समूह अर्थात् अर्को शरीर बनाउने गरी उत्पन्न हुनजाने रहेछ । तर यी सब प्रक्रिया यति तीव्र गतिमा सम्पन्न हुँदो रहेछ कि यसलाई सामान्य मनोवस्थामा रहेका कसैले पनि अनुभव गर्नु वा चिन्तन गर्नु सम्भव हुँदो रहेनछ । भव संसारको यस यथार्थ सत्य अनुभव गर्न सक्नाको लागि चित्तको उत्पत्ति विनाशको तीव्र बेगलाई पछ्याउन सक्ने स्तरको भावित मन अर्थात् स्मृति जागृत गर्नु अत्यावश्यक रहेछ । त्यस्तो स्तरको स्मृति जागृत गर्न नसकेको अवस्थामा सम्पूर्ण चित्त प्रवाहलाई एउटै स्थीर चित्त अर्थात् आत्मा मानी शाश्वतवादी होइने अथवा चित्तलाई नै नकारी खालि एउटा सञ्जोगले मात्र एउटा क्रियाशील भौतिक पदार्थहरूको समूह उत्पन्न भएको थियो र यो यही सकिन्छ भन्ने सम्झी उच्छेदवादी होइने रहेछ ।

सिद्धार्थले उपरोक्तानुसार आफू सहित संसारमा रहेका कुनै पनि प्राणी खालि रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञान यी पञ्चस्कन्धको समूह मात्र रहेछ र अति तीव्र गतिमा

उत्पति भई विनाश भइजाने क्षण भंगुर चित्तहरूको प्रवाहले यसको नियन्त्रण गरिरहने रहेछ भनेर थाहा पाएपछि उनमा अनित्य, दुःख र अनात्म भाव जागृत भएछ । प्राणीहरू सबै क्षण भंगुर चित्तहरूको प्रवाहले नियन्त्रण गरिएको हुनाले चित्तहरूको त्यस्तो प्रवाह रोकिने वित्तिकै त्यो प्राणीको अन्त हुने अनित्य स्वभाव, क्षण भंगुर चित्तहरूको प्रवाहको वशमा परी एउटा यन्त्र भै चलिरहनु पर्ने दुःख स्वभाव र प्राणी बनाउँदाहरू सबै क्षण भंगुर चित्तहरूको प्रवाहले नियन्त्रण गरिराखेको पञ्चस्कन्ध समूह मात्र भई एउटा प्राणी भनेर अलग्ग अस्तित्व भएको केही पनि नरहेको अनात्म स्वभाव, यी तीन स्वभावहरू राम्ररी अनुभव गरिसकेपछि आफ्नो जिन्दगीप्रति रहेको सिद्धार्थको आसक्ति अचानक क्षीण भएछ ।

सिद्धार्थले स्वानुभव गरेको अनित्य, दुःख र अनात्म स्वभाव सम्बन्धी उपरोक्त ज्ञान र सो ज्ञानको लाभ पछि आफ्नो जिन्दगी प्रतिको आसक्ति अचानक क्षीण हुन गएको तथ्य कसैले कसैलाई सम्झाएर सम्झाइसक्ने प्रकारको होइन भनिन्छ । त्यसलाई सम्झनलाई त आफैले सिद्धार्थले भै भावित मन अथवा उच्चस्तरको स्मृति जागृत गरी स्वानुभव गर्नुपर्नेछ । तै पनि यसको पूर्वानुमान गर्न सकोस भनेर केही उपमा दिने गरेको पाइन्छ ।

पुरानो युग देखि दिने गरेको एउटा उपमा जादुगरको उपमा हो । जादुगरले आफ्नो जादुगरी क्रियाहरू अति तीव्र गतिमा सम्पन्न गर्ने हुनाले त्यस्तो तीव्र गति पछ्याउन नसकेका मानिसहरू आश्चर्य चकित हुन्छन् । तर यदि त्यस जादुगरले त्यही प्रक्रियाहरू दर्शकहरूले पछ्याउन सक्ने

गरी विस्तारै गरेमा ती जादुगरी क्रियाहरू खालि मामुली क्रिया मात्र हुनेछन् र त्यसमा हुने चकितपन र त्यसमा हुने आकर्षण स्वतः नष्ट हुनेछन् । ठीक त्यसरी नै सिद्धार्थले एक पछि अर्को उत्पन्न हुँदै विनाश भइरहेका चित्तहरूको तीव्र प्रवाहलाई पछ्याउन सक्ने वित्तिकै उनमा रहेको आफ्नो जिन्दगी प्रतिको आसक्ति क्षीण भएको रहेछ ।

वर्तमान युगमा दिने गरेको अर्को उपमा चलचित्रको उपमा हो । चलचित्रमा चित्रहरूको परिवर्तन तीव्र गतिमा हुने गरेकाले ती चित्रहरू चलायमान देखिएका हुन् । यदि चलचित्रको बेग कम गरेर प्रत्येक चित्र विस्तारै एउटा एउटा गरेर देखाइएमा ती चित्रहरूमा देखिने चलायमान स्वतः नाश हुनेछ । सिद्धार्थले एक पछि अर्को उत्पन्न हुँदै विनाश भइरहेका चित्तहरूको तीव्र प्रवाहलाई पछ्याउन सकेपछि उनमा रहेको आफ्नो जिन्दगी प्रतिको आसक्ति पनि त्यही तरिकाले क्षीण भएको रहेछ ।

(ग) प्रतित्य समुत्पाद ज्ञान लाभ

रातको दोश्रो पहरको अन्ततिर आफूमा अनित्य, दुःख र अनात्म भाव जागृत भएर आफू त एउटा चित्तको उत्पत्ति र विनाश पछि तुरन्त अर्को चित्तको उत्पत्ति हुने प्रक्रियाद्वारा नियन्त्रित पञ्चस्कन्ध समूह मात्र रहेछु भनेर थाहा पाइसकेपछि सिद्धार्थको भावित मन एउटा चित्तको उत्पत्ति र विनाश पछि किन तुरन्त अर्को चित्त उत्पन्न हुँदो रहेछ भनेर केलाएर हेर्नतिर झुकेछ । यसरी केलाएर हेर्न थालेपछि उनले के थाहा पाएछन् भने एउटा चित्त उत्पन्न

भई त्यस चित्तले दिएको प्रेरणा अनुसारको कर्म भइरहने दौरानमा नै एउटा यस्तो चित्त उत्पन्न भई त्यसले यस्ती कर्म गर्ने प्रेरणा दियो अब पुनः यस्तो कर्म गर्ने प्रेरणा दिने यस्तो चित्त उत्पन्न भए हुन्छ भन्ने प्रकारको एउटा चाहना अर्थात् तृष्णा पनि जागृत हुँदो रहेछ र त्यही तृष्णाको कारण तुरन्त अर्को चित्तको उत्पत्ति हुने रहेछ । यसरी सिद्धान्तले एक चित्तको उत्पत्ति र विनाश पछि तुरन्त अर्को चित्तको उत्पत्ति गराउने मूल कारण तृष्णा रहेछ भनेर थाहा पाएछन् ।

त्यस पछि सिद्धान्तको भावित मन अर्थात् तीखो स्मृति, तृष्णा किन उत्पन्न हुँदो रहेछ त भन्ने कुरो केलाउनतिर लागेछ । यसरी छानबिन गर्दा सिद्धान्तले, एउटा चित्त उत्पन्न भई त्यसको प्रेरणामा एउटा कर्म हुने वित्तिकै एक प्रकारको वेदना हुने रहेछ भनेर थाहा पाएछन् । साथै उनले के कुरा पनि थाहा पाएछन् भने त्यसरी हुने वेदना राम्रो खालको भएमा फेरी पनि त्यस्तै वेदना पाउने तृष्णा उत्पन्न हुने र त्यसरी हुने वेदना नराम्रो खालको भएमा आइन्दा त्यस्तो वेदना नपाउने तृष्णा उत्पन्न हुने रहेछ । यसरी सिद्धान्तले तृष्णा उत्पत्ति गराउने मूल कारण वेदना रहेछ भन्ने कुरा चाल पाएछन् ।

तृष्णा उत्पन्न गराउने मूल कारण वेदना रहेछ भनेर थाहा पाइसकेपछि, सिद्धान्त, वेदना कसरी उत्पन्न हुन्छ त भन्ने विषय खोतल्नमा लागेछन् । त्यसरी खोतल्दा उनले वेदना उत्पन्न गराउने मूल हेतु स्पर्श रहेछ भन्ने कुरा थाहा पाएछन् । उनले थाहा पाएछन्, आँखा र आँखाले देख्नसक्ने वस्तु बीच स्पर्श हुँदा यस्तो वस्तु देखेँ भन्ने अनुभूति अर्थात्

वेदना हुने रहेछ । कान र शब्द बीच स्पर्श हुँदा सुनेँ भन्ने वेदना हुने रहेछ । नाक र गन्ध बीच स्पर्श हुँदा सुँघेँ भन्ने वेदना हुने रहेछ । जिब्रो र रस बीच स्पर्श हुँदा चाखेँ भन्ने वेदना हुने रहेछ । त्वचा र वस्तु बीच स्पर्श हुँदा छोएँ भन्ने वेदना हुने रहेछ । मन र मनमा उठ्ने तर्कना बीच स्पर्श हुँदा सोचेँ भन्ने वेदना हुने रहेछ । यसरी सिद्धार्थले वेदना उत्पन्न गराउने मूल कारण स्पर्श रहेछ भनेर थाहा पाएछन् ।

त्यसपछि सिद्धार्थ स्पर्शको मूल खोतल्नमा लागेछन् । तव सिद्धार्थले स्पर्श उत्पन्न गराउने दुइ प्रकारका कारणहरू फेला पारेछन् । ती दुइ प्रकारका कारणहरूमध्ये एउटा कारण सम्पूर्ण भौतिक संसारलाई अर्थात् सम्पूर्ण भौतिक संसारमा व्याप्त भइरहेका रूप, शब्द, गन्ध, रस, फोटुब्व (स्पष्टव्य, छोइने विषयवस्तु) र मनोधम्म (चिन्तनमय विषयवस्तु) गरी बाह्य संसारका छः आयतनहरू हुन् भने अर्को कारण प्राणीको शरीर भित्र भएका आँखा, कान, नाक, जिब्रो, त्वचा र मन गरी षडायतन हुन् । तर यी दुइ प्रकारका कारणहरूमध्ये भौतिक संसार अपरम्पार छ, अव्याकृत छ भने एउटा प्राणीको सन्दर्भमा विचार गर्दा षडायतन नै बढी सान्दर्भिक देखिएकाले सिद्धार्थले स्पर्शको मूल कारणको रूपमा षडायतनलाई स्वीकारेछन् ।

स्पर्शको मूल कारण षडायतन हो भनेर स्वीकार गरिसकेपछि सिद्धार्थ षडायतन उत्पन्न गराउने हेतु पहिल्याउनतिर लागेछन् । तव उनले चाल पाएछन् षडायतनमध्ये मन अभौतिक शक्ति हो भने आँखा, कान, नाक, जिब्रो र त्वचा भौतिक हुन । मनको मूल हेतु चित्त र चित्तमा मिसिने

चेतना अर्थात् चेतसिक आदि नाम (मानसिक) धर्म हो भने आँखा, कान, नाक, जिब्रो र त्वचा यी पाँच इन्द्रियहरूको मूल हेतु शरीरलाई उर्जा दिने प्राणरस हो, जुन प्राणरसको उत्पत्ति, विकास र संरक्षण हावा, पानी, आहार आदि भौतिक तत्वहरूको कारण अर्थात् रूपको कारण सम्भव हुन्छ । यसरी सिद्धार्थले नाम र रूप यी दुइ पृथक प्रकृतिका स्वभाव धर्महरूलाई षडायतनको मूल हेतुको रूपमा पाएछन् । नाम र रूप, यी दुइ स्वभावधर्महरू भिन्दा भिन्दै स्वभावका भएतापनि युगल प्रकृतिका हुन्, एक अर्कासित अन्योन्यासित छन् । त्यसैले सिद्धार्थले यी दुइ स्वभाव गुणहरूलाई एउटै संयुक्त शब्द नाम-रूप भनेर नामाकरण गरी बुझ्नु र बुझाउनु उपयुक्त हुने देखेछन् र यसरी षडायतनको मूल हेतु नाम-रूप हुन भनेर बुझिलिएछन् ।

त्यसपछि सिद्धार्थको भावित मन नाम-रूप उत्पन्न गराउने मूल हेतु पहिल्याउनतिर झुकेछन् र नाम-रूप उत्पन्न गराउने मूल कारण क्षण क्षणमा उत्पन्न भई तुरन्त विनाश भइजाने चित्तले गरेको अनुभवलाई यस्तो वा त्यस्तो रहेछ भनेर वर्गीकरण गरी सम्भ्रराख्ने अर्थात् विज्ञ हुने भाव अर्थात् विज्ञान रहेछ भनेर थाहा पाएछन् ।

यसरी नाम-रूप उत्पन्न गराउने मूल हेतु विज्ञान रहेछ भनेर थाहा गरिसकेपछि सिद्धार्थले आफ्नो भावित मन विज्ञानको मूल हेतु खोतल्नमा झुकाएछन् । तब उनले विज्ञान उत्पन्न हुनाको मूल कारण चित्तले कुनै कुराको अनुभव गर्ने वित्तिकै त्यो अनुभव यस्तो वा त्यस्तो रहेछ भनेर संज्ञा दिने आदत अर्थात् संस्कार रहेछ भनेर जानेछन् ।

विज्ञान उत्पन्न गराउने मूल हेतु संस्कार भएको पाएपछि सिद्धार्थ संस्कार उत्पन्न हुनाको कारण पछ्याउनमा लागेछन् । तब उनले थाहा पाएछन् संस्कार उत्पन्न गराउने मूल कारण प्राणीमा रहेको भ्रम रहेछ, अज्ञानता रहेछ, अविद्या रहेछ । उनले थाहा पाएछन्, प्राणीहरू आफूमा क्रियाशील रहेका चित्तहरूको उत्पति विनाशको तीव्र बेगलाई पछ्याउन सक्ने स्तरको भावित मन अर्थात स्मृति जागृत गर्नमा समर्थ छैनन् । त्यसैले केही प्राणीहरू आफूलाई क्रियाशील राख्ने मूल कारण एउटै स्थीर चित्त अर्थात आत्मा मानी शाश्वतवादी भई चित्तहरूले गरेका अनुभवहरूको स्वाद लिइरहने आदतको दलदलमा फसिरहेका छन् भने अन्य केही प्राणीहरू चित्तलाई नै नकारी आफू त खालि एउटा सञ्जोगले मात्र एउटा क्रियाशील भौतिक पदार्थहरूको समूहको रूपमा उत्पन्न भएको थियो र यस्को श्रृङ्खला यही सकिन्छ भनेर उच्छेदवादी भई चित्तहरूले गरेका अनुभवहरूको स्वाद लिइरहने आदतको दलदलमा फसिरहेका छन् । यसरी प्राणीहरू शाश्वतवादी भएर वा उच्छेदवादी भएर लगातार संस्कार उत्पन्न गर्नमा लागि रहेका छन् ।

उपरोक्तानुसार एउटा चित्तको उत्पति र विनाशपछि तुरन्त अर्को चित्तको उत्पति हुनु र त्यस्को पनि विनाश पछि कमशः फेरि अर्को चित्त किन र कसरी उत्पन्न हुन्छ भनेर जानेको ज्ञानलाई सिद्धार्थले प्रतित्यसमुत्पाद ज्ञान भनेर संज्ञा दिएछन् । प्रतित्यसमुत्पाद ज्ञानलाई सर्वप्रथम उपरोक्तानुसार प्रतिलोम तरिकाबाट थाहा पाइसकेपछि सिद्धार्थले आफ्नो भावित मन त्यस सम्बन्धमा पुनः अनुलोम तरिकाले विचार

गर्नमा लगाएछन् र निम्न तथ्य अवबोध गरेछन् ।

यस सत्व लोकमा कसैले पनि अनित्य, दुःख र अनात्म स्वभाव अवबोध गर्न सकेका छैनन् । प्राणीहरू आफ्नो शरीर निरन्तर रूपमा उत्पति-विनाश उत्पति-विनाश भइरहने चित्तहरूको प्रवाहद्वारा नियन्त्रित पञ्चस्कन्धको समूह मात्र हुन् भनेर थाहा नपाइकन उल्टो त्यसैलाई "म", "मेरो शरीर" भनेर सम्झने ब्रह्मजालमा नराम्रोसित फसिरहेका छन्, अविद्यामा डुबुल्की मारिरहेका छन् । यही अविद्यामा डुबिरहनाको कारण प्राणीहरू आफ्नो शरीरमा निरन्तर रूपमा उत्पति भई विनाश भइरहने चित्तहरूले गरेका हरेक अनुभवहरूको स्वाद चाख्ने आदतमा जकडिरहेका छन्, निरन्तर रूपमा संस्कार बनाइरहने काममा लागिरहेका छन् । प्राणीहरू निरन्तर रूपमा संस्कार बनाउने कार्यमा लागेकाले अनुभवको रस निकाल्ने औजार अर्थात् विज्ञान उत्पति हुन्छ । विज्ञानको उत्पति भएपछि कुनै कुरा अनुभव गर्नाको लागि आवश्यक पर्ने "नाम-रूप" नामाकरण गरिएको युगल स्वभाव सक्रिय हुन्छ अर्थात् एउटा नयाँ चित्त उत्पन्न हुनाका साथै शरीरका पञ्चेन्द्रियहरू सबै जागरुक हुन्छन् । यसरी एउटा नयाँ चित्त उत्पन्न हुनाका साथै शरीरका पञ्चेन्द्रियहरू सबै जागरुक हुनु भनेको वास्तवमा षडायतन क्रियाशील हुनु हो । यसरी षडायतन क्रियाशील भएपछि आँखा र देखिने वस्तु बीच वा कान र शब्द बीच वा नाक र गन्ध बीच वा जिब्रो र रस बीच वा त्वचा र वस्तु बीच वा मन र चिन्तन बीच स्पर्श हुन्छ । यसरी कुनै न कुनै प्रकारको स्पर्श भएपछि वेदना

हुन्छ । वेदना हुनु भनेको वास्तवमा चित्तले गरेको अनुभवको स्वाद चाखेको हो । चित्तले गरेको अनुभव स्वादिलो भएमा अर्थात् मनपर्ने खालको वेदना भएमा फेरि पनि त्यस्तो वेदना दोहऱ्याउने तृष्णा उत्पन्न हुन्छ । यदि चित्तले गरेको अनुभव वेस्वादिलो भएमा अर्थात् मन नपर्ने खालको वेदना भएमा त्यस्तो अनुभव बन्द गर्ने तृष्णा उत्पन्न हुन्छ । यसरी कुनै न कुनै प्रकारको तृष्णा उत्पन्न भएपछि त्यो तृष्णा विकसित भई त्यही अनुसारको कर्म गर्ने प्रेरणा अर्थात् उपादान बन्छ । उपादान बनेपछि त्यही अनुसारको भव बन्छ अर्थात् शरीरलाई त्यही अनुसारको एउटा कर्म गराउन सक्रिय पार्छ । त्यसरी एउटा कर्म गरिने वित्तिकै यस्तो अनुभव हुँदा यस्तो कर्म गरिएको थियो अब पछि यस्तो अनुभव भएमा यसरी नै गरिनु पर्छ भनेर एउटा संस्कार बनाई त्यो चित्त विनाश हुन्छ । तर त्यो चित्तले विनाश हुने बेला बनाएको संस्कारको कारण उत्तिनै खेरी सो संस्कार अनुसारकै एउटा अर्को विज्ञान बन्सकेको हुन्छ र त्यस विज्ञानको कारण एकपल्ट फेरि नाम-रूप जागरुक हुने, स्पर्श हुने, वेदना हुने आदि भर्खर माथि भनेका कार्यहरू सबै पुनः चालु हुने हुन्छन् । यसरी प्राणीहरूमा एउटा चित्त पछि अर्को चित्त र अर्को चित्त पछि पुनः अर्को चित्त उत्पन्न भई संस्कार माथि संस्कार थपिँदै जाने सिलसिला अर्थात् भव-चक्र निरन्तर रूपमा चल्दै जाने हुन्छ ।

माथि वर्णन गरिए अनुसारको भव-चक्रको सिलसिला प्राणीको जन्म देखि मरणावस्थासम्म एकनासले चलिरहन्छ । तर ठीक मर्ने लागेको बेलामा भने चित्तको प्रवाह अलिकति

भिन्न रूपले चलने रहेछ । कर्म-फलको कारण वा आहार, हावा, पानी, ऋतु जस्ता ब्राह्मण भौतिक वातावरणमा अपभ्रष्ट ठूलो परिवर्तन आएको कारण एउटा प्राणीमा निरन्तर उत्पन्न भई विकसित हुने गरेको प्राणरसको उत्पत्ति र विकास क्रममा अवरोध उत्पन्न भएमा प्राणी मरणासन्न अवस्थामा पुग्दो रहेछ । यसरी एउटा प्राणी मरणासन्न अवस्थामा पुग्दा अरु बेलामा जस्तै भर्खर विनाश भएको चित्तले बनाएको संस्कार होइन बरु त्यस प्राणीले जीवनभर बनाएका वा परापूर्व जन्महरू देखि सञ्चित गर्दै आएका संस्कारहरूमध्ये सबैभन्दा अगाडि परेको संस्कारद्वारा अभिप्रेरित चित्त उत्पन्न हुने क्रम चलन जाने रहेछ । अर्थात् त्यो प्राणीको भौतिक शरीर यहाँ मरणासन्न अवस्थामा रहेतापनि उसको चित्त त्यसबेला सबैभन्दा अगाडि परेको संस्कार बनाउने बेलाको चित्त प्रवाहसित जोडिन पुग्ने रहेछ । अनि त्यस प्राणीले त्यो संस्कार बनाउँदा गरेको कर्म, त्यो कर्म सम्पन्न गर्दा सहयोग गरेका प्राणीहरू र सो कर्म गर्दा प्रयोग गरिएका सामानहरू देखेको अनुभव गर्ने रहेछ । अनि यही क्रममा उसले त्यस कर्मको फल स्वरूप पुग्नुपर्ने लोक वा स्थान देख्ने रहेछ । यसरी कर्मको फल स्वरूप पुग्नु पर्ने लोक देखेको अनुभव गर्ने चित्तहरूको प्रवाह चलेपछि त्यस शरीरमा चलने चित्त प्रवाह सदाको लागि अन्त भई त्यो प्राणीको मरण हुने र उत्तिनै खेर त्यो कर्मको फल स्वरूप पुग्नु पर्ने लोकमा एउटा नयाँ परिवेशमा विज्ञानको उत्पत्ति हुने रहेछ र त्यसरी उत्पन्न हुने विज्ञानको कारण त्यस लोकमा क्रमशः नाम-रूप, षडायतन, स्पर्श, वेदना, उपादान

र भव उत्पन्न भई त्यस भवको कारण (पहिले पुरानो शरीर सक्रिय हुने गरेकोमा त्यसबेला) एउटा नयाँ शरीरको जन्म गराई त्यस नयाँ शरीरबाट कर्म गराइने रहेछ र त्यसपछि त्यहाँ पनि पहिले भै भव-चक्र चलने रहेछ ।

मरणासन्न अवस्थामा आफ्ना पूर्व संचित संस्कारहरूमध्ये सबैभन्दा अगाडि परेको संस्कारद्वारा अभिप्रेरित भई त्यो संस्कार बनाउने बेलाको चित्तको प्रवाहसित जोडिएर उत्पन्न हुने चित्तहरू माथि वर्णन गरिएको भव-चक्रको सिलसिलामा उत्पन्न हुने चित्तहरू भन्दा बेग्लै तरिकाले उत्पन्न हुने र ती चित्तहरू उत्पन्न भएपछि त्यस शरीरमा उत्पन्न हुने चित्तको प्रवाह त्यही बेला अन्त हुने वा च्युत हुने देखिएकाले ती चित्तहरूलाई बुद्धले च्युतिचित्त भनेर विशेष नाम दिएका छन् । त्यसरी नै, जीवनको अन्तिम अवस्थामा अर्थात् मरणासन्न अवस्थामा सबैभन्दा अगाडि परेको संस्कार बनाएको कर्म नै सबैभन्दा महत्वपूर्ण कर्म हुने भएकाले, बुद्धले त्यसलाई मुख्य कर्म र त्यो कर्म गर्दा उपयोग गरिएका सामानहरू र त्यो कर्म गर्दा सहयोग गरेका प्राणीहरूलाई कर्मनिमित्त तथा त्यस कर्मको फल स्वरूप पुगिने लोक वा स्थानलाई गतिनिमित्त भनेर विशेष नाम दिएका छन् । अनि एउटा शरीरमा उत्पन्न हुने गतिनिमित्तको अनुभव गर्ने चुतिचित्तले उत्पन्न गराउने संस्कारको कारण गतिनिमित्त 'लोकमा विज्ञान उत्पन्न भई त्यहाँ एउटा नयाँ शरीर उत्पन्न गराउने सिलसिलामा त्यसरी गतिनिमित्त लोकमा उत्पन्न हुने विज्ञानलाई (चित्तलाई), बेग्लै रूपमा चिन्नुपर्ने भएकाले त्यसलाई बुद्धले

प्रतिसन्धि चित्त भनेर विशेष नाम दिएकाछन् ।

त्यसरी नै एक स्थानमा रहेको एउटा शरीरमा चलिरहेको भव-चक्रको अन्तमा च्युतिचित्त उत्पन्न भई त्यो भव-चक्र बन्द हुने र उत्तिनै खेरि गतिनिमित्त अनुभव गर्ने चित्तले उत्पन्न गराएको संस्कारको कारण गतिनिमित्त लोकमा प्रतिसन्धि चित्त उत्पन्न भई त्यस्को कारण अर्को शरीर उत्पन्न भई त्यस नयाँ शरीरको आधार लिई त्यहाँ फेरि अर्कै परिवेशमा नयाँ भव-चक्र संचालन हुने सिलसिला पहिले अवबोध गरेको भव-चक्र भै एउटै शरीरमा संचालन हुने नभई संसारको विभिन्न लोकहरू चहारेर विभिन्न शरीर जन्माई संचालन हुने सिलसिला भएको हुनाले यस सिलसिलालाई बुद्धले द्वादशाङ्ग संसार-चक्क भनेर नामाकरण गरेकाछन् ।

(३) आस्रव क्षय ज्ञान लाभ

रातको दोश्रो पहरको अन्ततिर देखि तेश्रो पहरको अधिकांश समय आफ्नो भावित चित्तलाई प्रतित्य समुत्पाद ज्ञान बारे अनेकबार अनुलोम र प्रतिलोम तरिकाबाट चिन्तन-मनन गर्नमा लगाइसकेपछि रातको तेश्रो पहरको अन्ततिर सिद्धार्थको भावित चित्तमा स्वतः नै निम्नानुसारको थप ज्ञान अभ्युदय भएछ ।

प्राणीहरू सबै अनन्तकाल देखि अविद्याको कारण संस्कार बनाई जन्म र मरणको संसार-चक्रमा घुम्दै आइरहेका हुन् । यसरी उनीहरू जन्मदाखेरि नै थुप्रै संस्कार लिएरजन्मेका हुनाले कुनै पनि प्राणीमा पहिले देखि भएको संस्कारको कारण विज्ञान उत्पन्न हुने र विज्ञानको कारण नाम-रूप हुने, नाम-

रूपको कारण षडायतन सक्रिय हुने, षडायतन सक्रिय भएको कारण स्पर्श हुने र स्पर्शको कारण वेदना हुने - यहाँसम्मको प्रक्रिया त बिना कुनै रोकटोक निरन्तर चलने नै भयो । तर वेदनाको कारण तृष्णा बन्ने जुन क्रम छ त्यस्मा त्यो वेदना राम्रो छ वा नराम्रो छ वा ठीकैको छ भनेर प्रतिक्रिया गर्ने अविद्यायुक्त संस्कारले राम्रो वेदना भए फेरि पनि पाउने र नराम्रो वेदना भए त्यसलाई हटाउने भनेर आन्तरिक रूपमा पुनः थप प्रेरणा दिएपछि मात्र त्यही अनुरूपको तृष्णा उत्पन्न हुने रहेछ । यसरी तृष्णा उत्पन्न भएपछि मात्र तृष्णाको कारण उपादान बन्ने र उपादानको कारण भव भई एउटा अविद्यायुक्त कर्म सम्पन्न हुन गई अर्को संस्कार बन्ने रहेछ । त्यसैले कुनै वेदना भएपछि त्यस वेदनाप्रति कुनै पनि प्रकारले प्रतिक्रिया नगरिकन खालि तटस्थ भावले मात्र हेरी त्यस वेदनालाई बिलकुल उपेक्षा गर्न सकेमा त्यस वेदनाको कारण तृष्णा बन्नसक्ने छैन । वेदनाबाट तृष्णा नबनेपछि तृष्णाको कारण उपादान बन्ने क्रम पनि बन्द हुनेछ । उपादान नभएपछि भव हुनेछैन, भव नभएपछि अविद्यायुक्त कर्म हुने छैन र अविद्यायुक्त कर्म नभएपछि संस्कार पनि बन्ने छैन । यसरी नयाँ संस्कार नबनेपछि पहिले भै भव-चक्र चलनेछैन । त्यस्को सट्टा पुरानो संस्कारको कारण विज्ञान उत्पन्न हुने, विज्ञानको कारण नाम-रूप उत्पन्न हुने, नाम-रूपको कारण षडायतन सक्रिय हुने, षडायतन सक्रिय भएको कारण स्पर्श हुने र स्पर्शको कारण वेदना हुने र त्यस वेदनालाई पनि पुनः तटस्थ भावले हेर्न सकेमा फेरि पनि पुरानो संस्कारको कारण विज्ञान देखि

वेदनासम्म मात्र पुगिने एउटा नयाँ किसिमको चक्र चलनेछ । वेदना प्रति अप्रमादि भएर स्मृतियुक्त तरिकाले चलाइने यस नयाँ किसिमको चक्रलाई धर्म-चक्र भनिन्छ ।

यसरी वेदनाको कारण तृष्णा बन्नमा प्रेरणा दिने अविद्या हटाएर भव-चक्र रोकी त्यस्को सट्टा धर्म-चक्र मात्र चलाउने कार्य जीवनभर निरन्तर रुपमा संचालन गर्न सकेमा मरणासन्न अवस्थामा उत्पन्न हुने च्युतिचित्तको कारण उत्पन्न हुने वेदनालाई पनि बिलकुल तटस्थ भावले हेर्न सकिने हुन्छ । तब त्यस वेदनाको कारण तृष्णा उत्पन्न हुने छैन । तृष्णा उत्पन्न नभएपछि उपादान हुनेछैन । उपादान नभएपछि भव हुने छैन । भव नभएपछि गति निमित्त उत्पन्न हुनेछैन । गति निमित्त उत्पन्न नभएपछि प्रतिसन्धि चित्त उत्पन्न हुनेछैन । प्रतिसन्धि चित्त उत्पन्न नभएपछि पुनर्जन्म हुने छैन । पुनर्जन्म नभएपछि जरा, व्याधि र मरणबाट सधैंको लागि मुक्ति पाइने छ ।

आफ्नो भावित मनले उपरोक्तानुसार अवबोध गरेको ज्ञानलाई सिद्धार्थले आस्रव क्षय ज्ञान भनेर नामाकरण गरेकाछन् ।

रातको तेश्रो पहरको अन्तमा, जुन बेला पूर्वमा सूर्योदय भई पश्चिममा चन्द्र अस्त भइरहेको थियो, ठीक त्यही बेला आफ्नो भावित चित्तमा उपरोक्तानुसार आस्रव क्षय ज्ञान उदय भएपछि सिद्धार्थले आफ्नो चित्तले अनुभव गरेको कुनै पनि प्रकारको वेदनाप्रति कति पनि आसक्त नभइकन तटस्थ भावले हेर्न थालेछन् । तब सिद्धार्थको मनमा तृष्णा उत्पन्न हुने प्रक्रिया निरोध भएछ । यसरी तृष्णा निरोध

भएपछि उपादान भएनछ । उपादान नभएपछि तृष्णाद्वारा उत्प्रेरित कर्म गर्ने भाव निरोध भएछ । तव उनी पहिले भै तृष्णाद्वारा उत्प्रेरित कर्म गर्ने सिद्धार्थ नरहीकन बिलकुल निश्पक्ष भावले मात्र कुनै कर्म गर्ने, तृष्णा रहित, सम्यक सम्बुद्ध भएछन् । सम्यक सम्बुद्धको अभ्युदयपछि नवोदित सम्यक सम्बुद्धको मुखारविन्दुबाट अनायास नै निम्न प्रीति वाक्य उद्घोष भएछ :

"अनेक जाति संसारं, सन्धाविस्सं अनिब्बिसं
गहकारकं गवेसन्तो, दुक्खा जाति पुनप्पुनं
गहकारक दिट्ठोसि, पुन गेहं न काहसि
सब्बा ते फासुगा भग्गा, गहकूटं विसड्खतं
विसड्खारगतं चित्तं तण्हानं, खय मज्झगा ।"

भावार्थ: "अनेक पल्ट जन्मिसकेँ, पाइनेँ संसारमा केही धेरै दुक्ख भेलिसकेँ, गृहकारकलाई खोजी गृहकारकको मूल भेटाई, उखालियो आज सम्पूर्ण आधार उसको, बल्ल नाश भयो संस्काराधिन रहेन चित्त, तृष्णा क्षय भयो ।"

११. बुद्धत्व लाभपछिका पहिला तीन साताहरू

बुद्धत्व प्राप्तिको शंखनादपछि नवोदित बुद्धले क्रमशः आफ्नो ध्यानस्तर बढाउँदै लगेछन् र पहिले नैवसंज्ञानासंज्ञायतन ध्यानमा अनुभव गर्ने गरेको अति सूक्ष्मावस्थामा रहेको संज्ञालाई पनि समतिक्रमण गरी तृष्णा रहित निर्वाण अवस्थाको

अनुभव गरिने सञ्जावेदयित निरोध समापत्ति ध्यानमा प्रवेश गरेछन् र लगातार सात दिन सात रात त्यही ध्यानमा स्थीर रहेछन् । सप्ताहभर त्यसरी निरोध समापत्ति ध्यानमा बसी निर्वाणावस्थाको सुखानुभव गरिसकेपछि मात्र नवोदित बुद्ध आफूले बुद्धत्व प्राप्त गरेको ध्यानासनबाट उठेछन् ।

शाक्यमुनि बुद्धले बोधिज्ञान पाई बुद्धत्व प्राप्तिपछिको पहिलो सप्ताहभर निरोध समापत्ति ध्यानमा समाधिष्ट भइरहेको त्यस स्थानलाई अहिले बोधिपल्लङ्क वा बोधिमण्डप भनिन्छ र त्यहाँ रहेको पिपलको बोटलाई बोधिवृक्ष भनिन्छ ।

सप्ताहभर बोधिमण्डपमा बसी निर्वाण अवस्थाको सुखानुभव गरेपछि बुद्ध स्मृतिपूर्वक उक्त ध्यान आसनबाट उठेर सीधा पूर्वतिर बढेछन् र केही दूरीमा रहेको एउटा रुख, जुन रुखमुनि उभेर फर्किहेरेमा बोधिवृक्षको सर्वाङ्ग देखिने छ, त्यस रुखमुनि पुगेपछि उनले बोधिवृक्षतिर फर्केर हेरेछन् । त्यसरी बोधिवृक्षतिर फर्केर हेरेका बुद्धले, आफूले बुद्धत्व पाउने बेलामा आफूलाई आश्रय दिने बोधिवृक्षको कृतज्ञ गुणलाई सम्भेर बोधिवृक्षलाई लगातार सात दिन सात रात आँखा नै नभिमकाइकन हेर्न्याहेरै गरेर अनिमेष नेत्रपूजा गरेछन् । जुन स्थानमा उभेर बुद्धले बोधिवृक्षलाई त्यसरी अनिमेष नेत्रपूजा गरेको थियो त्यस स्थानलाई अनिमेषचैत्य भनिन्छ । बुद्धत्व प्राप्तिपछिको दोश्रो सप्ताहभर अनिमेषचैत्यमा उभिएर बोधिवृक्षलाई अनिमेष नेत्रपूजा गरिसकेपछि बुद्ध बोधिवृक्षलाई देव्रेपारी पश्चिमतिर बढेछन् र तीनसय पाइला जति अघि बढीसकेपछि पुनः पूर्वतिर हेरी फर्केछन् । बोधिवृक्षको उत्तरमा पर्ने त्यस स्थानमा त्यसरी ओहर-दोहर गरी बुद्धले अर्को एक सप्ताह बिताएछन् ।

बुद्धत्व प्राप्तिपछिको तेश्रो सप्ताहभर बुद्धले त्यसरी ओहर-दोहर गरी अर्थात् चंक्रमन गरी बिताएको त्यस स्थानलाई चंक्रमनचैत्य भनिन्छ ।

चंक्रमनचैत्यमा चंक्रमन गर्दा, नवोदित बुद्धले, आफूले लाभ गरेको तृष्णा रहित निर्वाण सुख र सो सुख पाउन अवबोध गरेको ज्ञान सम्बन्धमा अरुहरूलाई कसरी सम्झाउनु पर्ला र अरुहरूलाई कसरी निर्वाण सुख लाभ गर्नतिर डोऱ्याउनु पर्ला भनेर अति गम्भीर रूपमा चिन्तन-मनन गरेछन् । त्यसरी चिन्तन-मनन गरिसकेपछि उनी आफूले अवबोध गरेको ज्ञानको मूल सारलाई चतु आर्यसत्य नाम दिएर व्याख्या गर्नु उपयुक्त हुने तथा त्यो ज्ञान अवबोध गर्न अपनाउनु पर्ने मार्गलाई आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग नाम दिएर प्रतिष्ठापन गर्नु उपयुक्त हुने निधोमा पुगेछन् ।

(क) चतु आर्यसत्य

बुद्धले अवबोध गरेको ज्ञानको मूल सारको रूपमा व्याख्या गरेको चतु आर्यसत्य ज्ञानलाई निम्नानुसार सम्झाउने गरिएको छ :

(१) दुःख आर्यसत्य

प्राणीहरू वास्तवमा निरन्तर रूपमा उत्पन्न भई विनाश भइरहने चित्तहरूको प्रवाहद्वारा नियन्त्रण भइरहने रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञान, यी पञ्चस्कन्धको संयोजन मात्र हो । यसरी निरन्तर रूपमा उत्पन्न भई कुनै न कुनै प्रकारको संस्कारयुक्त कर्म गराइरहने चित्तको प्रवाह सम्बन्धमा राम्ररी अवबोध गर्न नसकेको कारण प्राणीहरूले

बारम्बार जन्मनु र मर्नु परिरहेको हो । बारम्बार जन्मेर मर्नु परिरहेकाले प्राणीहरूले जन्मनु पर्ने दुःख, बूढो हुनु पर्ने दुःख, रोगी हुनु पर्ने दुःख, मृत्यु हुनु पर्ने दुःख, मन नपरेकोसित बस्नु पर्ने दुःख, मन परेकोबाट बिछोड हुनु पर्ने दुःख, मन परेको वस्तु नपाउने दुःख आदि अनेक प्रकारका दुःखहरू भैल्लु परिरहेको हो ।

यो प्राणीहरूले बुझ्नुपर्ने पहिलो सत्य हो, दुःख आर्यसत्य हो ।

(२) दुःख समुदय आर्यसत्य

निरन्तर रुपमा उत्पन्न भई विनाश भइरहने चित्त प्रवाहको नियन्त्रणमा परी अनेक प्रकारका दुःखहरू भैल्लुपर्ने भइरहनुको मुख्य कारण तृष्णा हो । यो मन परेको फेरि पनि पाउनु पन्थो र त्यो मन नपरको फेरि नपाउने गर्नु पन्थो भनेर अड्याउने तृष्णाको कारण नै प्राणीहरूले यस संसारमा यत्रतत्र भौतारिएर दुःख पाइरहेका हुन् । यसरी प्राणीहरूलाई संसारमा यत्रतत्र जन्मन लगाएर दुःख दिइरहने तृष्णा मुख्यरूपले कामतृष्णा, भवतृष्णा र विभवतृष्णा गरी तीन प्रकारका छन् ।

कामतृष्णा भनेको राम्रो हेर्ने, सुरिलो स्वर सुन्ने, सुगन्ध सुँघ्ने, स्वादिलो वा रसिलो चाख्ने, नरम स्पर्शगर्ने र रमाइलो कल्पनागर्ने चाहना हो । कामतृष्णा कर्म-फलमा विस्वास नगर्ने मानिसहरूमा र कुनै प्रकारको धर्माचरण नगर्ने मानिसहरूमा तथा अन्य सामान्य प्राणीहरूमा (पशु-पंक्षीहरूमा) प्रबल रुपमा हुन्छ ।

भवतृष्णा भनेको यस जन्ममा कामतृष्णालाई नियन्त्रण गरी शीलयुक्त संयमी जीवन बिताएर मृत्युपछि देव-ब्रह्मादि उपल्लो लोकमा जन्मन जाने चाहना हो । भवतृष्णा सामान्यतया कामतृष्णामा दोष देखी यसलाई वशमा राखी दान, शील आदि सामान्य स्तरको धर्माचरण गर्ने मानिसहरूमा हुन्छ ।

विभवतृष्णा भनेको कामतृष्णा र भवतृष्णा नियन्त्रण गरी शीलाचार गर्नुका साथै कामतृष्णा र भवतृष्णालाई समतिक्रमण गरी प्रथम ध्यान, दुतीय ध्यान आदि रूपावचर ध्यानहरू देखि आकाशानन्त्यायतन ध्यान, विज्ञानन्त्यायतन ध्यान, आदि अरूपावचर ध्यानहरूसम्मको अभ्यासमा लागेर लौकिक मोक्ष पाउने चाहना हो । विभवतृष्णा सामान्यतया कामतृष्णा र भवतृष्णामा दोष देखी लौकिक ध्यानको अभ्यासमा लाग्ने तपस्वीहरूमा हुन्छ ।

यो प्राणीहरूले बुभ्नुपर्ने दोश्रो सत्य हो, दुःख समुदय आर्यसत्य हो ।

(३) दुःख निरोध आर्यसत्य

प्राणीहरूलाई पञ्चस्कन्ध समूहको संयोजनमा बाँधी संसार-चक्रमा घुमाएर दुःख दिइरहने सबै प्रकारका तृष्णाहरू निरोध गर्न सकेमा संसार-चक्रमा फसिरहनु पर्नेछैन । दुःख सदाको लागि अन्त हुनेछ ।

यो प्राणीहरूले बुभ्नुपर्ने तेश्रो सत्य हो, दुःख निरोध आर्यसत्य हो ।

(४) दुःख निरोधगामिनी प्रतिपदा आर्यसत्य

प्राणीहरूलाई संसार-चक्रमा घुमाइरहने तृष्णा निरोध

गरी सदाको लागि दुःखबाट मुक्ति पाउने एकमात्र उपाय, सम्यक दृष्टि, सम्यक सङ्कल्प, सम्यक वाचा, सम्यक कर्म, सम्यक आजीविका, सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृति र सम्यक समाधि गरी उपरोक्त आठ अङ्गहरू भएको आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग अनुसरण गर्नु हो ।

यो प्राणीहरूले बुझ्नुपर्ने चौथो सत्य हो, दुःख निरोधगामिनी प्रतिपदा आर्यसत्य हो ।

(ख) आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग

पहिले बुद्ध स्वयम्ले अभ्यास गरी पछि अरूहरूलाई पनि अनुकरण गर्न लगाउने गरेको आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग अन्तरगतका निम्न आठ अङ्गहरूलाई निम्नानुसार व्याख्या गर्ने गरिएको छः

(१) सम्यक दृष्टि

निम्न सत्य तथ्यहरू क्रमशः अवबोध गर्दै जानु सम्मा दिट्ठि (सम्यक दृष्टि) होः

कर्मको फल हुन्छ । प्राणीहरू सबै तृष्णाको कारण उत्पन्न हुने क्षण भंगुर चित्तहरूको प्रवाहद्वारा नियन्त्रित भई चित्तहरूको त्यस्तो प्रवाह रोकिने वित्तिकै विच्छेद भइजाने अनित्य प्रकृतिको पञ्चस्कन्ध समूह मात्र हुन् । तृष्णाद्वारा उत्प्रेरित क्षण भंगुर चित्तहरूको प्रवाहको वशमा परी जिन्दगीभर एउटा यन्त्र भै चलिरहनु पर्ने र मरेपछि फेरि पनि तृष्णाकै कारण अन्त कतै पुनर्जन्म लिई फेरि त्यस्तै यन्त्र भै चलनु पर्ने बेकारको दुःख हो । क्षण भंगुर

चित्तहरूको प्रवाह कसैको नियन्त्रणमा नभई तृष्णाद्वारा उत्प्रेरित कार्य र परिणाम अनुसार आफै स्वचालित रूपमा चलिरहने अनात्म स्वभावको हो । तृष्णा निरोध हुने अवस्थामा सबै प्रकारको दुःख अन्त भई चिरस्थायी रूपले शान्त रहिरहने निर्वाण धर्म लाभ हुनेछ ।

तर सामान्य प्राणीहरूको मन स्मृतिरहित छैन । उनीहरू कुनै न कुनै प्रकारको तृष्णाको वशमा परिरहेकाले आफूमा निरन्तर रूपले उत्पन्न भई विनाश भइरहेको चित्तको प्रवाहलाई पछ्याउन सक्ने अवस्थामा छैनन् । त्यसैले उनीहरूमध्ये कोही चित्तको प्रवाहलाई एउटै चित्त वा सत्त्व सम्भेर शाश्वतवादी वा आत्मवादी धारणा राखिरहेका हुन्छन् । त कोही चित्तलाई नै नकारी उच्छेदवादी धारणा राखिरहेका हुन्छन् । जवसम्म उनीहरूले आफूमा रहेको शाश्वत भाव या उच्छेद भाव परित्याग गर्ने प्रयास गर्दैनन् तवसम्म उनीहरूले माथि उल्लेख गरिएका सत्य धर्महरू अवबोध गर्नसक्ने छैनन् । यदि उनीहरूले माथि उल्लेख गरिएका सत्य धर्महरू अवबोध गर्नु छ भने सबैभन्दा पहिले आफूमा रहेको शाश्वतभाव वा उच्छेदभाव परित्याग गर्नु अनिवार्य छ । त्यसैले सबैभन्दा पहिले आफूमा रहेको शाश्वतभाव वा उच्छेदभाव मिथ्या पनि हुन सक्छ भन्ने कुरा राम्ररी बुझी त्यस्तो पूर्वाग्रह त्याग गर्ने प्रयास गर्नुपर्छ । त्यसो गर्नसकेमा मात्र विस्तारै सम्यक दृष्टि जागृत हुँदै जानेछ ।

(२) सम्यक सङ्कल्प

नेक्खम्म वितक्क (कामवासनाबाट टाढा रहने

सोच), अविहिंसा वितक्क (आफ्नो हितको लागि अरूलाई दुःख-कष्ट नदिने सोच) र अव्यापाद वितक्क (आफ्नो हितको लागि अरूलाई नमार्ने वा विनाश नगर्ने सोच), यी तीन प्रकारका असल सोचाइहरू मनमा सदैव जागृत गराइराख्नु सम्मा सङ्कल्प (सम्यक सङ्कल्प) हो ।

तर सामान्य प्राणीहरूमा काम वितक्क (कामवासनामा लिप्त रहने सोच), विहिंसा वितक्क (आफ्नो हितको लागि अरूलाई दुःख-कष्ट दिनुपरे पनि पछि नपर्ने सोच) र व्यापाद वितक्क (आफ्नो हितको लागि अरूलाई मार्न वा विनाश गर्न पनि नहिचकिचाउने सोच), यी तीन प्रकारका खराब सोचाइहरू जहिले पनि सलबलाइरहेका हुन्छन् । त्यसैले सम्यक सङ्कल्प गर्न सक्नाको लागि सबैभन्दा पहिले यी तीन प्रकारका खराब सोचाइहरूलाई नियन्त्रण गर्नु वा मनमा जागृत नै हुन नदिनु आवश्यक छ । त्यसो गर्न सकेमा मात्र पछि विस्तारै सम्यक सङ्कल्प जागृत भएर आउनेछ ।

(३) सम्यक वाचा

साँचो बोल्नु, योग्य व्यक्तिको मात्र प्रशंसा गर्नु, अरू सबैलाई शुभकामना दिनु र नबोली नहुने कुरा मात्र बोल्नु सम्मावाचा (सम्यक वाचा) हो ।

तर सामान्य प्राणीहरूमा तृष्णाको कारण असत्य बोल्ने, कसैको बारे भएनभएका कुराहरू अरू कसैलाई लगाउने, कसैलाई सराप्ने वा गालि गर्ने तथा चाहिने नचाहिने अनेक कुरा निकाली गफ गर्ने नराम्रो आदत

बसिसकेको हुन्छ । त्यसैले सम्यक वाचा गर्न सक्नाको लागि सबैभन्दा पहिले यस्ता नराम्रा आदत नियन्त्रण गर्नु पर्छ । त्यसो गर्न सकेमा सम्यक वाचा मात्र बोल्ने आदत बस्दै जानेछ ।

(४) सम्यक कर्म

प्राणीहरूलाई जिउन दिनु, आफूसित भएको वस्तुप्रति कति पनि आसक्त नहुनु (सो वस्तु कसैले कुनै पनि तरिकाले लगेमा वा कसैलाई आफैले दिनु परेमा कति पनि विचलित नहुनु) र ब्रह्मचारी हुनु सम्माकमन्त (सम्यक कर्म) हो ।

तर सामान्य प्राणीहरू तृष्णाको कारण अरूलाई मानसिक या शारीरिक दुःख दिने, कसैको अधिनमा रहेको वस्तु कुनै पनि प्रकारले आफ्नो अधिनमा लिने र आफ्नो अधिनमा नभएका विपरित लिङ्गीसित पनि कामभोग गर्ने प्रयत्नमा लाग्ने आदि खराब आदत भएका हुन्छन् । त्यसैले सम्यक कर्म गर्न सक्नाको लागि सबैभन्दा पहिले उपरोक्त प्रकारका खराब आदतहरू नियन्त्रण गर्ने अभ्यास गर्नुपर्छ । त्यसो गर्न सकेमा सम्यक कर्म मात्र गर्ने आदत बस्दै जानेछ ।

(५) सम्यक आजीविका

तृष्णाको वशमा नपरिकन जीवीकोपार्जन गर्नु सम्मा आजिव (सम्यक आजीविका) हो ।

तर प्राणीहरूको सबैभन्दा ठूलो कमजोरी भोकै जिउन नसक्नु हो । त्यसैले आजीविका चलाउनलाई भनेर पनि तृष्णाको वशमा परी अरूलाई दुःख हुने कार्य गरिरहेका

वा वचन बोलिरहेका हुन्छन् । त्यसैले भोकले मर्नु परेमा पनि अरूलाई दुःख हुने कार्य नगर्नु र वचन नबोल्नु, खालि अरु कसैलाई दुःख नहुने प्रकारले मात्र आजीविका चलाउनु सम्यक आजीविका हो ।

(६) सम्यक व्यायाम

तृष्णाको वशमा परी कुनै नराम्रो कार्य सुरु गरिसकेको भए त्यसलाई निरन्तरता नदिइकन बिचैमा रोक्नु, तृष्णाको वशमा परी कुनै नराम्रो कार्य गरिने परिस्थिति आइपरेमा त्यस्तो कार्य नगरिकन नियन्त्रित हुनु, तृष्णा रहित राम्रो कार्य गरेको छैन भने त्यस्तो कार्य गर्ने उत्साह जगाउनु र तृष्णा रहित कुनै कार्य सुरु गरिसकेको भए त्यसलाई निरन्तरता दिनु - उपरोक्त चार प्रकारका कार्यहरू गर्नु सम्माव्यायाम (सम्यक व्यायाम) हो ।

उपरोक्त चार प्रकारका असल प्रयासहरू सामान्य अवस्थामा पनि गर्न सकिन्छ । त्यसो भएतापनि ती प्रयासहरू निरन्तर रूपमा गर्ने हो भने अन्तरमुखी हुनु आवश्यक छ । आफ्नो शरीर र मनमा भइरहने गतिविधिमा निरन्तर रूपले भाँकिरहनु आवश्यक छ ।

आफ्नो शरीर र मनमा चलिरहेका गतिविधिहरू ध्यान पूर्वक नियालिरहन सकेमा मात्र उपरोक्त चार प्रकारका असल प्रयासहरू निरन्तर रूपले सम्पन्न भइरहने हुनाले आफ्नो शरीर र मनमा चलिरहने गतिविधिहरू ध्यान पूर्वक नियालिरहनु अर्थात् सही तरिकाले अन्तरमुखी हुनुलाई सम्यक व्यायाम भनिन्छ ।

(७) सम्यक स्मृति

सम्यक व्यायाम गर्दै गएर तृष्णा उत्पन्न हुनै नसक्ने भई परमार्थ सत्यधर्महरू उद्गम हुँदै जाने मनोवस्थामा पुग्नु सम्मासति (सम्यक स्मृति) जागृत हुनु हो ।

तर सामान्य अवस्थाका मानिसहरू आफूले पहिले सम्पन्न गरेका खराब कामहरू सम्भरहने वा पछि कुनै नराम्रो काम गर्ने योजना बनाइरहने कार्यमा मात्र अभ्यस्त हुन्छन् । सामान्य मानिसको हात लामखुट्टे, भुसुना आदिलाई र आफ्नो मनले त्यसरी नै मामुलि सम्भेका मानिस समेतलाई पनि प्याट्ट हान्नेमा अभ्यस्त हुन्छ भने मानिसको खुट्टा कीरा, माकुरा आदिलाई र आफ्नो मनले त्यतिकै मामुलि सम्भेका मानिसलाई पनि प्याच्च किच्ने वा भ्वाक्क हान्ने कार्यमा अभ्यस्त हुन्छ । सामान्य मानिसमा आफ्नो शरीरको कुनै भागमा पोल्ने, चिलाउने, कटकट दुख्ने आदि कुनै प्रकारको वेदना भएमा वा कसैले आफूले चाहेजस्तो व्यवहार नगरिकन आफ्नो चित्त दुखाएमा त्यसलाई एकछिन पनि नसहीकन रिसाएर वा दिक्क मानेर वा अन्य कुनै प्रकारले विचलित भएर कन्याउने, हातगोरा चलाउने, जुहक्क उठ्ने, रिसाउने, भगदा गर्ने आदि प्रकारका प्रतिक्रिया गरिहाल्ने मनोभावना प्रवल रहन्छ । कहिले काहिं मानिसहरू बिना कुनै बाह्य कारण त्यसै पनि खिन्न हुने, उकुसमुकुस महशूस गर्ने, मुरमुरिएर रिसाउने पनि गर्छन् । यस्ता आदतहरू लेसमात्र रहे पनि स्थूल तृष्णा उत्पन्न हुन छोड्दैन र स्थूल तृष्णा उत्पन्न हुने भइरहुन्जेलसम्म परमार्थ सत्यहरूको भनकसम्म पनि अनुभव गर्न पाइने छैन । त्यसैले सामान्य

अवस्थाका मानिसहरूले पहिले गरेका नराम्रा कामहरू सम्भन्धन छोडेर पहिले गरेका राम्रा कामहरू मात्र सम्भन्धने, शरीरले पुरानो आदत अनुसार कुनै नराम्रो काम गर्न नसक्ने गरी शरीरको सर्वाङ्ग या हिंडाङ्ग-बसाङ्ग ध्यान पूर्वक याद गर्ने, शरीरको कुनै भागमा दुःखिरहेको वा चिलाइरहेको वा पोलिरहेको वा थरथराइरहेको आदि वेदना भएमा त्यस प्रकारका वेदनाहरू प्रति कुनै प्रतिक्रिया नजनाई सबै वेदनाहरूलाई मात्र साँच्चि भाँवले अनुभव गरिरहने र मन बिना कुनै कारण त्यसै पनि खिन्न हुने, छटपटिने भएमा त्यसलाई पनि तटस्थ भाँवले अनुभव गरिरहने अभ्यास निरन्तर रूपले गरिरहनु पर्छ । यसरी अन्तरमुखी भइरहने अभ्यास गर्दै गएपछि क्रमशः सम्यक स्मृति बढ्दै जानेछ ।

जति बढी अन्तरमुखी हुँदै जानेछ सम्यक स्मृति त्यति नै बढी तीखो हुँदै जानेछ र त्यसको साथै स्थूल तृष्णा उत्पन्न हुने कार्य घट्दै जानेछ । स्थूल तृष्णा उत्पन्न नहुने भएपछि परमार्थ सत्यहरू अवबोध हुँदै जानेछ ।

(८) सम्यक समाधि

कुनै असल कार्य गरिरहेको बेला सो कार्य बाहेक अन्य कुनै कुराको केही चाल नपाउने गरी सम्पूर्ण ध्यान त्यसै असल कार्यमा मात्र केन्द्रित हुनु सम्मासमाधि (सम्यक समाधि) हो । सम्यक समाधि क्षणीक, उपचार र अर्पणा गरी जम्मा तीन प्रकारका छन् ।

कुनै असल कार्य गरिरहँदा क्षणीक समयको लागि सम्पूर्ण ध्यान त्यही असल कार्यमा मात्र केन्द्रित हुनु क्षणीक समाधि हो ।

सम्यक व्यायाम गरिरहँदा सम्यक व्यायाममा अवरोध गर्ने गरी उत्पन्न हुन सक्ने निवरणहरू सबै समन भइसकेको अवस्थालाई उपचार समाधि भनिन्छ ।

सम्यक व्यायाम गर्दैजाँदा स्थूल तृष्णा उत्पन्न हुने कार्य बन्द भई परमार्थ सत्यधर्महरू उद्गम हुँदै जाने अवस्थालाई अर्पणा समाधि भनिन्छ ।

१२. बुद्धत्व लाभ पछिको चौथो सप्ताह र अभिधर्म

बुद्धत्व लाभ पछिको तेश्रो सप्ताहभर चंक्रमण गरी चार आर्यसत्य र आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग सम्बन्धमा चिन्तन-मनन गरिसकेपछि नवोदित बुद्ध, बोधिवृक्षको पश्चिम-उत्तरमा पर्ने स्थानमा देवताहरूले निर्माण गरिदिएको दैवी कुटीमा गएर ध्यानमग्न भएछन् । त्यहाँ बुद्धले, शारीरिक दुःख अनुभव गर्नु नपर्ने अवस्थामा रहेका देवताहरू र ब्रह्माहरूलाई निर्वाण धर्म र निर्वाण लाभ गर्ने तरिका बारे कसरी सम्झाउनु पर्ला भनेर चिन्तन-मनन गरेछन् । त्यस प्रकारको चिन्तन-मनन पनि बुद्धले सप्ताहभर नै गरेछन् ।

बुद्धत्व लाभ पछिको चौथो सप्ताहभर बुद्धले अति गम्भीर रूपमा चिन्तन-मनन गरेको विषयवस्तुलाई अभिधम्म (अभिधर्म) भनिन्छ र अभिधर्म सम्बन्धमा चिन्तन-मनन गरिएको त्यस स्थानलाई रत्नाकर चैत्य भनिन्छ ।

अभिधर्मको मुख्य विषयवस्तु प्राणीहरूको शरीरमा विद्यमान पञ्चस्कन्धलाई सूक्ष्मातिसूक्ष्म रूपमा विश्लेषण गर्नु र त्यसरी विश्लेषण गर्दा वास्तवमा अस्तित्वमा रहेको पाइएका परमत्थ सच्चधम्म (परमार्थ सत्य धर्म) अन्तर्गतका

रूप, चित्त र चेतसिक सम्बन्धमा विस्तृत रूपमा व्याख्या गरी प्राणीहरूलाई यस संसारमा बारम्बार जन्म लिन लगाइरहने मूल कारणको रूपमा रहेको तृष्णा उत्पन्न गराउने अकुशल धर्म संग्रह तथा ती अकुशल धर्महरू हटाउन अपनाउनु पर्ने कुशल धर्म संग्रह वा बोधिपक्षिय धर्म सम्बन्धमा विस्तृत व्याख्या गरी सम्झाउनु हो । साथै बोधिपक्षिय धर्म अपनाइएमा लाभ हुने स्थिर शान्त स्वभाव धर्मको रूपमा रहेको अर्को परमार्थ सत्यधर्म निब्बान (निर्वाण) बारे पनि केही सम्झाउनु हो ।

अभिधर्मको मूल विषयवस्तुको रूपमा रहेका परमार्थ सत्य धर्म आदिको संक्षिप्त परिचयात्मक विवरण निम्नानुसार छ ।

(अ) परमार्थ सत्य धर्म

संसारमा वास्तवमा अस्तित्वमा रहेका निम्न चार परमार्थ सत्य स्वभाव धर्महरू मात्र हुन् :

- रूप धर्म - (केही अनुभव नगर्ने र विस्तारै नष्ट हुने जड स्वभाव)
- चेतसिक - (एउटा चित्त उत्पन्न हुने वित्तिकै चित्तले गरेको अनुभवलाई वर्गीकरण गरी पुनः अर्को चित्त उत्पन्न हुन उत्प्रेरित गर्ने स्वभाव)
- चित्त- (एक क्षणको लागि उत्पन्न भई केही अनुभव गराउने वित्तिकै नष्ट हुने स्वभाव)
- निब्बान- (अनेक कर्म गराइरहने तण्हा निरोध भई स्थिर शान्त भइरहने स्वभाव)

(क) रूपको प्रकार र वर्गीकरण

रूप जम्मा निम्न २८ प्रकारका छन् र तिनीहरूलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गरिन्छः

निम्न चार प्रकारका रूपधर्म सम्पूर्ण सांसारिक वस्तुहरूना हुने स्वभावधर्म भएकाले यिनीहरूलाई महाभूतरूप भनिन्छ । यिनीहरू कर्म, चित्त, ऋतु र आहारको कारण उत्पन्न हुन्छन् :-

- (१) पथवीधातु - (कडापन र नरमपन अनुभव हुने स्वभाव)
- (२) आपोधातु - (आकर्षण र विकर्षण अनुभव हुने स्वभाव)
- (३) तेजोधातु - (तातोपन र चिसोपन अनुभव हुने स्वभाव)
- (४) वायोधातु - (चलमलाउने स्वभाव)

निम्न पाँच प्रकारका रूपधर्म प्राणीहरूको शरीरमा हुने स्वभावधर्म भएकाले यिनीहरूलाई पसादरूप भनिन्छ । यिनीहरू कर्मको कारण उत्पन्न हुन्छन् :

- (५) चक्खुपसाद - (आँखामा हुने आकार- प्रकार देख्ने स्वभाव)
- (६) सोतपसाद - (कानमा हुने शब्द सुन्ने स्वभाव)
- (७) घानपसाद - (नाकमा हुने गन्ध सुँघ्ने स्वभाव)
- (८) जिह्वापसाद - (जिब्रोमा हुने स्वाद चाख्ने स्वभाव)
- (९) कायपसाद - (त्वचामा हुने स्पश अनुभव गर्ने स्वभाव)

निम्न चार प्रकारका रूपधर्म प्राणीको इन्द्रियहरूमा गोचर गर्ने स्वभावधर्म भएकाले यिनीहरूलाई गोचररूप भनिन्छ । यिनीहरूमध्ये सद्वारम्मण चित्त र ऋतुको कारण उत्पन्न हुन्छ भने बाकि तीन प्रकारका रूपहरू कर्म, चित्त, ऋतु र आहारको कारण उत्पन्न हुन्छन् :

(१०) रूपारम्भण- (आकार-प्रकार अर्थात् आंखामा दृषित हुने स्वभाव)

(११) सद्धारम्भण- (आवाज अर्थात् कानमा गुञ्जिने स्वभाव)

(१२) गन्धारम्भण- (गन्ध अर्थात् नाकबाट अनुभव गरिने स्वभाव)

(१३) रसार्म्भण- (रस अर्थात् जिब्रोमा स्वाद दिने स्वभाव)

गोचररूप अन्तर्गत माथिका चार रूपधर्महरूका साथै महाभूतरूप अन्तर्गतका चार रूपधर्महरूलाई फोड्नुवाग्भण नाम दिएर समावेश गराएर पनि चिनाइने गरको पाइन्छ ।

निम्न चार प्रकारका रूपधर्म आफ्नो छुट्टै अस्तित्व भएका स्वभावधर्म होइनन्, अरू रूपधर्ममा देखिने लक्षण अर्थात् अन्य रूपहरूमा ढीलो गतिमा हुने परिवर्तन बोध गराउने स्वभावधर्म भएकाले यिनीहरूलाई लक्षणरूप भनिन्छः

(१४) उपचय- (कुनै रूप उत्पन्न भइसकेपछि क्रमशः वृद्धि हुने स्वभाव)

(१५) सन्तति- (कुनै रूप वृद्धि भइसकेपछि केही समय त्यही स्थितिमा रहिरहने स्वभाव)

(१६) जरता- (कुनै रूप केही समय स्थिर रहिसकेपछि क्रमशः क्षीण हुँदै जाने स्वभाव)

(१७) अनिच्चता- (कुनै रूप क्षीण भइसकेपछि अन्तमा नाश भई लोप हुने स्वभाव)

निम्न तीन प्रकारका रूपधर्म अन्य रूपहरूको स्वभाव छोपिदिने प्रकारका स्वभावधर्म भएकाले यिनीहरूलाई विकाररूप भनिन्छ । यिनीहरू चित्त, ऋतु र आहारको कारण उत्पन्न हुने हुन् :

- (१८) लहता - (हलुका पारिदिने स्वभाव)
 (१९) मुदुता - (नरम पारिदिने स्वभाव)
 (२०) कम्मञ्जता - (चलमलाउनमा बाधा रहित भइदिने स्वभाव)

निम्न दुइ प्रकारका रूपधर्म स्त्री या पुरुष भनेर छुट्याइदिने स्वभावधर्म भएकाले यिनीहरूलाई भावरूप भनिन्छ । यिनीहरू कर्मको कारण उत्पन्न हुने हुन् :

- (२१) इत्थीभाव - (स्त्रीत्व अर्थात् स्त्रीमा हुने स्वभाव)
 (२२) पुरिसभाव - (पुरुषत्व अर्थात् पुरुषमा हुने स्वभाव)

निम्न दुइ प्रकारका रूपधर्म मनोभाव बोध गराउने प्रकारका स्वभावधर्म भएकाले यिनीहरूलाई विञ्जतिरूप भनिन्छ । यिनीहरू चित्तको कारण उत्पन्न हुने हुन् :

- (२३) कायविञ्जति - (शारीरिक अङ्गको हावभावले बोध गराउने स्वभाव)

- (२४) वचिविञ्जति - (शब्दको माध्यमले बोध गराउने स्वभाव)
 कुनै छुट्टै वर्गीकरणमा नपरेका रूपधर्म निम्न चार प्रकारका छन् :

- (२५) हृदयवत्थ- (अनुभव गर्ने स्वभाव, यो कर्मको कारण उत्पन्न हुन्छ)

- (२६) आहाररूप- (पोषण दिने स्वभाव, यो कर्म, चित्त, ऋतु र आहारको कारण उत्पन्न हुन्छ)

- (२७) जीवितरूप- (आहार पचाएर पुष्ट हुने स्वभाव, यो कर्मको कारण उत्पन्न हुन्छ)

- (२८) आकासधातु- (विभिन्न प्रकारका रूपहरूलाई एक अर्का देखि पृथक पार्ने स्वभाव, यो कर्म, चित्त, ऋतु र आहारको कारण उत्पन्न हुन्छ)

माथि उल्लेखित २८ प्रकारका रूपधर्मलाई निम्न तरिकाले पनि वर्गीकरण गर्ने गरिएको छ :

जातरूप- प्रत्यक्ष अनुभव गर्न सकिने, पसादरूप अन्तर्गतका पाँच रूपधर्म, महाभूतरूप अन्तर्गतका चाररूपधर्म, गोचररूप अन्तर्गतका चार रूपधर्म भावरूप अन्तर्गतका दुइ रूपधर्म र हृदयवत्थु, आहाररूप तथा जीवितरूप समेत गरी जम्मा १८ रूपधर्महरूलाई जातरूप भनिन्छ ।

अजातरूप- जम्मा २८ प्रकारका रूपधर्ममध्ये जातरूप अन्तर्गतका १८ रूपधर्म भै प्रत्यक्ष अनुभव गर्न नसकिने खालि तर्क र अनुमानको भरमा मात्र बुझ्नु पर्ने अन्य बाकि १० रूपधर्महरूलाई अजातरूप भनिन्छ ।

कम्मजरूप- पसादरूप अन्तर्गतका पाँच रूपधर्म, महाभूतरूप अन्तर्गतका चार रूपधर्म, भावरूप अन्तर्गतका दुइ रूपधर्म एवम् रुपारम्मण, गन्धारम्मण, रसारम्मण, जीवितरूप, हृदयवत्थु, आहाररूप र आकासधातु गरी जम्मा १८ प्रकारका रूपधर्महरू उत्पन्न हुनुमा कर्मको योगदान हुने हुनाले यिनीहरूलाई कम्मजरूप भनिन्छ ।

चित्तजरूप- महाभूतरूप अन्तर्गतका चार रूपधर्म, गोचररूप अन्तर्गतका चार रूपधर्म, विकाररूप अन्तर्गतका तीन रूपधर्म, विञ्जितरूप अन्तर्गतका दुइ रूपधर्म एवम् आहाररूप र आकासधातु गरी जम्मा १५ प्रकारका रूपधर्म उत्पन्न हुनुमा

चित्तको योगदान हुने हुनाले यिनीहरूलाई चित्तजरूप भनिन्छ ।

उतुजरूप-

महाभूतरूप अन्तर्गतका चार रूपधर्म, गोचररूप अन्तर्गतका चार रूपधर्म, विकाररूप अन्तर्गतका तीन रूपधर्म एवम् आहाररूप र आकासधातु गरी जम्मा १३ प्रकारका रूपधर्म उत्पन्न हुनुमा ऋतुको योगदान हुने हुनाले यिनीहरूलाई उतुजरूप भनिन्छ ।

आहारजरूप-

महाभूतरूप अन्तर्गतका चार रूपधर्म, विकाररूप अन्तर्गतका तीन रूपधर्म एवम् रूपारम्भण, गन्धारम्भण, रसारम्भण, आहाररूप र आकासधातु गरी जम्मा १२ प्रकारका रूपधर्म उत्पन्न हुनुमा आहारको योगदान हुने हुनाले यिनीहरूलाई आहारजरूप भनिन्छ ।

(ख) चेतसिकको प्रकार र वर्गीकरण

चेतसिक जम्मा ५२ प्रकारका छन् र तिनीहरूलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गर्ने गरिएको छः

आफ्नो छुट्टै स्वभाव नभएका र अन्य सबै प्रकारका चेतसिकहरूसित मिसी त्यसरी मिसिने अन्य चेतसिकको स्वभाव अङ्गीकार गर्ने निम्न सात प्रकारका चेतसिकहरूलाई सब्ब चित्तक चेतसिक भनिन्छ :

- (१) फस्स- (स्पर्श अर्थात् आलम्बन गर्ने स्वभाव)
- (२) वेदना- (आलम्बन गर्दा हुने अनुभव संगाल्ने स्वभाव)

- (३) सञ्जा- (आलम्बन गर्दा हुने अनुभव पारख गरी चिन्ने स्वभाव)
- (४) चेतना- (आलम्बन गर्दा हुने अनुभव पारख गरी चिनिसकेपछि सो अनुभव प्रीय भएमा सो दोहन्त्याउने अन्यथा सो नदोहन्त्याउने प्रेरणा दिने स्वभाव)
- (५) एकगता- (आलम्बन गर्दा हुने अनुभव पारख गरी चिनिसकेपछि सो अनुभव प्रीय, अप्रीय जस्तो सुकै भएतापनि त्यसै आलम्बनमा निरन्तर लागि रहने स्वभाव)
- (६) जीवितिन्द्रिय- (आलम्बन गर्दा समायोजन हुने रूप, चेतसिक र चित्तको संरक्षण गर्ने स्वभाव)
- (७) मनसिकार- (आलम्बन गर्दा हुने अनुभव पारख गरी चिनिसकेपछि आफूलाई प्रीय लागेको आलम्बनतिर मात्र भुक्ने स्वभाव)

निम्न छः प्रकारका चेतसिक आफ्नो छुट्टै स्वभाव नभएका तर अन्य केही निश्चित प्रकारका चेतसिकहरूसित मात्र मिल्ने भई त्यही चेतसिकको स्वभाव अङ्गीकार गर्ने प्रकारका चेतसिक भएकाले यिनीहरूलाई पक्किणक चेतसिक भनिन्छ :

- (८) वितक्क- (कुन आलम्बन कसरी पाउने र कुन आलम्बनबाट कसरी पन्छिने भनेर तर्कना गर्ने स्वभाव)
- (९) विचार- (कुन आलम्बन असल र कुन आलम्बन कमसल भनेर जाँच्ने स्वभाव)

- (१०) वीरिय- (लगातार आलम्बन गरिरहनमा उत्साहित भइरहने स्वभाव)
- (११) पीति- (मनपर्ने आलम्बनमा रमाइरहने स्वभाव)
- (१२) अधिमोक्ख- (जुनसुकै प्रकारको आलम्बन प्रति पनि तटस्थ रहने स्वभाव)
- (१३) छन्द- (कुनै पनि प्रकारको आलम्बन प्रति आसक्त नभइकन खालि अनुभवको लागि मात्र विभिन्न प्रकारका आलम्बनहरू फेरीफेरीकन अनुभव गर्न चाहने स्वभाव)

निम्न चौधः प्रकारका चेतसिक स्वयम् खराब हुनुका साथै आफूसित मिसिने अन्य चेतसिकहरू समेतलाई खराब बनाउने प्रकृतिका भएकाले यिनीहरूलाई अकुसल चेतसिक वा पापजाति चेतसिक भनिन्छ :

- (१४) लोभ- (मनपर्ने आलम्बन पुनः पाउन जुनसुकै कर्म पनि गराउने स्वभाव)
- (१५) दोस- (मन नपर्ने आलम्बनप्रति आक्रमक हुने स्वभाव)
- (१६) मोह- (खराब प्रकारका चेतसिकहरू उत्पन्न गराउने आलम्बनमा मात्र अल्भाई असल प्रकारको चेतसिक उत्पन्न नगराउने स्वभाव)
- (१७) अहिरिक- (खराब प्रकारको चेतसिक उत्पन्न गराउने आलम्बन दोह्याउन-तेह्याउन पनि लज्जा नमान्ने स्वभाव)
- (१८) अनोत्तप्प- (खराब प्रकारको चेतसिक उत्पन्न गराउने आलम्बन दोह्याउन-तेह्याउन पनि भय नमान्ने स्वभाव)

- (१९) दिङ्घि- (कुनै पनि आलम्बन हुने बेलामा त्यो आलम्बन जस्तो हो त्यस्तै प्रकारले अनुभव गर्न नदिई पूर्वागृह अनुसार अनुभव गराउने स्वभाव)
- (२०) मान्- ("म", "मेरो" आदि आत्मभाव उत्पन्न गराउने स्वभाव)
- (२१) इस्सा- (अरूले असल प्रकारको आलम्बन गर्न पाएकोमा डाह गर्ने स्वभाव)
- (२२) मच्छरिय- (मन पर्ने प्रकारको आलम्बन खालि आफैले मात्र पाओस् भन्ने स्वभाव)
- (२३) उद्धच्च- (असल प्रकारको चेतसिक उत्पन्न गराउने आलम्बनमा स्थीर हुन नसक्ने स्वभाव)
- (२४) कुक्कुच्च- (पहिले मन पर्ने आलम्बन गर्न नपाएको या पहिले मन नपर्ने आलम्बन गर्नु परेको आदि बितिसकेका कुरो बारे पश्चाताप गर्नमा मात्र अलमल रही वर्तमान आलम्बन राम्ररी अनुभव नगर्ने स्वभाव)
- (२५) थिन- (वर्तमान आलम्बन राम्ररी अनुभव गर्नमा उत्साहित नभई अलसी भइरहने स्वभाव)
- (२६) मिद्ध- (वर्तमान आलम्बनबाट संगाल्नुपर्ने अनुभव संगाल्नमा उत्साहित नभई अलसी भइरहने स्वभाव)
- (२७) विचिकिच्छा- (असल आलम्बनबाट संगाल्नुपर्ने अनुभव संगालिसकेपछि पनि त्यसलाई अङ्गिकार गर्ने कि नगर्ने भनेर अलमलिरहने स्वभाव)

निम्न बीस प्रकारका चेतसिक असल प्रकृतिका भई शोभा दिने खालका भएकाले यिनीहरूलाई सोभन चेतसिक भनिन्छः

- (२८) सद्धा- (असल प्रकारको आलम्बन पहिचान गरी त्यस्तो आलम्बन गर्न पाएकोमा खुसी हुने स्वभाव)
- (२९) सति- (असल प्रकारको आलम्बन पहिचान गरी राम्ररी सम्भ्रगखने स्वभाव)
- (३०) हिरि- (खराब प्रकारको आलम्बन गर्नमा लाज मान्ने स्वभाव)
- (३१) ओत्तप्प- (खराब प्रकारको आलम्बन गर्नमा भयभित हुने स्वभाव)
- (३२) अलोभ- (मन पर्ने आलम्बन प्रति पनि आसक्त नहुने स्वभाव)
- (३३) अदोस- (मन नपर्ने आलम्बन प्रति आक्रोशित नहुने स्वभाव)
- (३४) अमोह(पञ्जा)- (विभिन्न प्रकारका आलम्बनहरू गर्दै जाने दौरानमा परमार्थ सत्यको अनुभव हुँदा त्यसलाई राम्ररी अनुभव गर्ने स्वभाव)
- (३५) तत्रमज्झत्तता- (सबै प्रकारको आलम्बन प्रति तटस्थ रहने स्वभाव)
- (३६) कायपस्सद्धि- (शान्त प्रकृतिका चेतसिकहरू मात्र उत्पन्न गर्ने स्वभाव)
- (३७) चित्तपस्सद्धि- (शान्त प्रकृतिको आलम्बन मात्र अनुभव गर्ने स्वभाव)

- (३८) कायलहुता- (सरल प्रकृतिका चेतसिकहरू मात्र उत्पन्न गराउने स्वभाव)
- (३९) चित्तलहुता- (सरल प्रकृतिको आलम्बन मात्र अनुभव गर्ने स्वभाव)
- (४०) कायमुदुता- (नरम प्रकृतिका चेतसिकहरू मात्र उत्पन्न गराउने स्वभाव)
- (४१) चित्तमुदुता- (नरम प्रकृतिको आलम्बन मात्र अनुभव गर्ने स्वभाव)
- (४२) कायकम्मञ्जता- (उत्तम चेतसिकहरू मात्र उत्पन्न गराउने स्वभाव)
- (४३) चित्तकम्मञ्जता- (उत्तम प्रकृतिको आलम्बन मात्र अनुभव गर्ने स्वभाव)
- (४४) कायपागुञ्जता- (गुणी प्रकृतिका चेतसिकहरू मात्र उत्पन्न गराउने स्वभाव)
- (४५) चित्तपागुञ्जता- (गुणी प्रकृतिको आलम्बन मात्र अनुभव गर्ने स्वभाव)
- (४६) कायजुकता- (सोभो प्रकृतिका चेतसिकहरू मात्र उत्पन्न गराउने स्वभाव)
- (४७) चित्तजुकता- (सोभो प्रकृतिको आलम्बन मात्र अनुभव गर्ने स्वभाव)

खराब प्रकृतिका चेतसिकहरू माथि वीजय पाउने निम्न तीन प्रकारका चेतसिकहरूलाई विरति चेतसिक भनिन्छ :

- (४८) सम्मावाचा- (असत्य, दूर्वाच्य, चुक्ली र फजुल बचन नबोल्ने स्वभाव)

- (४९) सम्माकमन्त- (हिंसा, चोरी र व्यभिचार नगर्ने स्वभाव)
 (५०) सम्माआजीव- (असत्य, दूर्वाच्य, चुक्ली र फजुल बचन नबोलिकन तथा हिंसा, चोरी र व्यभिचार नगरिकन मात्र जीविकोपार्जन गर्ने स्वभाव)

तिरच्छानयोनिमा रहेका प्राणीहरू देखि लिएर सबै प्राणीहरूको भलो चिताउने कामनामा संलग्न रहने निम्न दुइ प्रकारका चेतसिकलाई अप्पमञ्जा चेतसिक भनिन्छ :

- (५१) करूणा- (तिरच्छानयोनिमा रहेका प्राणीहरू देखि लिएर समस्त प्राणीहरूको भलो चिताउने स्वभाव)
 (५२) मुदिता- (कुनै पनि प्राणीले पाएको सुख देखेर डाह नगर्ने बरु त्यसबाट खुसी हुने स्वभाव)

(ग) चित्तको प्रकार र वर्गीकरण

चित्त वास्तवमा एउटै मात्र हो । तर चित्त उत्पन्न हुने वित्तिकै निम्नानुसार वीथि चली त्यसको विकास हुने क्रममा जम्मा ५२ प्रकारका चेतसिकहरूमध्ये अवस्था हेरी विभिन्न प्रकारका चेतसिकहरूसित समावेश हुने र त्यसपछि त्यसरी समावेश भएका चेतसिकहरूको प्रकृति अनुसार एउटा कर्म गरी विनाश हुने हुनाले चित्तमा त्यसरी समावेश भएका चेतसिकहरूको आधारमा चित्तको प्रकृति वर्गीकरण गर्ने गरिएको छ । यसरी चित्तको प्रकृति निर्धारण गर्दा चित्त जम्मा १२१ प्रकारका हुन्छन् ।

चित्तको वीथि :

चित्त उत्पन्न भई विनाश हुने क्रमलाई चित्तको वीथि भनिन्छ । चित्तको वीथि सामान्यतया निम्न दश क्रममा सम्पन्न हुने हुन्छ :

- (१) पटिसन्धि- (चित्तको उत्पतिक्रमलाई पटिसन्धि भनिन्छ । पटिसन्धि हुने वित्तिकै कम्मजरूपहरू सक्रिय हुन्छन् ।)
- (२) भवङ्ग- (चित्तको विकासक्रमलाई भवङ्ग भनिन्छ । भवङ्ग हुने वित्तिकै चित्तजरूपहरू सक्रिय हुन्छन् ।)
- (३) आवज्जन- (चित्तको विकसित अवस्थालाई आवज्जन भनिन्छ । आवज्जन भएपछि उत्तुजरूपहरू तथा आहारजरूपहरू सक्रिय हुन्छन् ।)
- (४) दस्सन वा सवन वा घायन वा सायन वा फुसन- (चित्तले आकार-प्रकार हेर्ने कामलाई दस्सन भनिन्छ, चित्तले शब्द सुन्ने कामलाई सवन भनिन्छ, चित्तले गन्ध सुँघ्ने कामलाई घायन भनिन्छ, चित्तले स्वाद चाख्ने कामलाई सायन भनिन्छ र चित्तले वस्तु छुने कामलाई फुसन भनिन्छ ।)
- (५) सम्पटिच्छन- (चित्तले दस्सन वा सवन वा घायन वा सायन वा फुसन गर्दा हुने अनुभव संगाल्ने प्रक्रियालाई सम्पटिच्छन भनिन्छ ।)
- (६) सन्तीरण- (चित्तले संगालेको अनुभव पारख गर्नुलाई सन्तीरण भनिन्छ ।)

- (७) वोढुपन- (चित्तले सँगालेको अनुभव पारख गरिसकेपछि उक्त अनुभव यस्तै प्रकारको हो भनेर किटान गर्नुलाई वोढुपन भनिन्छ ।)
- (८) जवन- (चित्तले सँगालेको अनुभव यस्तो प्रकारको हो भनेर किटान गरिसकेपछि पहिले गरेका अनुभवहरूको आधारमा अहिले गरेको अनुभवलाई उपयुक्त संज्ञा दिनुलाई जवन भनिन्छ ।)
- (९) तदारम्मण- (चित्तले गरेको अनुभवलाई राम्रो भनेर संज्ञा दिएमा फेरि पनि त्यस्तै अनुभव गर्ने कर्म गर्नु भनेर सङ्केत दिनुलाई अथवा नराम्रो भनेर संज्ञा दिएमा त्यस्तो अनुभव रोक्ने कर्म गर्नु भनेर सङ्केत दिनुलाई तदारम्मण भनिन्छ ।)
- (१०) चुति- (तदारम्मण भएर दिइएको सङ्केत अनुसारको कर्म गर्ने अर्को नयाँ चित्त उत्पन्न हुन प्रतिसन्धि हुने वित्तिकै पहिलो चित्त विनाश हुन्छ र यसरी चित्तले गर्नुपर्ने सम्पूर्ण कार्य सम्पन्न भएर विनाश हुने प्रकृत्यालाई चुति भनिन्छ ।)

चित्तले गर्ने कर्मको वर्गीकरण

चित्तले गर्ने कर्मको वर्गीकरण निम्न पाँच तरिकाले गर्ने गरिएको छ :

(१) सम्पन्न हुने कामको हिसाबले कर्मको वर्गीकरण:

- जनक कम्म- (पुनर्जन्म लिन लगाउने कर्म)
उपत्थम्भक कम्म- (वाचिक/शारीरिक कार्य गराउने कर्म)
उपपीलक कम्म- (जीवन प्रवाहमा तीव्रता वा अवरोध ल्याउने कर्म)
उपघाटक कम्म- (जीवन प्रवाहमा ठूलो मोड ल्याउने कर्म)

(२) कर्म फलको हिसाबले कर्मको वर्गीकरण :

- गरु कम्म- (संस्कार बन्ने कर्म)
आचिण्णा कम्म- (संस्कारद्वारा उत्प्रेरीत कर्म)
आसन्न कम्म- (पुनर्जन्म लिन उत्प्रेरीत गर्ने कर्म)
कत्तता कम्म- (दिनुपर्ने फल तत्काल नै दिई समाप्त हुने र भविष्यमा कुनै असर नगर्ने कर्म)

(३) कर्म गराउने द्वारको हिसाबले कर्मको वर्गीकरण :

- मनो कम्म- (मनबाट सम्पन्न हुने कर्म)
वचि कम्म- (बचनद्वारा सम्पन्न हुने कर्म)
काय कम्म- (शारीरिक क्रियाद्वारा सम्पन्न हुने कर्म)

(४) कर्मफल दिने समयको हिसाबले कर्मको वर्गीकरण :

- दिट्ठुधम्म वेदनीय कम्म- (यही जन्मको उपयुक्त समयमा फल दिने कर्म)
उप्यज्ज वेदनीय कम्म- (दोश्रो जन्ममा फल दिने कर्म)
अपरापरिय वेदनीय कम्म- (तेश्रो जन्म देखि निर्वाण नपाएसम्म उपयुक्त समयमा फल दिइरहने कर्म)
अहोसि कम्म- (कुनै पनि प्रकारले फल नदिने कर्म)

(५) कर्मफल भोगाइने स्थानको हिसाबले कर्मको वर्गीकरण:	
अकुसल कम्म-	(अपायदूर्गति लोकमा पुनर्जन्म लिन लगाउने कर्म)
कामावचर कुसल कम्म-	(काम सुगतिलोकमा पुनर्जन्म लिन लगाउने कर्म)
रूपावचर कुसल कम्म-	(रूपलोकमा पुनर्जन्म लिन लगाउने कर्म)
अरूपावचर कुसल कम्म-	(अरूपलोकमा पुनर्जन्म लिन लगाउने कर्म)

१२१ प्रकारका चित्तहरूको वर्गीकरण

निम्न ८ प्रकारका चित्तहरूमा लोभ चेतसिकको प्रबलता रहने हुनाले यिनीहरूलाई लोभमूल चित्त भनिन्छ :

- (१) सोमनस्स सहगत दिट्ठिगत सम्पयुत्त ससंखारिक लोभमूल चित्त-(लोभ गर्नु उचित सम्भेको र लोभगर्ने आदत पनि भएको कारण उत्साह पूर्वक लोभयुक्त कर्म गराउने चित्त)
- (२) सोमनस्स सहगत दिट्ठिगत सम्पयुत्त असंखारिक लोभमूल चित्त-(लोभ गर्नु उचित सम्भेको कारण लोभगर्ने आदत नभएतापनि उत्साह पूर्वक लोभयुक्त कर्म गराउने चित्त)
- (३) सोमनस्स सहगत दिट्ठिगत विष्पयुत्त ससंखारिक लोभमूल चित्त-(लोभ गर्नु उचित छैन भनेर थाहा भएतापनि लोभ गर्ने आदतको कारण उत्साह पूर्वक लोभयुक्त कर्म गराउने चित्त)

- (४) सोमनस्स सहगत दिट्ठिगत विप्पयुत्त असंखारिक लोभमूल चित्त- (लोभ गर्नु उचित छैन भनेर थाहा छ र लोभ गर्ने आदत पनि छैन तापनि लोभ गर्नुपर्ने अवस्थामा परेको कारण उत्साह पूर्वक लोभयुक्त कर्म गराउने चित्त)
- (५) उपेक्खा सहगत दिट्ठिगत सम्पयुत्त ससंखारिक लोभमूल चित्त- (लोभ गर्नु उचित सम्भेको छ र लोभ गर्ने आदत पनि छ तापनि लोभ गर्न अप्थेरो परिस्थितिको कारण निरुत्साह पूर्वक मात्र लोभयुक्त कर्म गराउने चित्त)
- (६) उपेक्खा सहगत दिट्ठिगत सम्पयुत्त असंखारिक लोभमूल चित्त- (लोभ गर्नु उचित सम्भेको छ तर लोभ गर्ने आदत नभएको कारण निरुत्साह पूर्वक मात्र लोभयुक्त कर्म गराउने चित्त)
- (७) उपेक्खा सहगत दिट्ठिगत विप्पयुत्त ससंखारिक लोभमूल चित्त- (लोभ गर्नु उचित छैन भनेर थाहा भएतापनि लोभ गर्ने आदतको कारण निरुत्साह पूर्वक मात्र लोभयुक्त कर्म गराउने चित्त)
- (८) उपेक्खा सहगत दिट्ठिगत विप्पयुत्त असंखारिक लोभमूल चित्त- (लोभ गर्नु उचित छैन भनेर थाहा छ र लोभ गर्ने आदत पनि छैन तापनि लोभ गर्नुपर्ने अवस्थाको कारण निरुत्साह पूर्वक मात्र लोभयुक्त कर्म गराउने चित्त)

निम्न दुइ प्रकारका चित्तहरूमा दोस चेतसिकको प्रबलता रहने हुनाले यिनीहरूलाई दोसमूल चित्त भनिन्छ :

(९) दोमनस्स सहगत पटिघ सम्पयुत्त ससंखारिक चित्त- (अरूलाई आघात पार्ने आदतको कारण द्वेषयुक्त तरिकाले अरूलाई आघात पार्ने चित्त)

(१०) दोमनस्स सहगत पटिघ सम्पयुत्त असंखारिक चित्त- (अरूलाई आघात पार्ने आदत नभएतापनि परिस्थितिको कारणले मात्र द्वेषयुक्त तरिकाले अरूलाई आघात पार्ने चित्त)

निम्न दुइ प्रकारका चित्तहरूमा मोह चेतसिकको प्रबलता रहने हुनाले यिनीहरूलाई मोहमूल चित्त भनिन्छ :

(११) उपेक्खा सहगत उद्धच्च सम्पयुत्त असंखारिक चित्त- (खराब काम गर्ने आदत नभएतापनि उत्सुकतावश निरुत्साह पूर्वक कुनै खराब कर्म गराउने चित्त)

(१२) उपेक्खा सहगत विचिकिच्छा सम्पयुत्त असंखारिक चित्त- (सम्बन्धित विषय यस्तै हो भनेर निश्चय गर्न नसक्ने अवस्थामा परी निरुत्साह पूर्वक कुनै खराब कर्म गराउने चित्त)

निम्न सात प्रकारका चित्तहरूमा कुनै अकुशल चेतसिकको प्रबलता नरहेतापनि ती चित्तहरू पूर्वजन्मको कर्मफल स्वरूप खराब कर्म गराउन उत्प्रेरित गर्ने खालका भएकाले यिनीहरूलाई अकुशल विपाक चित्त भनिन्छ :

(१३) उपेक्खा सहगत अकुशल विपाक चक्खुविञ्जाण चित्त- (पूर्वजन्मको कर्मफल स्वरूप कुनै आकार देखेपछि निरुत्साह पूर्वक कुनै खराब कर्म गराउने चित्त)

- (१४) उपेक्खा सहगत अकुसल विपाक सोतविञ्जाण चित्त - (पूर्वजन्मको कर्मफल स्वरूप कुनै स्वर सुनेपछि निरुत्साह पूर्वक कुनै खराब कर्म गराउने चित्त)
- (१५) उपेक्खा सहगत अकुसल विपाक घानविञ्जाण चित्त - (पूर्वजन्मको कर्मफल स्वरूप कुनै गन्ध सुंघेपछि निरुत्साह पूर्वक कुनै खराब कर्म गराउने चित्त)
- (१६) उपेक्खा सहगत अकुसल विपाक जिह्वाविञ्जाण चित्त- (पूर्वजन्मको कर्मफल स्वरूप कुनै स्वाद चाखेपछि निरुत्साह पूर्वक कुनै खराब कर्म गराउने चित्त)
- (१७) दुक्ख सहगत अकुसल विपाक कायविञ्जाण चित्त- (पूर्वजन्मको कर्मफल स्वरूप शरीरमा कुनै प्रकारको कष्ट भएपछि निरुत्साह पूर्वक कुनै खराब कर्म गराउने चित्त)
- (१८) उपेक्खा सहगत अकुसल विपाक सम्पटिच्छन चित्त - (पूर्वजन्ममा गरेको कुनै खराब कर्मको फल स्वरूप कुनै नराम्रो अनुभव संगालेपछि निरुत्साह पूर्वक कुनै खराब कर्म गराउने चित्त)
- (१९) उपेक्खा सहगत अकुसल विपाक सन्तीरण चित्त- (कुनै कामको फल राम्रो नहुने थाहा पाइसकेपछि पनि पूर्वजन्मको कर्मफल स्वरूप त्यही काम निरुत्साह पूर्वक गराउने चित्त)

निम्न आठ प्रकारका चित्तहरूमा कुनै प्रकारको चेतसिकको प्रबलता नरहेतापनि ती चित्तहरू पूर्वजन्मको कर्मफल स्वरूप असल. कर्म गराउन उत्पन्न हुने हुनाले यिनीहरूलाई कुसल विपाक चित्त भनिन्छ :

- (२०) उपेक्खा सहगत कुसल विपाक चक्खुविञ्जाण चित्त - (पूर्वजन्मको कर्मफल स्वरूप कुनै आकार देखेपछि निरुत्साह पूर्वक कुनै असल कर्म गराउने चित्त)
- (२१) उपेक्खा सहगत कुसल विपाक सोतविञ्जाण चित्त - (पूर्वजन्मको कर्मफल स्वरूप कुनै स्वर सुनेपछि निरुत्साह पूर्वक कुनै असल कर्म गराउने चित्त)
- (२२) उपेक्खा सहगत कुसल विपाक घानविञ्जाण चित्त - (पूर्वजन्मको कर्मफल स्वरूप कुनै गन्ध सुँघेपछि निरुत्साह पूर्वक कुनै असल कर्म गराउने चित्त)
- (२३) उपेक्खा सहगत कुसल विपाक जिह्वाविञ्जाण चित्त - (पूर्वजन्मको कर्मफल स्वरूप कुनै स्वाद चाखेपछि निरुत्साह पूर्वक कुनै असल कर्म गराउने चित्त)
- (२४) सुख सहगत कुसल विपाक कायविञ्जाण चित्त - (पूर्वजन्मको कर्मफल स्वरूप शरीरमा कुनै प्रकारको सुखानुभव भएपछि निरुत्साह पूर्वक कुनै असल कर्म गराउने चित्त)
- (२५) उपेक्खा सहगत कुसल विपाक सम्पटिच्छन्न चित्त - (पूर्वजन्ममा गरेको कुनै असल कर्मको फल स्वरूप कुनै राम्रो परिणाम भोगेपछि पनि निरुत्साह पूर्वक मात्र कुनै असल कर्म गराउने चित्त)
- (२६) उपेक्खा सहगत कुसल विपाक सन्तीरण चित्त - (कुनै कामको फल राम्रो हुने थाहा पाइसकेपछि पनि पूर्वजन्मको कर्मफल स्वरूप त्यस्तो काम निरुत्साह पूर्वक मात्र गराउने चित्त)

(२७) सोमनस्स सहगत कुसल विपाक सन्तीरण चित्त-
(कुनै कर्मले तत्कालै राम्मो फल दिने पक्का भइसकेपछि
मात्र उत्साह पूर्वक त्यस्तो कर्म गराउने चित्त)
संजोगले मात्र असल कर्म गराउन उत्पन्न हुने निम्न

तीन प्रकारका चित्तहरूलाई अहेतुक क्रिया चित्त भनिन्छ :

(२८) उपेक्खा सहगत पञ्चद्वारावज्जन क्रिया चित्त-
(सुखानुभव पाइसकेपछि पनि निरुत्साह पूर्वक मात्र
कुनै असल कर्म गराउने चित्त)

(२९) उपेक्खा सहगत मनोद्वारावज्जन क्रिया चित्त-
(मनमा असल प्रभाव परेपछि पनि निरुत्साह पूर्वक
मात्र कुनै असल कर्म गराउने चित्त)

(३०) सोमनस्स सहगत हसितुप्पाद क्रिया चित्त-
(मनको आनन्दका लागि मात्र उत्साह पूर्वक कुनै
असल कर्म गराउने चित्त)

निम्न आठ प्रकारका चित्तहरू उत्पन्न हुनमा कुशल
कर्म गर्ने पुरानो आदत, वर्तमान परिस्थिति र सत्य सम्बन्धि
ज्ञान आदि भूल कारणको रूपमा रहने हुनाले यिनीहरूलाई
महाकुसल चित्त भनिन्छ :

(३१) उपेक्खा सहगत जाण विप्पयुत्त असंखारिक
महाकुसल चित्त-(सत्य धर्म अवबोध गरी नसकेको
र असल कर्म गर्ने आदत पनि नभएको भएतापनि
असल कर्म गर्ने अवस्थामा परेर मात्र निरुत्साह
पूर्वक असल कर्म गराउने चित्त)

(३२) उपेक्खा सहगत जाण विप्पयुत्त संसंखारिक
महाकुसल चित्त-(सत्य धर्म अवबोध गरी नसकेको
भएतापनि असल कर्म गर्ने आदत परिसकेकाले मात्र
निरुत्साह पूर्वक असल कर्म गराउने चित्त)

- (३३) उपेक्खा सहगत जाण सम्पयुत्त असंखारिक महाकुसल चित्त- (सत्य धर्म अवबोध गरी सकेको भएतापनि असल कर्म गर्ने आदत नभएको कारण निरुत्साह पूर्वक मात्र असल कर्म गराउने चित्त)
- (३४) उपेक्खा सहगत जाण सम्पयुत्त ससंखारिक महाकुसल चित्त- (सत्य धर्म पनि अवबोध गरी सकेको र असल कर्म गर्ने आदत पनि भएको भएतापनि असल कर्म गर्ने अवस्था नभएको कारण निरुत्साह पूर्वक मात्र असल कर्म गराउने चित्त)
- (३५) सोमनस्स सहगत जाण विप्पयुत्त असंखारिक महाकुसल चित्त- (सत्य धर्म अवबोध गरी नसकेको र असल कर्म गर्ने आदत पनि नभएको भएतापनि असल कर्म गर्ने अवस्थामा परेको कारण मात्रले पनि उत्साह पूर्वक असल कर्म गराउने चित्त)
- (३६) सोमनस्स सहगत जाण विप्पयुत्त ससंखारिक महाकुसल चित्त- (सत्य धर्म अवबोध गरी नसकेको भएतापनि असल कर्म गर्ने आदत भएको कारण उत्साह पूर्वक असल कर्म गराउने चित्त)
- (३७) सोमनस्स सहगत जाण सम्पयुत्त असंखारिक महाकुसल चित्त- (असल कर्म गर्ने आदत नभएतापनि सत्य धर्म अवबोध गरी सकेको कारण उत्साह पूर्वक असल कर्म गराउने चित्त)
- (३८) सोमनस्स सहगत जाण सम्पयुत्त ससंखारिक महाकुसल चित्त- (धर्म अवबोध गरेको र असल कर्म गर्ने आदत पनि भएकोले उत्साह पूर्वक असल कर्म गराउने चित्त)

निम्न आठ प्रकारका चित्तहरू उत्पन्न हुनमा कुशल कर्म गराउने पूर्व जन्मको प्रेरणा मूल कारणको रूपमा संलग्न रहने हुनाले यिनीहरूलाई महाविपाक चित्त भनिन्छः

(३९) उपेक्खा सहगत जाण विप्पयुत्त असंखारिक महाविपाक चित्त- (सत्य धर्म अवबोध गर्न नपाएको र असल कर्म गर्ने आदत पनि नभएको भएतापनि पूर्व जन्मको फल स्वरूप असल कर्म गर्ने अवस्थामा परेको कारणले निरुत्साह पूर्वक मात्र असल कर्म गराउने चित्त)

(४०) उपेक्खा सहगत जाण विप्पयुत्त ससंखारिक महाविपाक चित्त- (सत्य धर्म अवबोध गर्न नपाएको भएतापनि पूर्व जन्मको फल स्वरूप असल कर्म गर्ने आदत परिसकेको कारण निरुत्साह पूर्वक मात्र असल कर्म गराउने चित्त)

(४१) उपेक्खा सहगत जाण सम्पयुत्त असंखारिक महाविपाक चित्त- (पूर्व जन्मको फल स्वरूप सत्य धर्म अवबोध गर्न पाएको भएतापनि असल कर्म गर्ने आदत नभएको कारण निरुत्साह पूर्वक मात्र असल कर्म गराउने चित्त)

(४२) उपेक्खा सहगत जाण सम्पयुत्त ससंखारिक महाविपाक चित्त- (सत्य धर्म अवबोध गर्न पाएको र असल कर्म गर्ने आदत पनि भएतापनि पूर्व जन्मको फल स्वरूप असल कर्म गर्ने अवस्था नभएको कारण निरुत्साह पूर्वक मात्र असल कर्म गराउने चित्त)

(४३) सोमनस्स सहगत जाण विप्पयुत्त असंखारिक

महाविपाक चित्त- (सत्य धर्म अवबोध गर्न नपाएको र असल कर्म गर्ने आदत पनि नभएको भएतापनि पूर्व जन्मको फल स्वरूप असल कर्म गर्ने अवस्थामा परेको कारण उत्साह पूर्वक असल कर्म गराउने चित्त)

(४४) सोमनस्स सहगत जाण विप्पयुत्त ससंखारिक महाविपाक चित्त- (सत्य धर्म अवबोध गर्न नपाएको भएतापनि पूर्व जन्मको फल स्वरूप असल कर्म गर्ने आदत भएको कारण उत्साह पूर्वक असल कर्म गराउने चित्त)

(४५) सोमनस्स सहगत जाण सम्पयुत्त असंखारिक महाविपाक चित्त- (असल कर्म गर्ने आदत नभएको भएतापनि पूर्व जन्मको फल स्वरूप सत्य धर्म अवबोध गर्न पाएको कारण उत्साह पूर्वक असल कर्म गराउने चित्त)

(४६) सोमनस्स सहगत जाण सम्पयुत्त ससंखारिक महाविपाक चित्त- (पूर्व जन्मको फल स्वरूप सत्य धर्म अवबोध गर्न पाएको र असल कर्म गर्ने आदत पनि भएकाले उत्साह पूर्वक असल कर्म गराउने चित्त)

निम्न आठ प्रकारका चित्तहरू उत्पन्न हुनमा कुशल कर्म गर्ने पुरानो आदत, वर्तमान अवस्था र सत्य सम्बन्धि ज्ञान मूल कारणको रूपमा संलग्न हुने हुनाले यिनीहरूलाई महाक्रिया चित्त भनिन्छ :

(४७) उपेक्खा सहगत जाण विप्पयुत्त असंखारिक महाक्रिया चित्त- (सत्य धर्म अवबोध गर्न पनि नपाएको र असल कर्म गर्ने आदत पनि नभएको भएतापनि असल कर्म गर्ने अवस्थामा परेको कारण

- निरुत्साह पूर्वक भएपनि असल कर्म गराइरहेको चित्त)
- (४८) उपेक्खा सहगत जाण विप्पयुत्त ससंखारिक महाक्रिया चित्त-(सत्य धर्म अवबोध गर्न नपाएको भएतापनि असल कर्म गर्ने आदत भएको कारण निरुत्साह पूर्वक भएपनि असल कर्म गराइरहेको चित्त)
- (४९) उपेक्खा सहगत जाण सम्पयुत्त असंखारिक महाक्रिया चित्त-(असल कर्म गर्ने आदत नभएको भएतापनि सत्य धर्म अवबोध गर्न पाएको कारण निरुत्साह पूर्वक भएपनि असल कर्म गराइरहेको चित्त)
- (५०) उपेक्खा सहगत जाण सम्पयुत्त ससंखारिक महाक्रिया चित्त-(सत्य धर्म अवबोध गर्न पाएको र असल कर्म गर्ने आदत पनि भएको भएतापनि परिस्थितिवश निरुत्साह पूर्वक मात्र असल कर्म गराइरहेको चित्त)
- (५१) सोमनस्स सहगत जाण विप्पयुत्त असंखारिक महाक्रिया चित्त-(सत्य धर्म अवबोध गर्न पनि नपाएको र असल कर्म गर्ने आदत पनि नभएको भएतापनि असल कर्म गर्ने अवस्थामा परेको कारण उत्साह पूर्वक असल कर्म गराइरहेको चित्त)
- (५२) सोमनस्स सहगत जाण विप्पयुत्त ससंखारिक महाक्रिया चित्त-(सत्य धर्म अवबोध गर्न नपाएको भएतापनि असल कर्म गर्ने आदत भएको कारण उत्साह पूर्वक असल कर्म गराइरहेको चित्त)
- (५३) सोमनस्स सहगत जाण सम्पयुत्त असंखारिक महाक्रिया चित्त-(असल कर्म गर्ने आदत नभएको

भएतापनि सत्य धर्म अवबोध गर्न पाएको कारण उत्साह पूर्वक असल कर्म गराइरहेको चित्त)

- (५४) सोमनस्स सहगत जाण सम्पयुत्त संखारिक महाक्रिया चित्त- (सत्य धर्म अवबोध गर्न पनि पाएको र असल कर्म गर्ने आदत पनि भएको कारण उत्साह पूर्वक असल कर्म गराइरहेको चित्त)

निम्न पाँच प्रकारका चित्तहरू ध्यानाभ्यासको क्रममा विभिन्न विशिष्ट स्तरको रूपावचर ध्यानावस्थामा पुगेपछि उत्पन्न हुने हुनाले यिनीहरूलाई रूपावचर कुसल चित्त भनिन्छ :

- (५५) वितक्क, विचार, पीति, सुख, एकगता सहितं पठमज्झान कुसल चित्त- (वितर्क, विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता यी पाँच ध्यानाङ्गहरू सहितको प्रथम ध्यानमा पुग्नसक्ने चित्त)
- (५६) विचार, पीति, सुख, एकगता सहितं दुतियज्झान कुसल चित्त- (विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता यी चार ध्यानाङ्गहरू सहितको दुतीय ध्यानमा पुग्नसक्ने चित्त)
- (५७) पीति, सुख, एकगता सहितं ततियज्झान कुसल चित्त- (प्रीति, सुख र एकाग्रता यी तीन ध्यानाङ्गहरू सहितको तृतीय ध्यानमा पुग्नसक्ने चित्त)
- (५८) सुख, एकगता सहितं चतुत्थज्झान कुसल चित्त- (सुख र एकाग्रता यी दुइ ध्यानाङ्गहरू सहितको चतुर्थ ध्यानमा पुग्नसक्ने चित्त)
- (५९) उपेक्खा, एकगता सहितं पञ्चमज्झान कुसल

चित्त - (उपेक्षा र एकाग्रता यी दुइ ध्यानाङ्गहरू सहितको पञ्चम ध्यानमा पुग्नसक्ने चित्त)

निम्न पाँच प्रकारका चित्तहरू ध्यानाभ्यासको क्रममा विभिन्न विशिष्ट स्तरको रूपावचर ध्यानावस्थामा स्थीर हुन सकेपछि उत्पन्न हुने हुनाले यिनीहरूलाई रूपावचर विपाक चित्त भनिन्छ :

- (६०) वितर्क, विचार, प्रीति, सुख, एकग्रता सहितं पठमज्झान विपाक चित्त- (वितर्क, विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता यी पाँच ध्यानाङ्गहरू सहितको प्रथम ध्यानमा अभ्यस्त चित्त)
- (६१) विचार, प्रीति, सुख, एकग्रता सहितं दुतियज्झान विपाक चित्त- (विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता यी चार ध्यानाङ्गहरू सहितको दुतीय ध्यानमा अभ्यस्त चित्त)
- (६२) प्रीति, सुख, एकग्रता सहितं ततियज्झान विपाक चित्त- (प्रीति, सुख र एकाग्रता यी तीन ध्यानाङ्गहरू सहितको तृतीय ध्यानमा अभ्यस्त चित्त)
- (६३) सुख, एकग्रता सहितं चतुत्थज्झान विपाक चित्त- (सुख र एकाग्रता यी दुइ ध्यानाङ्गहरू सहितको चतुर्थ ध्यानमा अभ्यस्त चित्त)
- (६४) उपेक्षा, एकग्रता सहितं पञ्चमज्झान विपाक चित्त - (उपेक्षा र एकाग्रता यी दुइ ध्यानाङ्गहरू सहितको पञ्चम ध्यानमा अभ्यस्त चित्त)

निम्न पाँच प्रकारका चित्तहरू ध्यानाभ्यासको क्रममा

विभिन्न विशिष्ट स्तरको रूपावचर ध्यानावस्थामा क्रियाशील रहने हुनाले यिनीहरूलाई रूपावचर क्रिया चित्त भनिन्छ :

- (६५) वितक्क, विचार, पीति, सुख, एकगता सहितं पठमज्झान क्रिया चित्त- (वितर्क, विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता यी पाँच ध्यानाङ्गहरू सहितको प्रथम ध्यानमा सक्रिय चित्त)
- (६६) विचार, पीति, सुख, एकगता सहितं दुतियज्झान क्रिया चित्त- (विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता यी चार ध्यानाङ्गहरू सहितको दुतीय ध्यानमा सक्रिय चित्त)
- (६७) पीति, सुख, एकगता सहितं ततियज्झान क्रिया चित्त - (प्रीति, सुख र एकाग्रता यी तीन ध्यानाङ्गहरू सहितको तृतीय ध्यानमा सक्रिय चित्त)
- (६८) सुख, एकगता सहितं चतुत्थज्झान क्रिया चित्त- (सुख र एकाग्रता यी दुइ ध्यानाङ्गहरू सहितको चतुर्थ ध्यानमा सक्रिय चित्त)
- (६९) उपेक्खा, एकगता सहितं पञ्चमज्झान क्रिया चित्त - (उपेक्षा र एकाग्रता यी दुइ ध्यानाङ्गहरू सहितको चतुर्थ ध्यानमा सक्रिय चित्त)

ध्यानाभ्यासको क्रममा विभिन्न विशिष्ट स्तरको अरूपावचर ध्यानावस्थामा पुगेपछि उत्पन्न हुने निम्न चार प्रकारका चित्तहरूलाई अरूपावचर कुसल चित्त भनिन्छ :

- (७०) आकासानञ्चायतन कुसल चित्त- (अनन्त आकाश मात्रको आलम्बनमा एकाग्र हुनसक्ने चित्त)

- (७१) विञ्जाणञ्चायतन कुसल चित्त- (विज्ञान मात्रको आलम्बनमा एकाग्र हुनसक्ने चित्त)
- (७२) आकिञ्चञ्जायतन कुसल चित्त- (आलम्बन निरोध भयो भन्ने संज्ञा मात्रमा एकाग्र हुनसक्ने चित्त)
- (७३) नैवसञ्जानासञ्जायतन कुसल चित्त- (आलम्बन निरोध भयो भन्ने संज्ञाको स्थूलावस्था पनि समतिक्रमण गरी बिलकुल खालिपन अर्थात् सूक्ष्मसंज्ञा मात्रको आलम्बन गर्नमा एकाग्र हुनसक्ने चित्त)

निम्न चार प्रकारका चित्तहरू ध्यानाभ्यासको क्रममा विभिन्न विशिष्ट स्तरको अरूपावचर ध्यानावस्थामा स्थीर हुनमा अभ्यस्त भइसकेपछि उत्पन्न हुने हुनाले यिनीहरूलाई अरूपावचर विपाक चित्त भनिन्छ :

- (७४) आकासानञ्चायतन विपाक चित्त- (अनन्त आकास मात्रको आलम्बनमा एकाग्र हुनमा अभ्यस्त चित्त)
- (७५) विञ्जाणञ्चायतन विपाक चित्त- (विज्ञान मात्रको आलम्बनमा एकाग्र हुनमा अभ्यस्त चित्त)
- (७६) आकिञ्चञ्जायतन विपाक चित्त- (आलम्बन निरोध भयो भन्ने संज्ञा मात्रमा एकाग्र हुनमा अभ्यस्त चित्त)
- (७७) नैवसञ्जानासञ्जायतन विपाक चित्त- (आलम्बन निरोध भयो भन्ने संज्ञाको स्थूलावस्था पनि समतिक्रमण गरी बिलकुल खालिपन अर्थात् सूक्ष्मसंज्ञा मात्रको आलम्बन गर्नमा एकाग्र हुन अभ्यस्त चित्त)

निम्न चार प्रकारका चित्तहरू ध्यानाभ्यासको क्रममा विभिन्न विशिष्ट स्तरको अरूपावचर ध्यानावस्थामा क्रियाशील रहने हुनाले यिनीहरूलाई अरूपावचर क्रिया चित्त भनिन्छ :

(७८) आकासानञ्चायतन क्रिया चित्त- (अनन्त आकास मात्रको आलम्बनमा एकाग्र भइरहेको चित्त)

(७९) विज्ञानञ्चायतन क्रिया चित्त- (विज्ञान मात्रको आलम्बनमा एकाग्र भइरहेको चित्त)

(८०) आकिञ्चञ्जायतन क्रिया चित्त- (आलम्बन निरोध भयो भन्ने संज्ञा मात्रमा एकाग्र भइरहेको चित्त)

(८१) नैवसञ्जानासञ्जायतन क्रिया चित्त- (आलम्बन निरोध भयो भन्ने संज्ञाको स्थूलावस्था पनि समतिक्रमण गरी बिलकुल खालिपन अर्थात् सूक्ष्मसंज्ञा मात्रको आलम्बन गर्नमा एकाग्र भइरहेको चित्त)

निम्न पाँच प्रकारका चित्तहरू विभिन्न विशिष्ट स्तरका ध्यानाङ्गहरू सहित उत्पन्न हुनाका साथै निर्वाण अवस्थाको फलक अनुभव गर्न सक्रिय रहने हुनाले यिनीहरूलाई सोतापत्ति मग्न चित्त भनिन्छ :

(८२) वितर्क, विचार, पीति, सुख, एकगता सहितं पठमज्झान सोतापत्ति मग्न चित्त- (वितर्क, विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता यी पाँच ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थाको फलक अनुभव गर्नमा सक्रिय चित्त)

(८३) विचार, पीति, सुख, एकगता सहितं दुतियज्झान सोतापत्ति मग्न चित्त- (विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता यी चार ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थाको फलक अनुभव गर्नमा सक्रिय चित्त)

(८४) पीति, सुख, एकगता सहितं ततियज्झान सोतापत्ति मग्न चित्त- (प्रीति, सुख र एकाग्रता यी तीन

ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थाको भ्रलक अनुभव गर्नमा सक्रिय चित्त)

(८५) सुख, एकग्रता सहितं चतुत्थज्झान सोतापत्ति मग्ग चित्त- (सुख र एकाग्रता यी दुइ ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थाको भ्रलक अनुभव गर्नमा सक्रिय चित्त)

(८६) उपेक्खा, एकग्रता सहितं पञ्चमज्झान सोतापत्ति मग्ग चित्त- (उपेक्षा र एकाग्रता यी दुइ ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थाको भ्रलक अनुभव गर्नमा सक्रिय चित्त)

निम्न पाँच प्रकारका चित्तहरू विभिन्न विशिष्ट स्तरका ध्यानाङ्गहरू सहित उत्पन्न हुनाका साथै निर्वाण अवस्थाको भ्रलक अनुभव गर्नमा सफल भइसकेका हुनाले यिनीहरूलाई सोतापत्ति फल चित्त भनिन्छ :

(८७) वितक्क, विचार, पीति, सुख, एकग्रता सहितं पठमज्झान सोतापत्ति फल चित्त- (वितर्क, विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता यी पाँच ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थाको भ्रलक अनुभव गर्नमा सफल भइसकेको चित्त)

(८८) विचार, पीति, सुख, एकग्रता सहितं दुतियज्झान सोतापत्ति फल चित्त- (विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता यी चार ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थाको भ्रलक अनुभव गर्नमा सफल भइसकेको चित्त)

(८९) पीति, सुख, एकग्रता सहितं ततियज्झान सोतापत्ति फल चित्त- (प्रीति, सुख र एकाग्रता यी तीन

ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थाको भ्रलक अनुभव गर्नमा सफल भइसकेको चित्त)

- (१०) सुख, एकगता सहितं चतुर्थज्झान सोतापत्ति फल चित्त—(सुख र एकाग्रता यी दुइ ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थाको भ्रलक अनुभव गर्नमा सफल भइसकेको चित्त)
- (११) उपेक्खा, एकगता सहितं पञ्चमज्झान सोतापत्ति फल चित्त—(उपेक्षा र एकाग्रता यी दुइ ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थाको भ्रलक अनुभव गर्नमा सफल भइसकेको चित्त)

निम्न पाँच प्रकारका चित्तहरू विभिन्न विशिष्ट स्तरका ध्यानाङ्गहरू सहित उत्पन्न हुनाका साथै निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गको खोजमा सक्रिय रहने हुनाले यिनीहरूलाई सकदागामि मग्ग चित्त भनिन्छ :

- (१२) वितक्क, विचार, पीति, सुख, एकगता सहितं पठमज्झान सकदागामि मग्ग चित्त—(वितर्क, विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता यी पाँच ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गको खोजमा सक्रिय चित्त)
- (१३) विचार, पीति, सुख, एकगता सहितं दुतियज्झान सकदागामि मग्ग चित्त—(विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता यी चार ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गको खोजमा सक्रिय चित्त)
- (१४) पीति, सुख, एकगता सहितं ततियज्झान सकदागामि मग्ग चित्त—(प्रीति, सुख र एकाग्रता

यी तीन ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गको खोजमा सक्रिय चित्त)

(१५) सुख, एकग्रता सहितं चतुर्थज्ज्ञान सकदागामि मग्ग चित्त- (सुख र एकाग्रता यी दुइ ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गको खोजमा सक्रिय चित्त)

(१६) उपेक्खा, एकग्रता सहितं पञ्चमज्ज्ञान सकदागामि मग्ग चित्त- (उपेक्षा र एकाग्रता यी दुइ ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गको खोजमा सक्रिय चित्त)

निम्न पाँच प्रकारका चित्तहरू विभिन्न विशिष्ट स्तरका ध्यानाङ्गहरू सहित उत्पन्न हुनाका साथै निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गको खोजमा सफल भइसकेका हुनाले यिनीहरूलाई सकदागामि फल चित्त भनिन्छ :

(१७) वितक्क, विचार, प्रीति, सुख, एकग्रता सहितं पठमज्ज्ञान सकदागामि फल चित्त- (वितर्क, विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता यी पाँच ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गको खोजमा सफल चित्त)

(१८) विचार, प्रीति, सुख, एकग्रता सहितं दुतियज्ज्ञान सकदागामि फल चित्त- (विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता यी चार ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गको खोजमा सफल चित्त)

(१९) प्रीति, सुख, एकग्रता सहितं ततियज्ज्ञान सकदागामि फल चित्त- (प्रीति, सुख र एकाग्रता

यी तीन ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गको खोजमा सफल चित्त)

(१००) सुख, एकग्रता सहितं चतुर्थज्ज्ञान सकदागामि फल चित्त—(सुख र एकाग्रता यी दुइ ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गको खोजमा सफल चित्त)

(१०१) उपेक्षा, एकग्रता सहितं पञ्चमज्ज्ञान सकदागामि फल चित्त—(उपेक्षा र एकाग्रता यी दुइ ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गको खोजमा सफल चित्त)

निम्न पाँच प्रकारका चित्तहरू विभिन्न विशिष्ट स्तरका ध्यानाङ्गहरू सहित उत्पन्न हुनाका साथै निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गमा लाग्ने तयारी गर्नमा सक्रिय रहने हुनाले यिनीहरूलाई अनागामि मग्ग चित्त भनिन्छ :

(१०२) वितक्क, विचार, प्रीति, सुख, एकग्रता सहितं षष्ठमज्ज्ञान अनागामि मग्ग चित्त—(वितर्क, विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता यी पाँच ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गमा लाग्ने तयारी गर्नमा सक्रिय चित्त)

(१०३) विचार, प्रीति, सुख, एकग्रता सहितं दुतियज्ज्ञान अनागामि मग्ग चित्त—(विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता यी चार ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गमा लाग्ने तयारि गर्नमा सक्रिय चित्त)

(१०४) प्रीति, सुख, एकग्रता सहितं ततियज्ज्ञान अनागामि मग्ग चित्त—(प्रीति, सुख र एकाग्रता यी तीन

ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गमा लाग्ने तयारी गर्नमा सक्रिय चित्त)

(१०५) सुख, एकग्रता सहितं चतुर्थज्ज्ञान अनागामि मग्ग चित्त- (सुख र एकाग्रता यी दुइ ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गमा लाग्ने तयारी गर्नमा सक्रिय चित्त)

(१०६) उपेक्षा, एकग्रता सहितं पञ्चमज्ज्ञान अनागामि मग्ग चित्त- (उपेक्षा र एकाग्रता यी दुइ ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गमा लाग्ने तयारी गर्नमा सक्रिय रहने चित्त)

निम्न पाँच प्रकारका चित्तहरू विभिन्न विशिष्ट स्तरका ध्यानाङ्गहरू सहित उत्पन्न हुनाका साथै निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गमा लाग्ने तयारी गर्नमा सफल भइसकेको हुनाले यिनीहरूलाई अनागामि फल चित्त भनिन्छ :

(१०७) वितर्क, विचार, पीति, सुख, एकग्रता सहितं पठमज्ज्ञान अनागामि फल चित्त- (वितर्क, विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता यी पाँच ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गमा लाग्ने तयारी गर्नमा सफल चित्त)

(१०८) विचार, पीति, सुख, एकग्रता सहितं दुतियज्ज्ञान अनागामि फल चित्त- (विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता यी चार ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गमा लाग्ने तयारी गर्नमा सफल चित्त)

(१०९) पीति, सुख, एकग्रता सहितं ततियज्ज्ञान अनागामि फल चित्त- (प्रीति, सुख र एकाग्रता यी तीन

ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गमा लाग्ने तयारी गर्नमा सफल चित्त)

(११०) सुख, एकग्रता सहितं चतुर्थज्ज्ञान अनागामि फल चित्त- (सुख र एकाग्रता यी दुइ ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गमा लाग्ने तयारी गर्नमा सफल चित्त)

(१११) उपेक्षा, एकग्रता सहितं पञ्चमज्ज्ञान अनागामि फल चित्त- (उपेक्षा र एकाग्रता यी दुइ ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गमा लाग्ने तयारी गर्नमा सफल चित्त)

निम्न पाँच प्रकारका चित्तहरू विभिन्न विशिष्ट स्तरका ध्यानाङ्गहरू सहित उत्पन्न भई निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गमा सक्रिय रहने हुनाले यिनीहरूलाई अरहत्त मग्न चित्त भनिन्छ :

(११२) वितर्क, विचार, पीति, सुख, एकग्रता सहितं पठमज्ज्ञान अरहत्त मग्न चित्त- (वितर्क, विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता यी पाँच ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गमा सक्रिय चित्त)

(११३) विचार, पीति, सुख, एकग्रता सहितं दुतियज्ज्ञान अरहत्त मग्न चित्त- (विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता यी चार ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गमा सक्रिय चित्त)

(११४) पीति, सुख, एकग्रता सहितं ततियज्ज्ञान अरहत्त मग्न चित्त- (प्रीति, सुख र एकाग्रता यी तीन

ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गमा सक्रिय चित्त)

- (११५) सुख, एकग्रता सहितं चतुर्थज्भान अरहत्त मग्ग चित्त—(सुख र एकाग्रता यी दुइ ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गमा सक्रिय चित्त)
- (११६) उपेक्षा, एकग्रता सहितं पञ्चमज्भान अरहत्त मग्ग चित्त—(उपेक्षा र एकाग्रता यी दुइ ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुग्ने मार्गमा सक्रिय चित्त)

निम्न पाँच प्रकारका चित्तहरू विभिन्न विशिष्ट स्तरका ध्यानाङ्गहरू सहित उत्पन्न भई निर्वाण अवस्थामा पुगिसकेको हुनाले यिनीहरूलाई अरहत्त फल चित्त भनिन्छः

- (११७) वितर्क, विचार, प्रीति, सुख, एकाग्रता सहितं षष्ठमज्भान अरहत्त फल चित्त—(वितर्क, विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता यी पाँच ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुगेको चित्त)
- (११८) विचार, प्रीति, सुख, एकग्रता सहितं दुतियज्भान अरहत्त फल चित्त—(विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता यी चार ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुगेको चित्त)
- (११९) प्रीति, सुख, एकग्रता सहितं ततियज्भान अरहत्त फल चित्त—(प्रीति, सुख र एकाग्रता यी तीन ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुगेको चित्त)
- (१२०) सुख, एकग्रता सहितं चतुर्थज्भान अरहत्त

फल चित्त- (सुख र एकाग्रता यी दुइ ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुगेको चित्त)

(१२१) उपेक्षा, एकग्रता सहितं पञ्चमज्झान अरहत्त फल चित्त- (उपेक्षा र एकाग्रता यी दुइ ध्यानाङ्गहरू सहित निर्वाण अवस्थामा पुगेको चित्त)

माथि उल्लेखित १२१ प्रकारका चित्तहरूलाई निम्न तरिकाले पनि वर्गीकरण गर्ने गरिएको छ :

अकुसल चित्त- लोभमूल चित्त अन्तर्गतका ८ चित्तहरू, दोसमूल चित्त अन्तरगतका २ चित्तहरू र मोहमूल चित्त अन्तर्गतका २ चित्तहरू गरी जम्मा १२ चित्तहरू अकुशल कर्म गराउने प्रकारका चित्तहरू भएकाले यिनीहरूलाई अकुसल चित्त भनिन्छ ।

अहेतुक चित्त- अकुसलविपाक चित्त अन्तर्गतका ७ चित्तहरू, कुसलविपाक चित्त अन्तर्गतका ८ चित्तहरू र अहेतुकक्रिया चित्त अन्तर्गतका ३ चित्तहरू गरी जम्मा १८ चित्तहरू लोभ, दोस, मोह तथा अलोभ, अदोस, अमोह यी छः प्रकारका प्रमुख हेतुहरूमध्ये कुनै पनि हेतुसित सम्बन्धीत नभई खाली विपाक अथवा पूर्वजन्मको फल स्वरूप उत्पन्न हुने हुनाले यिनीहरूलाई अहेतुक चित्त भनिन्छ ।

असोभन चित्त- अकुशल कर्म गराउने अकुसल चित्त अन्तर्गतका १२ चित्तहरू, पूर्व जन्मको

फल स्वरूप उत्पन्न भई अकशुल कर्म गराउने अकुसल विपाक चित्त अन्तर्गतका ७ चित्तहरू, पूर्व सुकर्मको फल स्वरूप मात्र केही सुकर्म गराउने कुसल विपाक चित्त अन्तर्गतका ८ चित्तहरू र संयोगले मात्र सुकर्म गराउने अहेतुक क्रिया चित्त अन्तर्गतका ३ चित्तहरू गरी जम्मा ३० चित्तहरू उभोतिर लैजान नसक्ने प्रकारका चित्तहरू भएकाले यिनीहरूलाई असोभन चित्त भनिन्छ ।

सोभन चित्त-

कुशल कर्म गराउने महाकुसल चित्त अन्तर्गतका ८ चित्तहरू, पूर्व जन्मको फल स्वरूप उत्पन्न भई कुशल कर्म गराउने महाविपाक चित्त अन्तर्गतका ८ चित्तहरू र सक्रिय रूपमा सुकर्म गराउने महाक्रिया चित्त अन्तर्गतका ८ चित्तहरू गरी जम्मा २४ चित्तहरू कामावचर कुशल कर्म गराइरहनमा विशेष तेवा दिई अपाय दूर्गति लोकमा खस्नुबाट बचाउने प्रकारका चित्तहरू भएकाले यिनीहरूलाई सोभन चित्त भनिन्छ ।

कामावचर चित्त-

उभोतिर लैजान नसक्ने र अपाय दूर्गति लोकतिर लैजान सक्ने असोभन चित्त अन्तर्गतका ३० चित्तहरू तथा अपाय दूर्गतिलोकबाट बचाएर देवलोकसम्म मात्र

लैजाने सोभन चित्त अन्तर्गतका २४
चित्तहरू गरी जम्मा ५४ चित्तहरूलाई
कामावचर चित्त भनिन्छ ।

रूपावचर चित्त-

रूपावचर कुसल चित्त अन्तर्गतका ५
चित्तहरू, रूपावचर विपाक चित्त
अन्तर्गतका ५ चित्तहरू र रूपावचर
क्रिया चित्त अन्तर्गतका ५ चित्तहरू
गरी जम्मा १५ चित्तहरूलाई रूपावचर
चित्त भनिन्छ ।

अरूपावचर चित्त-

अरूपावचर कुसल चित्त अन्तर्गतका ४
चित्तहरू, अरूपावचर विपाक चित्त
अन्तर्गतका ४ चित्तहरू र अरूपावचर
क्रिया चित्त अन्तर्गतका ४ चित्तहरू
गरी जम्मा १२ चित्तहरूलाई अरूपावचर
चित्त भनिन्छ ।

लोकुत्तर चित्त-

सोतापत्ति मग्ग चित्त अन्तर्गतका ५
चित्तहरू, सोतापत्ति फल चित्त अन्तर्गतका
५ चित्तहरू, सकदागामि मग्ग चित्त
अन्तर्गतका ५ चित्तहरू, सकदागामि फल
चित्त अन्तर्गतका ५ चित्तहरू, अनागामि
मग्ग चित्त अन्तर्गतका ५ चित्तहरू,
अनागामि फल चित्त अन्तर्गतका ५
चित्तहरू, अरहत्त मग्ग चित्त अन्तर्गतका
५ चित्तहरू तथा अरहत्त फल चित्त
अन्तर्गतका ५ चित्तहरू गरी जम्मा ४०
चित्तहरूलाई लोकुत्तर चित्त भनिन्छ ।

(घ) निर्वाण

निब्बान (निर्वाण) स्वभाव धर्म अवर्णनीय छ । पारलौकिक छ । रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञान यी पाँच उपादान स्कन्धहरू सबै निरोध भइसकेपछि मात्र निर्वाण अवस्थामा पुग्न सकिनेछ । त्यसो भएतापनि तृष्णा निरोध भएमा मृत्युपछि आफूलाई लाभ हुने निर्वाण अबस्था अबवोध गर्न सकिने रहेछ । त्यसैले तृष्णा निरोध गरी जीवनकालमै निर्वाण अवस्था अबवोध गर्नुलाई सउपादिसेस निब्बान भनिन्छ भने मृत्युपछि पुगिने निर्वाण अवस्थालाई अनुपादिसेस निब्बान भनिन्छ ।

बारम्बार पुनर्जन्म लिन लगाउने मूल हेतु तृष्णा हो । तृष्णालाई अझ सूक्ष्म रूपले विश्लेषण गर्दा तृष्णा उत्पन्न गराउने मूल हेतु लोभ, दोस, मोह, अहिरिक, अनोतप्प, दिट्ठि, मान, इस्सा, मच्छरिय, उद्धच्च, कुक्कुच्च, थिन, मिद्ध र विचिकिच्छा समेत गरी जम्मा १४ प्रकारका अकुशल चेतसिकहरू नै हुन् । तर उक्त १४ प्रकारका अकुशल चेतसिकहरू एकै पटकमा निरोध हुने नभई पटक पटक गरी क्रमशः निरोध हुँदै जाने प्रकृतिका हुन् ।

१४ प्रकारका अकुशल चेतसिकहरूमध्ये सबै भन्दा पहिले निरोध हुने दिट्ठि र विचिकिच्छा हुन् । दिट्ठि र विचिकिच्छा निरोध भएपछि अरु बाकि अकुशल चेतसिकहरू स्वतः नै क्रमशः निरोध गर्दै जानसक्ने मूल धारमा पर्ने हुन्छ । त्यसैले ती दुइ अकुशल चेतसिकहरू निरोध भएको अवस्थालाई सोतापत्ति भनिन्छ ।

सोतापत्ति भएपछि अपाय दूर्गतिलोकमा लैजाने कर्म गराउने प्रकारका अकुशल चित्त सधैंका लागि निरोध हुनुकासाथै स्वतः नै अन्य अकुशल चेतसिकहरू क्रमशः निरोध गर्दैजानमा सक्रिय हुने हुन्छ । सोतापत्ति भएपछि ढिलोमा अरु पाँच जन्महरू भित्र स्थूलावस्थाको लोभ, दोस र मोह यी तीन अकुशल चेतसिकहरू पनि समतिक्रमण गरी सकदागामि अवस्थामा पुग्न सकिने हुन्छ ।

सकदागामि भएपछि ढिलोमा अर्को जन्मभित्र सूक्ष्मावस्थामा रहेको लोभ, दोस र मोह पनि पूर्ण रूपमा निरोध गरी अनागामि अवस्थामा पुग्न सकिने हुन्छ ।

अनागामि अवस्थामा पुगेपछि भरसक त्यही जन्ममा अहिरिक, अनोतप्प, मान, इस्सा, मच्छरिय, उद्धच्च, कुक्कुच्च, थिन र मिद्ध समेत गरी बाकि नौ प्रकारका अकुशल चेतसिकहरू सबै निरोध गरी अरहत्त हुने, यदि कुनै कारण त्यही जन्ममा अरहत्त हुन नसकेमा मृत्युपछि अविहा, ओतप्पा, सुदस्सा, सुदस्सी र अकनिट्टा नाम गरेका जम्मा पाँच प्रकारका सुद्धावास अलौकिक ब्रह्म भूमीहरूमध्ये कुनै एक भूमीमा जन्म भई त्यही जन्ममा अरहत्त हुने हुन्छ ।

त्यसो भएको हुनाले अपाय दूर्गतिलोकबाट मुक्त हुने सोतापत्ति र सकदागामि अवस्थामा पुगनुलाई पठम निब्बान, कामलोक र लौकिक ब्रह्मभूमीबाट मुक्त हुने अनागामि अवस्थामा पुगनुलाई दुतिय निब्बान र सम्पूर्ण संसारबाट मुक्त हुने अरहत् अवस्थामा पुगनुलाई ततिय निब्बान भन्ने चलन पनि छ ।

(आ) अकुशल धर्म संग्रह

अकुशल धर्म संग्रह अन्तरगत प्रमुख रूपमा रहेका अकुशल चेतसिकहरू र ती अकुशल चेतसिकहरू उत्पन्न गराउने अन्य हेतुहरू समेत गरी जम्मा ३४ प्रकारका धर्महरूलाई अकुशलधर्म संग्रह भनिन्छ । अकुशलधर्म संग्रह निम्न ५ समूहमा संकलन गरिएका छन् ।

(क) आसव- गलत धारणाको स्रोतलाई आसव भनिन्छ । आसव जम्मा निम्न ४ प्रकारका छन् :

- (१) कामासव- (इन्द्रिय सुखभोग मात्र खोज्ने आदत)
- (२) भवासव- (इन्द्रिय सुखभोगको लालसाले पुनर्जन्म लिने आदत)
- (३) दिड्ढासव- (मौकाले पाएको इन्द्रिय सुखभोग कुनै पनि हालतमा छोड्नु हुन्न भन्ने प्रकारको उच्छेद भाव अथवा इन्द्रिय सुखभोग गर्न बारम्बार जन्म लिने "म" या "सत्व" छ भन्ने शाश्वत भाव)
- (४) अविज्जासव- (इन्द्रिय सुखभोग गर्ने चाहना कसरी उत्पन्न हुने रहेछ भन्ने बारे अज्ञानता)

(ख) उपादान- गलत धारणालाई बढावा दिने स्रोतलाई उपादान भनिन्छ । उपादान जम्मा निम्न चार प्रकारका छन् :

- (१) काम उपादान- (इन्द्रिय सुखभोगको खोजमा मात्र व्यस्त रहनु)

(२) दिट्ठि उपादान- (मौकाले पाएको इन्द्रिय सुखभोग कुनै पनि हालतमा छोड्नु हुन्न भन्ने प्रकारको उच्छेद भाव अथवा इन्द्रिय सुखभोग गर्ने "सत्व" छ भन्ने प्रकारको शाश्वत भाव अंगालिरहनु)

(३) सीलब्धत उपादान- (कर्म र कर्मफल बीचको अकाट्य सम्बन्ध नकारी जसरी हुन्छ राम्रो फल पाउने धुनमा लाग्नु)

(४) अत्तवाद उपादान- (इन्द्रिय सुखभोग गर्ने "आत्मा" छ भन्ने बारे कुनै प्रश्न गरिएमा त्यसप्रति तुरन्त प्रतिवाद गर्नु)

(ग) निवरण- गलत धारणा हटाई सही धारणा जगाउने कार्यमा बाधा पुऱ्याउने प्रकरणलाई निवरण भनिन्छ ।
निवरण जम्मा निम्न ६ प्रकारका छन् :

(१) कामच्छन्द- (इन्द्रिय सुखभोगको वशमा रहनु)

(२) व्यापाद- (द्वेषयुक्त धारणले ग्रसित हुनु)

(३) यिनमिद्ध- (गलत धारणाहरू हटाई सत्य अवबोध गर्ने कार्य गर्नमा अलसी हुनु)

(४) उद्धच्च-कुक्कुच्च- (बितिसकेका कुराहरू प्रति पश्चाताप गर्नमा मात्र अलमलेर सत्य अवबोध गर्नमा उचित ध्यान नदिनु)

- (५) विचिकिच्छा- संगालि सकेको अनुभव पारख गरी यस्तै हो भनेर किटान गर्न नसक्ने भई अगाल्नु कि तिरष्कार गर्नु भन्ने कुरामा अलमलिरहनु)
- (६) अविज्जा- (सत्य खोज्न नसक्ने भई असत्यमा अलमलिरहनु)
- (घ) संयोजन- सत्य धर्म अवबोध गर्न अभ्यास गरिनु पर्ने सम्मावायाम गर्न नसक्ने गरी इन्द्रिय सुखभोग गर्नमा र त्यसरी इन्द्रिय सुखभोग गर्न संसार चक्रमा अल्झाइरहने निम्न दश कारणहरूलाई संयोजन भनिन्छ :
- (१) कामराग- (इन्द्रिय सुखभोग मात्रै गर्ने चाहना)
- (२) भवराग- (इन्द्रिय सुखभोग गर्न जन्मने चाहना)
- (३) पटिघ - (कुनै पनि विषय विस्तृत अन्वेषण नगरिकन पूर्वागृहित रूपले प्रतिक्रिया दिने आदत)
- (४) मान- ("म", "मेरो" भन्ने अत्तभावद्वारा उत्प्रेरीत स्वभाव)
- (५) दिट्ठि- (असल प्रकारको चेतसिक उत्पन्न गराउने आलम्बन हुने बेलामा त्यो आलम्बन जस्तो हो त्यस्तै प्रकारले अनुभव गर्न नदिई पूर्वागृह अनुसार अनुभव गराउने स्वभाव)

- (६) सीलब्धत परामास—(कर्म र कर्मफल बीचको अकाट्य सम्बन्ध नकारी सधैं जसरी भएपनि राम्रो फल पाउने धुनमा लाग्ने स्वभाव)
- (७) विचिकिच्छा— (असल आलम्बनबाट सांगाल्नुपर्ने अनुभव सांगालिसकेपछि पनि त्यसलाई अङ्गिकार गर्ने कि नगर्ने भनेर अलमलिरहने स्वभाव)
- (८) इस्सा— (अरुले असल प्रकारको आलम्बन गर्न पाएकोमा डाह गर्ने स्वभाव)
- (९) मच्छरिय— (मन पर्ने प्रकारको आलम्बन आफैले मात्र पाओस् र अरुले नपाओस् भन्ने स्वभाव)
- (१०) अविज्जा— (सत्य खोज्न नसक्ने भई असत्यमा अलमलिरहने स्वभाव)
- (ड) किलेस— अकुशल कर्म गराउन चित्तमा उत्पन्न हुने दुषित भावनालाई किलेस भनिन्छ । १४ प्रकारका अकुशल चेतसिकहरूमध्ये अकुशल कर्म गराउनमा प्रमुख भूमिका निभाउने निम्न १० प्रकारका अकुशल चेतसिकहरूलाई किलेस भनिन्छ :
- (१) लोभ (२) दोस (३) मोह
 (४) मान (५) दिट्ठि (६) विचिकिच्छा
 (७) थिन (८) उद्धच्च (९) अहिरिक
 (१०) अनोतप्प
- (उपरोक्त १० प्रकारका अकुशल चेतसिकहरूको परिचय माथि चेतसिकको प्रकार र वर्गीकरणमा दिइसकेको छ)

(इ) कुशलधर्म संग्रह वा बोधिपक्षिय धर्म

अकुशल चेतसिकहरू सधैँका लागि निरोध गर्न सम्पादन गर्नुपर्ने मूल कार्यहरू तथा उक्त कार्यहरू सम्पादन गर्नमा सहयोग दिने हेतुहरू समेत गरेर जम्मा ३७ प्रकारका धम्महरूलाई कुशलधर्म संग्रह वा बोधिपक्षिय धर्म भनिन्छ । कुशलधर्म संग्रह वा बोधिपक्षिय धर्म निम्न ७ समूहमा संकलन गरिएका छन् ।

(क) सतिपट्टान— अन्तरमुखी हुनु अर्थात् आफ्नो मन र शरीर भित्र कहाँ के भइरहेको छ भनेर निरन्तर स्मृतियुक्त तरिकाले अनुभव गरिरहनुलाई सतिपट्टान भनिन्छ । सतिपट्टान गर्दा निम्न चार प्रकारको कार्य गरिन्छ :

- (१) कायानुपस्सना— (शरीरमा निरन्तर रूपमा भइरहने सबै प्रकारका क्रियाहरूलाई स्मृति पूर्वक नियालिरहनु)
- (२) वेदानुपस्सना— (सबै प्रकारका मानसिक तथा शारीरिक वेदनाहरू स्मृति पूर्वक नियालिरहनु)
- (३) चित्तानुपस्सना— (चित्त कहिले कुन प्रकारको अनुभव संगाल्ने सक्रिय छ भन्ने सम्बन्धमा स्मृतिवान भइरहनु)
- (४) धम्मानुपस्सना— (चित्तमा कहिले कुन प्रकारको चेतना उत्पन्न भइरहेको छ भन्ने सम्बन्धमा स्मृतिवान भइरहनु)

(ख) सम्माप्पधान- सत्य धर्म अवबोध गर्न अपनाउनु पर्ने सही प्रकारको प्रयत्नलाई सम्माप्पधान भनिन्छ । सम्माप्पधान निम्न चार प्रकारका छन् :

- (१) उप्पन्नानं पापकानं अकुसलानं धम्मानं पहानाय वायामो- (पाप कर्म गराउने गरी उत्पन्न भइसकेका अकुशल धर्महरूलाई नियन्त्रण गरी हटाउने प्रयास)
- (२) अनुप्पन्नानं पापकानं अकुसलानं धम्मानं अनुप्पादाय वायामो- (अभै उत्पन्न भइनसकेका पाप कर्म गराउने अकुशल धर्महरू उत्पन्न हुन नदिने प्रयास)
- (३) अनुप्पन्नानं कुसलानं धम्मानं उप्पादाय वायामो- (अभै उत्पन्न भइनसकेका कुशल धर्महरू उत्पन्न गराउने प्रयास)
- (४) उप्पन्नानं कुसलानं धम्मानं ठितियाय वायामो- (उत्पन्न भइसकेका कुशल धर्महरू स्थिर राख्ने प्रयास)

(ग) इद्धिपाद- मानसिक शक्तिलाई इद्धिपाद भनिन्छ । इद्धिपाद निम्न चार प्रकारका छन्:

- (१) छन्द- (उचित कर्म गर्नमा लगनशील रहिरहने क्षमता)
- (२) चित्त- (चित्तको चञ्चल स्वभाव यिन्त्रणमा लिई चित्तलाई एउटै आलम्बनमा स्थिर राखिरहने क्षमता)
- (३) विरिय- (निरन्तर एउटै काममा दृढचित्त भइरहने क्षमता)

- (४) वीमंसा- (सत्यतथ्य पहिल्याउन अन्वेषण गर्ने क्षमता)
- (घ) इन्द्रिय- कुनै काम गरिरहन प्रेरणा दिने स्रोतलाई इन्द्रिय भनिन्छ । इन्द्रिय निम्न पाँच प्रकारका छन् :
- (१) सद्विन्द्रिय- (सत्य धर्म प्रति अटल विस्वास)
- (२) विरियिन्द्रिय- (सत्य धर्म अवबोध गर्न आवश्यक परिश्रम)
- (३) सतीन्द्रिय- (सत्य धर्म अवबोध गर्न आवश्यक स्मृति)
- (४) समाधिन्द्रिय- (चित्तको चञ्चलपनलाई नियन्त्रण गर्ने क्षमता)
- (५) पञ्जीन्द्रिय- (सत्य धर्म अवबोध गर्ने प्रज्ञा)
- (ङ) बल- कुनै काम गरिरहन प्रेरणा दिने श्रोतको रूपमा रहेको इन्द्रियको विकसित रूपलाई बल भनिन्छ । बल पनि निम्न पाँच प्रकारका छन्:
- (१) सद्बल- (सत्य धर्म प्रति अटल विश्वासको विकसित रूप)
- (२) विरियबल- (सत्य धर्म अवबोध गर्न आवश्यक परिश्रमको विकसित रूप)
- (३) सतिबल- (सत्य धर्म अवबोध गर्न आवश्यक स्मृतिको विकसित रूप)
- (४) समाधिबल- (चित्तको चञ्चलपनलाई नियन्त्रण गर्ने क्षमताको विकसित रूप)
- (५) पञ्जाबल- (सत्य धर्म अवबोध गर्न सक्ने प्रज्ञाको विकसित रूप)

(१४२)

(च) बोज्झङ्ग- सत्यधर्म अवबोध गर्ने प्रकरणलाई बोज्झङ्ग भनिन्छ । बोज्झङ्ग निम्न सात प्रकारका छन्:

- (१) सति सम्बोज्झङ्ग- (सत्य धर्म अवबोध गर्दै जाने प्रकरण)
- (२) धम्मविचय सम्बोज्झङ्ग- (सत्य धर्म अवबोध गर्न खोजनीति गर्ने प्रकरण)
- (३) विरिय सम्बोज्झङ्ग- (सत्य धर्म अवबोध गर्न आवश्यक परिश्रम गर्दै जाने प्रकरण)
- (४) पीति सम्बोज्झङ्ग- (सत्य धर्मको अन्वेषण कार्यमा प्रसन्न हुने प्रकरण)
- (५) पस्सद्धि सम्बोज्झङ्ग- (सत्य धर्मको अन्वेषण क्रममा उत्तेजित नभइकन शान्त रहने प्रकरण)
- (६) समाधि सम्बोज्झङ्ग- (सत्य धर्मको अन्वेषण क्रममा चित्तको चञ्चलतालाई नियन्त्रणमा लिइरहने प्रकरण)
- (७) उपेक्खा सम्बोज्झङ्ग- (सत्य धर्मको अन्वेषण क्रममा नौला नौला सत्य धर्महरू अवबोध हुँदै जाँदा प्रत्येक सत्य धर्मलाई तटस्थ भावले अवबोध गरी पुनः अर्को सत्य धर्मको खोजबिन गर्दै जाने प्रकरण)

(छ) मगग- सत्य धर्म अवबोध गर्दै जान सम्पादन गर्नु पर्ने कार्यविधिलाई मगग भनिन्छ । सम्बन्धीत मगग जम्मा निम्न आठ चरणमा सम्पन्न गरिनु पर्ने भएकाले यसलाई अरियो अष्टाङ्गिकमगग पनि भनिन्छ :

(१) सम्मादिट्ठि	(२) सम्मासङ्कप्प
(३) सम्मावाचा	(४) सम्माकम्मन्त
(५) सम्माआजीव	(६) सम्मावायाम
(७) सम्मासति	(८) सम्मासमाधि

(उपरोक्त ८ प्रकारका सम्यक मगगहरूको परिचय माथि परिच्छेद ३ को ११. बुद्धत्व लाभ पछिका पहिला तीन सप्ताहहरू अन्तरगतको आर्य अष्टाङ्गिक मार्गमा दिइसकेको छ ।)

१३. बुद्धले बुद्धगयामा बिताएका पछिल्ला तीन साताहरू

अभिधर्म विषय चौथो सप्ताहभर चिन्तन-मनन गरिसकेपछि नवोदित बुद्ध स्मृतियुक्त तरिकाले रत्नाकर चैत्यबाट निस्केर बोधिवृक्षको पूर्वोत्तर दिशा स्थित एउटा वरको रुखमुनि गएर बसेछन् । ठीक त्यही बेला एकजना ब्राह्मणले बुद्धकहाँ आएर यसरी प्रश्न सोधेछ - "श्रमण, कस्तो मान्छेलाई ब्राह्मण भनिन्छ ? ब्राह्मण हुन के गर्नु पर्दछ ? के तिमीलाई थाहा छ ?"

त्यो ब्राह्मण अति घमण्डी प्रकृतिको थियो । त्यसको प्रश्न गराइ र प्रश्नमा आफू ब्राह्मण हुँ भन्ने घमण्डी भाव प्रष्ट रूपमा झल्किएको थियो । त्यसैले उसको घमण्डी भाव हटोस् भन्ने अभिप्रायबाट प्रेरित भई बुद्धले उसलाई यसरी

सम्भाएछन् - “अहंकार पनि मनमा हुने एक प्रकारको विकार हो । क्लेश हो । अहंकार रुपि क्लेश हटाएर निक्लेश भई सधैं सदाचार मात्र गरेर बस्न सकेमा सही रुपमा ब्राह्मण होइनेछ ।”

तर त्यो अभिमानी ब्राह्मणले उक्त बुद्ध वचनको गम्भीरता सम्बन्धमा कति पनि सोचन सकेनछ । ऊ आफ्नो अभिमान आफैसित बोकी सरासर आफ्नो बाटो लागेछ । तदोपरान्त बुद्ध त्यही स्थानमा एक सप्ताहभरको लागि निरोधसमापत्ति ध्यानमा बसी निर्वाणावस्थाको सुख भोग गर्नमा लागेछन् । बुद्धले बुद्धत्व लाभ पछिको त्यो पाँचौ सप्ताह निरोधसमापत्ति ध्यानमा बसी बिताएको त्यस स्थानलाई अजपाल न्यग्रोध चैत्य भनिन्छ ।

त्यसपछि बुद्ध बोधिबृक्षको पूर्व-दक्षिण कुना स्थित एउटा रुखमुनि गएर बसी पुनः अर्को एक सप्ताहभर विमुक्ति धर्मको सुखानुभव गर्नमा लागेछन् । तर त्यो समयमा अचानक मौसम परिवर्तन भई भयंकर ठूलो हावाहुरी चलेछ । त्यो देखेर समाधिष्ठ बुद्धलाई हावाहुरीबाट कुनै असुविधा नहोस् भन्ने मनसायले त्यही रुखमा बास बस्ने गरेका मुचलिन्द नामका एउटा अजंगको नागराजा बुद्धको शरीरलाई सात फन्काले बेरी बुद्धको शिरमाथि फन फैलाएर बसेछ । त्यसरी एक सप्ताह बितेपछि हावाहुरी शान्त भएछ । हावाहुरी शान्त भएपछि सो नागराजा एउटा देवकुमारको भेष गरी बुद्धको सामुन्ने विनित रुपमा उभेछ । तब बुद्धले उसलाई निम्नानुसारको सार गर्भित उपदेश दिएछन् — “सन्तोष हुनु सुख हो । धर्म पूर्वक जिउनु सुख हो । अरूहरू

प्रति कुनै द्वेष भाव नराखनु सुख हो । कामरागादि दमन गरेर
 वैराग भएर बस्नु सुख हो । अनि “म” भन्ने अहम् भाव
 हटाउन सक्नु सबै भन्दा ठूलो सुख हो ।”

बुद्धले मुचलिन्द नागराजालाई उपरोक्त उपदेश दिएको
 स्थानलाई मुचलिन्द चैत्य भनिन्छ । बुद्धत्व लाभ पछिको
 छैठौं सप्ताहभर मुचलिन्द चैत्यमा ध्यानमग्न भई बसिसकेपछि
 बुद्ध स्मृतिपूर्वक त्यहाँबाट उठेर बोधिबृक्षको दक्षिणस्थित
 एउटा अर्को रुखमुनि गएर बसी पुनः एउटा अर्को सप्ताहभर
 निर्वाण सुखको अनुभव गरी बसेछन् । बुद्धले त्यो सातौं
 सप्ताह बिताएको स्थानलाई राजायतन चैत्य भनिन्छ ।

बुद्धत्व प्राप्तपछिका सात हप्ता माथि वर्णन
 गरिएअनुसार सात स्थानमा समाधिष्ठ भएर बिताइसकेपछि
 मात्र नवोदीत बुद्ध सामान्य सांसारिक अवस्थामा ओर्लेछन् ।
 बुद्ध त्यसरी सामान्य अवस्थामा ओर्लेपछि देवेन्द्र शक्रले
 बुद्धलाई एउटा दैवी हर्षो चढाएछन् । त्यो हर्षो सेवन गरेपछि
 बुद्धको पेट शुद्धि भएछ । त्यसपछि बुद्ध स्नानादि सुचिकर्म
 गरी तन्दुरुष्ट भई एउटा रुखमुनि आराम लिन बसेछन् ।
 त्यसरी आराम लिन बसेका बुद्धलाई आफ्नो व्यापारको
 सिलसिलामा कतै जान पाँचसय गाडीमा अनेक प्रकारका
 सामान लिएर दूर प्रदेशबाट आएका तपुस्स र भल्लूक नाम
 गरेका दुइजना व्यापारीले देखेछन् । उनीहरूले बुद्धको शान्त
 तर अति प्रभाविलो रूप देखेर प्रसन्न भई बुद्धलाई आफूहरूसित
 भएको मह र सातु दान दिएछन् । बुद्धले उनीहरूले दिएको
 सातुदान स्वीकारी उनीहरूलाई दान, शील र अन्य गम्भीर
 धर्महरू सम्बन्धमा सारगर्भित उपदेश सुनाएछन् । तर आफ्नो

सम्पूर्ण ध्यान व्यापारमा मात्र केन्द्रित भएका तिनीहरूले बुद्धको गम्भीर उपदेश सुनेर बुद्धप्रति असीम श्रद्धा मात्र गर्नसकेछन्, बुद्धद्वारा निर्देशित मार्गमा अग्रसर भई गम्भीर धर्म लाभ गर्ने अठोट गर्न सकेनछन् । त्यसैले उनीहरूले आफ्नो देशमा फर्केर पनि नित्य बुद्धपूजा गर्न पाउनाको लागि बुद्धको प्रतिक मागेछन् । उनीहरूको त्यस्तो मनशाय थाहा पाएपछि बुद्धले आफ्नो हात कपालमा घुसारी निकाल्दा हातमा टाँसेर आएका आठओटा केशधातु आफ्नो प्रतिक स्वरूप उनीहरूलाई दिएछन् ।

बुद्धत्व लाभ पछि संयोगले बुद्धको सम्पर्कमा पुगेका मानिसहरू कोही अहंकारको कारण त कोही व्यावसायिक कार्यमा व्यस्त रहनाको कारण दूर्लभ निर्वाण धर्म लाभ गर्नमा अग्रसर नभएको देखेर बुद्धले लाभ गरेको परमोत्तम धर्मको प्रचार-प्रसार गर्ने कार्य संचालन नै पो नहुने हो कि भन्ने डर सहम्पति नामको एक जना ब्रह्म देवतामा सलबलाएछ । किनभने बुद्ध जस्तो क्लेश रहित व्यक्तिमा केही गर्ने चाहना पनि नहुने र केही नगर्ने चाहना पनि नहुने रहेछ । उनीबाट हुने कुनै पनि कार्य अरूको अनुरोध या अरूको आवश्यकता अनुसार मात्र हुने रहेछ । सो कुराको चाल पाएर उक्त सहम्पति ब्रह्माले आफ्ना देवगणहरू सहित बुद्धसामू उपस्थित भएर यसरी प्रार्थना गरेछन् — “भगवन्, सम्पूर्ण प्राणीहरूप्रति अनुकम्पा राखी तीक्ष्ण बुद्धि भएका र अल्प मात्र क्लेश भएका व्यक्तिहरू चुनेर उनीहरूका लागि अनुपम निर्वाणमा पुगिने धर्मको द्वार खोल्ने कृपा गर्नुहोस् ।”

सहम्पति ब्रह्माले त्यसरी प्रार्थना गरेपछि नवोदित बुद्धको चित्तमा आफूले लाभ गरेको निर्वाण धर्म प्रवर्तन गर्नमा अग्रसर हुने मनोभावना जागृत भएछ । तब बुद्धले आफ्नो उपदेश श्रवण गरेपछि आफ्नो निर्देशन अनुसारको मार्गमा लागेर धर्म लाभ गर्नमा समर्थ हुने व्यक्तिको खोज गरेछन् । बुद्धले त्यसरी विचार गर्दा सबैभन्दा पहिले आलारकालाम ऋषिलाई सम्भेछन् । त्यसैले आलारकालाम ऋषि त्यस समयमा कहाँ छन् भनेर दिव्यचक्षुले हेर्दा उनी एक हप्ता अघि मात्रै मृत्यु भई कसैको केही कुरा सुन्न नसक्ने आकिञ्चन्यायतन अरुप भूमीमा जन्मन गइसकेको कुरो थाहा पाएछन् । त्यसपछि उनले रामपुत्र उद्धक ऋषिलाई सम्भेरेर दिव्यचक्षुले हेर्दा उनी पनि अघिल्लो दिनमा मात्रै मृत्यु भई कसैको केही कुरा सुन्न नसक्ने नैवसज्ञानासंज्ञायतन अरुप भूमीमा जन्मन गइसकेको कुरा चाल पाएछन् । अनि तेश्रो पटकमा बुद्धले पञ्चवर्गीय श्रमणहरूलाई सम्भेरेर दिव्यचक्षुले हेर्दा उनीहरू ऋषिपतन मृगदावनमा रहिरहेको थाहा पाएछन् । तब बुद्धले उनीहरूप्रति असीम कृपा राखी उनीहरूलाई आफूले लाभ गरेको अमूल्य निर्वाण धर्मबारे उपदेश सुनाउने उद्देश्यले तत्काल ऋषिपतन मृगदावनतिर यात्रारम्भ गरेछन् ।

१४. सम्यक सम्बुद्ध ऋषिपतन मृगदावनमा

बुद्ध, पञ्चवर्गीय श्रमणहरू प्रति असीम अनुकम्पा राखी, उनीहरूलाई संसार-चक्रको दुःखबाट मुक्ति पाइने मार्ग निर्देशन गर्ने विचारले, भन्दै साताभर लामो समयवधिको

पैदल यात्रा गरी, आषढ पूर्णिमाको दिन ऋषिपतन मृगदावनमा पञ्चवर्गीय श्रमणहरू कहाँ पुगेछन् । तर पञ्चवर्गीय श्रमणहरूले प्रमादवश के सौचेछन् भने सिद्धार्थ पहिले भै उनीहरूबाट सेवा पाउने आशामा उनीहरूको पिछ्छा गरी आएका हुन् । त्यसैले उनीहरूले बुद्धको त्यस्तो असीम कृपा विषय सही रूपले विचार गर्न सकेनछन् । बुद्धले विभिन्न तरिकाले सम्भाएपछि मात्र उनीहरू विस्तारै बुद्धप्रति श्रद्धा जगाउन समर्थ भएछन् । बुद्धप्रति उनीहरूको श्रद्धा दृढ भई उनीहरू बुद्धद्वारा प्रवर्तन हुने अति गम्भीर धर्म सम्बन्धी उपदेश सुनेर बुझ्न सक्ने मनस्थितिमा पुगेपछि उनीहरूलाई बुद्धले मध्यम प्रतिपदा र त्यस प्रतिपदा अपनाई अबबोध गर्नुपर्ने चार आर्यसत्य सम्बन्धी अति गम्भीर उपदेश दिएछन् । जसको मूल सार निम्नानुसार छ :

“मोक्षको चाहना गरी प्रव्रजित हुनेहरूले, कुनै पनि प्रकारको कामसुखभोग पाउने इच्छा राख्नु ठीक छैन । न त शरीरलाई अनावश्यक रूपमा अति दुःख दिने कार्यमा लाग्नु नै ठीक छ । उपरोक्त दुबै प्रकारका अतिवाद त्यागेर मध्यममार्ग अपनाउनु पर्ने तथ्य सम्यक सम्बुद्धले स्वानुभव गरेका छन् । मध्यम मार्ग नै सत्यधर्म अबबोध गराउने, क्लेश हटाएर सम्बोधि दिलाउने सही मार्ग हो । त्यो मध्यम मार्ग निम्न आठ अङ्ग भएको आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग हो :

(१) सम्मादिट्ठि	(२) सम्मासङ्कप्प
(३) सम्मावाचा	(४) सम्माकम्मन्त
(५) सम्माआजीवो	(६) सम्मावायाम
(७) सम्मासति	(८) सम्मासमाधि

बुद्धले उपरोक्तानुसारको मध्यम पटिपदा अपनाएपछि बल्ल बुद्धलाई दुःख आर्यसत्य अवबोध भएको थियो । जन्मनु दुःख हो; बुढो हुनु दुःख हो; रोगी हुनु दुःख हो; मृत्यु हुनु दुःख हो; मन नपरेकासित बस्नु दुःख हो; मन परेकाबाट बिछोड हुनु दुःख हो; चाहेको वस्तु नपाउनु दुःख हो; संक्षिप्तमा पञ्च उपादानस्कन्ध नै दुःख हो भन्ने कुरा अवबोध भएको थियो ।

त्यसपछि दुःखसमुदय आर्यसत्य अवबोध भएको थियो । दुःख पाइरहने मूल कारण अर्को जन्ममा त सुख पाइन्छ कि भन्ने आशाको पछि लागी बारम्बार पुनर्जन्म लिन लगाइरहने कामतृष्णा, भवतृष्णा र विभवतृष्णा रहेछ भनेर अवबोध भएको थियो ।

त्यसरी नै दुःखनिरोध आर्यसत्य अवबोध भएको थियो । सबै प्रकारका तृष्णा छुटेमा वा तृष्णा निरोध भएमा सबै प्रकारको दुःखबाट सधैंको लागि छुटकारा पाइने कुरो अवबोध भएको थियो ।

अनिपछि दुःखनिरोधगामिनि प्रतिपदा आर्यसत्य अवबोध भएको थियो । दुःखबाट छुटकारा पाउन सम्यक दृष्टि, सम्यक सङ्कल्प, सम्यक वाचा, सम्यक कर्म, सम्यक आजीविका, सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृति र सम्यक समाधि गरी आठ अङ्ग भएको आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग अपनाउनु पर्ने रहेछ भनेर अवबोध भएको थियो ।

यसरी मध्यम मार्ग अपनाएको कारण पहिले कसैले सुन्न पनि नसुनेको उपरोक्त चार सत्य विषयमा बुद्धलाई ज्ञान भएको थियो । त्यसपछि त्यो ज्ञान राम्ररी बुझ्न योज

ज्ञान हो भनेर थाहा भएको थियो । त्यसपछि बुद्धले त्यस विषय राम्ररी चिन्तन-मनन गरेका थिए । र अन्तमा बुद्धले त्यस सम्बन्धमा सबै कुरा राम्ररी बुझेका थिए ।

जवसम्म बुद्धलाई उपरोक्त चार सत्य सम्बन्धमा ज्ञान थिएन, जवसम्म बुद्धले ती चार सत्यहरू राम्ररी बुझ्न योग्य ज्ञान हुन् भनेर चाल पाएका थिएनन् र ती चार सत्यहरू बारे चिन्तन-मनन गरी राम्ररी बुझिसकेका थिएनन् तवसम्म बुद्धले कहिले कसैलाई पनि त्यस्तो ज्ञान थाहा गरियो भनेका थिएनन् । उपरोक्त चार आर्यसत्य विषय उपरोक्त तीन तरिकाले स्वयम् आफैले अवबोध गरिसकेपछि मात्र बुद्धले त्यस सम्बन्धमा अरुलाई जानकारी दिने काम गरेका हुन् ।

बुद्धले उपरोक्त चार आर्यसत्य राम्ररी अवबोध गरिसकेका छन् । उपरोक्त चार सत्य राम्ररी अवबोध गरेर विमुक्ति पाएका छन् । जन्म-मरणको भुमरीबाट छुटकारा पाएका छन् । बुद्धमा फेरिपनि जन्म लिनुपर्ने कुनै कारण बाकि छैन ।”

नवोदित बुद्धले पञ्चवर्गीय चिक्षुहरूलाई उपरोक्तानुसार दिएको उपदेशको पूर्ण विवरण, धर्मप्रति जिज्ञासा राख्ने जो कसैले पनि सुन्न या पढ्न पाउने गरी धम्मचक्रपुष्पवत्तन सुत्त नाम दिएर संकलन गरिएको छ ।

नवोदित बुद्धले उपरोक्तानुसार उपदेश दिएपछि पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूले त्यही दिन देखि बुद्धले निर्देशन गरेका आर्य अष्टाङ्गिकमार्गको अनुसरण गर्न सिकेछन् र ती पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूमध्ये सबैभन्दा पहिले भिक्षु कौण्डिन्यले त्यही दिन

“दुःखको मूल हेतु तृष्णा हो र तृष्णा निरोध हुने स्वभावको हो” भन्ने कुरो अवबोध गरेछन् । त्यसपछि क्रमशः दोश्रो दिन भिक्षु वप्पले, तेश्रोदिन भिक्षु भद्वियले, चौथोदिन भिक्षु महानामले र पाँचौँदिन भिक्षु अस्सजितले “दुःखको मूल हेतु तृष्णा हो र तृष्णा निरोध हुने स्वभावको हो” भन्ने कुरा अवबोध गरेछन् । त्यसरी आषढ कृष्णपक्ष चतुर्थीको दिनसम्ममा पाँचैजना भिक्षुहरूले “दुःखको मूल हेतु तृष्णा हो र तृष्णा निरोध हुने स्वभावको हो” भन्ने कुरा अवबोध गरेपछि पञ्चमीको दिन बुद्धले उनीहरूलाई अनित्य, दुःख र अनात्म लक्षण सम्बन्धमा अति गम्भीर उपदेश दिएछन् । उल्लेखित उपदेशको मूल प्रारूप निम्नानुसार छ :

“भिक्षुहरू! तिमीहरूले रूपधर्म स्वानुभव गरिसक्यौ । रूपधर्म विस्तारै क्षय हुने प्रकारको हो । त्यो अनित्य छ । जुन कुरो नित्य छैन त्यसबाट नित्य सुख पाउन सकिदैन । अनित्य कुरामा सुख खोज्नु नै दुःख हो । नित्य नभएको, दुःख दिलाउने कारण मात्र रहेको रूपधर्मलाई “म हुँ”, “मेरो आत्मा हो” भनेर च्यापिरहनु ठीक छैन । रूपमा आसक्त नहोऊ । रूपलाई उपेक्षा गर ।

भिक्षुहरू! तिमीहरूले वेदना स्वानुभव गरिसक्यौ । वेदना पनि विस्तारै क्षय हुने प्रकारको हो । त्यो अनित्य छ । त्यसैले नित्य नभएको, दुःख दिलाउने कारण मात्र रहेको वेदनालाई पनि “म हुँ”, “मेरो आत्मा हो” भनेर च्यापिरहनु ठीक छैन । वेदनामा पनि आसक्त नहोऊ । वेदनालाई पनि उपेक्षा गर ।

भिक्षुहरू! तिमीहरूले संज्ञा, संस्कार र विज्ञान पनि स्वानुभव गरिसक्यौ । संज्ञा, संस्कार र विज्ञान पनि विस्तारै

क्षय हुने प्रकारका हुन । तिनीहरू पनि अनित्य छन् । त्यसैले नित्य नभएका, दुःख दिलाउने कारण मात्र रहेका संज्ञा, संस्कार र विज्ञानादि कुनै पनि नामधर्मलाई “म हुँ”, “मेरो आत्मा हो” भनेर च्यापिरहनु ठीक छैन । संज्ञा, संस्कार र विज्ञानादि कुनैपनि नामधर्ममा आसक्त नहोऊ । संज्ञा, संस्कार र विज्ञानादि सबै प्रकारको नामधर्मलाई उपेक्षा गर ।

भिक्षुहरू! रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञान यी पञ्च उपादानस्कन्ध सबै अनित्य छन् र दुःखको कारण मात्र हुन् । पञ्च उपादानस्कन्धलाई “म हुँ”, “मेरो आत्मा हो” भनेर च्यापिरहनु पर्ने कुनै कारण छैन । पञ्च उपादानस्कन्ध “म हुँ”, “मेरो आत्मा हो” भनेर च्यापिरहने आत्मभाव त्याग गर । पञ्च उपादानस्कन्धमा आसक्त नहोऊ । पञ्च उपादानस्कन्धमा अनासक्त हुन सकेपछि, अनासक्त चित्त, विराग चित्त अभ्युदय हुनेछ । उपेक्षा जागृत हुनेछ । तव मुक्ति पाउने छौ । अनुपम सुख र शान्ती मात्र भएको विमुक्ति पाउने छौ ।”

बुद्धले पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई उपरोक्तानुसार दिएको दोश्रो उपदेशको पूर्ण विवरण, धर्म प्रति जिज्ञासु राख्ने जो कसैले पनि सुन्न या पढ्न पाउने गरी अनन्त लक्ष्ण सुत्त नाम दिएर संकलन गरिएको छ ।

आर्य अष्टाङ्गिकमार्गमा निरन्तर अधि बद्धै गइरहेका पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई सम्यक सम्बुद्धले उपरोक्तानुसार श्रुतमय ज्ञानको प्रकाश छरिदिएपछि उनीहरू पाँचैजना त्यही आषाढ कृष्णपक्ष पञ्चमीको दिन अरहत्त मार्ग र फल प्राप्त गर्नमा सफल भएछन् ।

सम्यक सम्बुद्धले आर्य अष्टाङ्गिकमार्गको द्वार खोलिदिएपछि लामो समय देखि सत्य धर्मको खोजमा श्रमण जीवन बिताइरहेका पञ्चवर्गीय भिक्षुहरू मात्र होइनन् अति ऐश-आरामको गृहस्थ जीवन बिताइरहेका अनेकौं देवता, ब्रह्मा र मनुष्यहरू पनि आर्य अष्टाङ्गिकमार्गको अभ्यास गरी अल्प समयमै अरहत्त मार्ग र फल प्राप्त गर्नमा सफल भएछन् । त्यसरी सफलता पाउने गृहस्थ मनुष्यहरू मृगदावन देखि टाढा नपर्ने वाराणशी नगरका एकजना धनी सेंठका छोरा यशकुमार र उनका ५४ जना साथीहरू हुन् ।

१५. बहुजन हितार्थ बुद्धद्वारा चारिका प्रारम्भ

बर्षायाम समाप्त भई यात्रा गर्न सहज हुने मौसम सुरु भएपछि, एक दिन बुद्धले आफ्ना माथि उल्लेखित साठीजना श्रावक भिक्षुहरूलाई बोलाई, तिनीहरूले बहुजन हितार्थ विभिन्न देश, नगर, ग्राम र वस्तीमा गएर आफूले लाभ गरेको धर्म सम्बन्धमा अरूहरूलाई पनि सम्झाउने कार्य गर्नुपर्ने कुरा सम्झाएछन् । बुद्धले त्यसरी निर्देशन दिएपछि न्यूनतम समयमा अधिकतम मानिसहरूलाई अमूल्य धर्म अवबोध गराउने उद्देश्यले साठीजना भिक्षुहरू साठी स्थानतिर नै गएछन् । अनि बुद्ध स्वयम् चाहिँ उरुबेलतिर लागेछन् ।

बुद्ध उरुबेलतिर गइरहेको बेला, बीच बाटोमा पर्ने एउटा वनोद्यानमा वनभोज गरिरहेका तीसजना भद्रिय राजकुमारहरू बुद्धको सम्पर्कमा आएछन् । बुद्धसित साक्षात्कार गर्न पाएपछि उनीहरू तत्कालै गृहस्थ जीवन त्यागी भिक्षु

भई आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको अभ्यास गर्नमा लागेछन् । केही दिन त्यही वनमा रहेर सम्मावायाम गरेपछि उनीहरू सबै अरहत् भएछन् । तब बुद्धले उनीहरूलाई पनि बहुजन हितार्थ विभिन्न स्थानमा चारिका गर्न पठाएछन् र आफू एकलै पुनः उरुबेलतिर अघि बढेछन् ।

उरुबेलमा पुगेपछि बुद्धले पाँचसय शिष्यहरू भएका उरुबेलकाश्यप, तीनसय शिष्यहरू भएका नदीकाश्यप र दुइसय शिष्यहरू भएका गयाकाश्यप नाम गरेका तीनजना जटाधारी आचार्यहरूलाई सुधर्ममा प्रतिष्ठित गराउने प्रयास गरेछन् । तर पूर्वाग्रहले ग्रसित ती जटाधारी ऋषिहरूलाई सुधर्म अवबोध गराउने कार्य स्वयम् सम्यक सम्बुद्धलाई पनि सरल भएनछ । अनेक पटक अनेक प्रकारको ऋद्धि देखाएर उनीहरूको अहंकार तोडेपछि मात्र उनीहरू आ-आफ्नो पूर्वाग्रह त्यागेर सम्यक सम्बुद्धको अमूल्य उपदेश स्मृति पूर्वक सुन्न सक्ने भएछन् । उनीहरू त्यसरी आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको अभ्यासमा लाग्न सक्ने मनस्थितिमा पुगेपछि बुद्ध ती तीनजना जटाधारी बन्धुहरू तथा उनीहरूका एकहजार शिष्यहरू साथमा लिएर गयाशिर्ष पर्वततिर लागेछन् । ती जटाधारी ऋषिहरूले गयाशिर्ष पर्वतमा बसी बुद्धको प्रत्यक्ष निगरानीमा केही समय आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको अभ्यास गरेपछि उनीहरू सबैजना अरहत् भएछन् । त्यसपछि बुद्ध ती एकहजार तीनजना अरहत् भिक्षुहरूलाई साथमा लिई मगध राज्यको राजधानी राजगृहतिर लागेछन् ।

शाक्यमुनि बुद्ध आफ्ना एकहजार तीनजना शिष्यहरू साथ लगाएर आफ्नो राजधानीतिर आइरहेकाछन् भन्ने

सुसमाचार पाएपछि राजा विम्बिसार अति हर्षित भएछन् । उनी आफ्ना लाखौ प्रजाहरूलाई साथमा लिएर शाक्यमुनि बुद्ध तथा उनका शिष्यहरूलाई स्वागत गर्न राजगृह नगरदेखि धेरै टाढा नपर्ने आफ्नो यष्ठी वनोद्यानसम्म पुगेछन् । यष्ठी वनोद्यानमा आफ्नो स्वागत गर्न बसेका राजा विम्बिसार र लाखौ राजगृह नगरवासीहरूलाई बुद्धले दान, शील र चतु आर्यसत्य सम्बन्धी अति गम्भीर उपदेश दिएछन् । बुद्धको उपदेश सुनेपछि उपस्थित नगरवासीहरूमध्ये १६ भागमा ११ भाग नगरवासीहरू तथा राजा विम्बिसार सोतापत्ति भएछन् र बाँकी ५ भाग नगरवासीहरू सामान्य उपासक भएछन् ।

१६. बुद्धबाट मध्यममार्गी अर्थनीति स्वीकार

तण्डालाई वशमा मात्र राख्ने मार्गमा लागेका आलारकालाम, रामपुत्र-उद्धक जस्ता परम्परागत लौकिक ध्यान पद्धतिको अभ्यास गर्नमा लागेका ऋषिहरूले त भौतिक वस्तुको प्रयोजन त्यागी सांसारिक प्रपञ्चबाट टाढा रहनमा जोड दिएका थिए भने तृष्णा निरोध नै गर्ने कार्यमा लाग्नु पर्ने आफ्ना अनुयायी भिक्षुहरूलाई बुद्धले अनेक प्रकारका भौतिक वस्तुहरूसित अलमलिनु पर्ने वातावरणमा रहने अनुमति दिने कुरै भएन । बुद्धले सुरुमा आफ्ना अनुयायीहरूलाई अन्तरवासक, उत्तरासंग, संघाटी, कायबन्धन, पिण्डपात, सूचि, खुर र परिस्सावन गरी जम्मा अट्टपरिक्खार (अष्टपरिष्कार) भन्दा बाहिरका वस्तुहरू उपभोग गर्दै नगर्ने निर्देशन दिएका रहेछन् । तर बहुजनको हितका लागि भिक्षुहरू राजगृह जस्तो ठूलठूला नगरहरूको आसपासमा

पनि बस्नुपर्ने भएपछि उपरोक्त नियममा पुनर्विचार गर्नुपर्ने कुरा बुद्धले देखेछन् ।

यसरी विचार गरिसकेपछि बुद्ध के निधोमा पुगेछन् भने आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको अनुसरण गरी यथाशिघ्र मार्ग र फल लाभ गर्नु पर्ने भिक्षुहरूले अष्टपरिष्कार भन्दा बाहिरका वस्तुहरूसित कुनै सरोकार राख्न नहुने भएतापनि त्यस नियमलाई दृढ रूपमा अधिसार्नु व्यवहार कुशलता हुने छैन । यदि त्यस नियमलाई दृढ रूपमा अधि बढाएमा पहिलो कुरो, राजगृहमा पुगेपछि एककासि हजारौंबाट लाखौंको संख्यामा पुगेका भिक्षुहरू सबैले तेचिवर सिउन बेवारिस कपडा पाउने र एकछत्रक भरपेट खान्न घरघर डुलेर मात्र भिक्षा पाउने कुरा सम्भव हुँदैन । दोश्रो कुरा, मार्गफल प्राप्त गर्नलाई महिनौं या वर्षौं प्रयासरत रहनुपर्ने भिक्षुहरू त्यसरी सधैं खुला आकासमुनि मात्रै रहेर प्रयासरत रहन नसक्ने भई बरु प्रयास गरे लाभ हुनसक्ने धर्मकै आशा मारी विचलित हुनेछन् । अनि तेश्रो कुरो, मार्ग-फल लाभ गरिसकेका र मार्ग-फल लाभ गर्ने प्रयासमा लागेका भिक्षुहरू खालि अष्टपरिष्कार मात्र स्वीकार गर्ने भएपछि उनीहरूलाई अनेक परिस्कार दान-प्रदान गरी पुण्य लाभ गर्ने गृहस्थहरूको क्षेत्र सीमित हुनेछ । त्यसैले उक्त नियमलाई दृढ रूपमा होइन एउटा मार्ग निर्देशनको रूपमा, एउटा दिशा बोधको रूपमा मात्र प्रस्तुत गरी भविष्यमा त्यस मार्गमा हिंड्ने, त्यस दिशातिर बढ्ने उद्देश्य राखी विद्यमान परिस्थितिमा आवश्यकतानुसार स्वविवेक प्रयोग गर्ने केही ठाउँ छोड्नु उपयुक्त हुने कुरा बुद्धले देखेछन् । त्यसैले बुद्धले आफ्ना

भिक्षुहरूलाई मध्यम मार्गी अर्थनीति अपनाउने स्वीकृति दिएछन् । जस्को मूल सार निम्नानुसारको छ :

आर्य अष्टाङ्गिक मार्गमा लागेर यथाशिघ्र तृष्णा निरोध गर्नुपर्ने भिक्षुहरूले आफ्नो जीवन धाउन नभइनहुने निम्न चतुपञ्चय (चारप्रत्यय) बाहेक अन्य वस्तुहरू सम्बन्धमा व्यक्तिगत रूपले कुनै सरोकार राख्नु हुँदैन ।

- (१) चीवर - चीवर भन्नाले शरीरको तल्लो अङ्ग ढाक्ने अन्तरवासक, अन्तरवासक शरीरबाट नखस्ने गरी बाध्ने कायवन्धन, शरीरको माथिल्लो अङ्ग ढाक्ने उत्तरासंग र राति सुत्दा ओच्छ्याउने र जाडो भएमा ओढ्न प्रयोग गर्नहुने गरी दुइ तह गरी सिलाइएको सङ्घाटी, ती चार प्रकारका लुगा विशेषलाई सम्भन्नु पर्छ । सम्भव भएसम्म बेवारिस कपडा बटुलेर चीवर सिउनु पर्छ । तर कसैले चीवर तयार गरी दान दिएमा स्वीकारे पनि हुन्छ ।
- (२) पिण्डपात - पिण्डपात भन्नाले माटो या ढुङ्गा या फलामले बनेको गोलाकार भाँडो र त्यस भाँडोमा कसैले श्रद्धापूर्वक भरिदिएको पाकेको खाना या आफैले खोजेर वटुलेको जंगली फलफूललाई बुझ्नु पर्दछ । पिण्डपात मध्यान्ह अगाडि एकछाक पेटभर खान पुग्ने गरी घरघरमा गई भिक्षा मागेर या वन जंगलमा गई फलफूल खोजेर भर्नु पर्छ । यदि कुनै दाताले श्रद्धा पूर्वक घरमा बोलाएर लगी सो पिण्डपात खानाले भरी दिएमा त्यो पनि स्वीकारे हुन्छ ।
- (३) सयनासन - सयनासन भन्नाले राती सुत्दा ओढ्न र

ओछ्याउन प्रयोग हुने सामाग्रीहरू तथा वास बस्ने स्थानलाई बुझ्नु पर्छ । वासस्थान रूखको फेद, ओडार, छाप्रो या कोठा जुन पनि हुन सक्छ । तर त्यो विपरित लिङ्गीको पहुँच भन्दा बाहिरको चाहिँ हुनै पर्छ ।

- (४) गिलान पच्चय - गिलान पच्चय भन्नाले बिरामी हुँदा प्रयोग गरिनु पर्ने ओखतिमूलो आदिलाई सम्झनु पर्छ ।

यदि कुनै भिक्षुले माथि उल्लेखित चतुप्रत्यय अलावा जग्गाजमीन, विहार, भाँडाकुडा, काँचो अन्न आदि वा यस्ता सामानहरू प्राप्त गर्नमा प्रयोग गर्नहुने धन-द्रव्य दानमा पाउने भएमा त्यस प्रकारका अतिरिक्त वस्तुको हकमा निम्न प्रकारको व्यवस्था गर्नु पर्दछ :

- (१) चतुपच्चय अलावा कुनै पनि प्रकारको अतिरिक्त वस्तु दानमा पाउने भएमा सो वस्तु व्यक्तिगत प्रयोजनको लागि होइन, वर्तमान र भविष्यमा चतुर्दिशाबाट आउने सबै भिक्षुहरूले आवश्यकता अनुसार उपभोग गर्न पाउने गरी सम्पूर्ण भिक्षुसङ्घको नाममा मात्र स्वीकार्नु पर्छ ।
- (२) प्रत्येक भिक्षुले उपरोक्तानुसार दानमा पाएको अतिरिक्त वस्तु सबै सङ्कलन गरी त्यस्ता अतिरिक्त वस्तु वर्तमान र भविष्यमा आउने सबै भिक्षुहरूलाई आवश्यकतानुसार उपलब्ध गराउने एकजना (वा एक समूह) कप्पियकारक नियुक्त गरी नीजलाई जिम्मा लगाउनु पर्छ ।

बुद्धले भिक्षुहरूलाई उपरोक्तानुसारको मध्यम मार्गी अर्थनीति अपनाउने स्वीकृति दिएकाले भिक्षुसङ्घको आर्थिक जग वर्तमान अवस्थासम्म दिगो रहेको छ । बुद्ध र बुद्ध-धर्म प्रति असीम श्रद्धा भएका सम्पतिवान गृहस्थहरूले आफ्नो ढुकुटी बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसार गर्ने कार्यका लागि खुला गर्न पाएका छन् । सर्व प्रथम राजा विम्बिसारले आफ्नो वेणुवन उद्यानमा बुद्ध प्रमुख उनका दशौँहजार भिक्षुहरू सुव्यवस्थित रूपले बास बस्न पुग्ने वेणुवनाराम विहार बनाई भिक्षुसङ्घलाई दान दिएछन् । त्यसपछि राजा शुद्धोदनले निगोध शाक्यको वनोद्यानमा बुद्ध प्रमुख उनका बीसौँहजार भिक्षुहरू सुव्यवस्थित रूपमा बास बस्न हुने निगोधाराम विहार बनाई दान दिएछन् । त्यसरी नै श्रावस्तिका सेठ अनाथपिण्डिकले अट्टारकरोड असर्फि भुईँमा बिछ्याई जेतकुमारको वनोद्यान किनी, अट्टारकरोड असर्फि खर्च गरेर बुद्ध प्रमुख बुद्धका अस्सीजना अग्रश्रावकहरू तथा उनीहरू प्रत्येकका हजारौँ शिष्यहरू एकसाथ बस्नमिल्ने जेतवन विहार बनाई, अन्तमा अट्टारकरोड असर्फि नै खर्च गरी महिनौसम्म बिहारोत्सव मनाई भिक्षुसङ्घलाई दान दिएछन् । उपासिका विशाखाले पनि आफ्नो लुगामाथि आभुषणको रूपमा लगाउने नौ करोड मोल पर्ने महाभरण नामको विशेष गहनाको मोल पर्ने जग्गा किनेर त्यतिकै रकम खर्च गरी एक तल्लामा पाँचसय कोठाहरू भएको पूराराम विहार बनाई अन्तमा नौ करोड नै खर्च गरी बिहारोत्सव मनाई भिक्षुसङ्घलाई दान दिइछन् । त्यस बाहेक अन्य हजारौँ दाताहरूले जम्बुद्वीपभरमा करोडौँ भिक्षुहरू बास बस्न पुग्ने गरी विभिन्न नगर र ग्राममा विभिन्न साना ठूला बिहारहरू बनाएर दान दिएछन् ।

१७. भिक्षुसङ्घ र भिक्षुणीसङ्घको विस्तार

शाक्यमुनि बुद्धले भिक्षुहरूलाई मध्यममार्गि अर्थनीति अपानाउने स्वीकृति दिएको कारण राजा विम्बिसारले आफ्नो वेणुवन वनोद्यानमा वेणुवनाराम विहार बनाई भिक्षुसङ्घलाई दान दिनपाएको धेरै दिन नहुँदै भिक्षु अस्सजित मार्फत बुद्ध-धर्ममा दिक्षित भएका उपतिस्स र कोलित नाम गरेका दुइजना परिव्राजकहरू आफ्ना अढाइसय परिव्राजक साथिहरू सहित वेणुवनाराम विहारमा आई बुद्धसित उपसम्पदा मागी भिक्षु भएछन् । उपसम्पदा पछि उपतिस्सलाई सारिपुत्त र कोलितलाई मोग्गलायन नामाकरण गरिएछ । भिक्षु मोग्गलायनले उपसम्पदाको एक सप्ताह पछि अनन्त ऋद्धिबल सहित अरहत् मार्ग-फल प्राप्त गरेछन् भने भिक्षु सारिपुत्तले उपसम्पदाको दुइ सप्ताहपछि अनेक विध प्रज्ञा सहित अरहत् मार्ग-फल पाएछन् । भविष्यमा गएर भिक्षु सारिपुत्त प्रज्ञावान भिक्षुहरूमा अग्र र भिक्षु मोग्गलायन ऋद्धिवान भिक्षुहरूमा अग्र प्रमाणित भएछन् ।

राजा शुद्धोदनले राजकुमार सिद्धार्थ बुद्धत्व लाभ गरी मगध राज्यको वेणुवनाराममा बसिरहेका छन् भन्ने कुरो थाहा पाएपछि आफ्ना एक जना दूतलाई एक हजार सैनिक साथ लगाई बुद्धलाई कपिलवस्तु बोलाई ल्याउन अह्राई पठाएछन् । तर उनीहरू वेणुवनाराममा पुगेपछि बुद्धलाई राजा शुद्धोदनको सन्देश सुनाउने अवसर नपाउँदै बुद्धको उपदेश सुनेर अरहत् भएछन् । अरहत् भएपछि कुनै पनि प्रकारको सांसारिक कुरासित कुनै सम्बन्ध नरहने भएकाले

उनीहरू सबै राजा शुद्धोदनको सन्देश बुद्धलाई नसुनाइकन बुद्धसित उपसम्पदा मागी भिक्षु भएछन् ।

लामो समयसम्म आफ्नो दूत र साथमा गएका एक हजार सैनिक कोही पनि कुनै सन्देश लिएर नफर्केपछि राजा शुद्धोदनले पुनः अर्को एकजना दूतलाई एकहजार सैनिक साथ लगाएर वेणुवनाराम पठाएछन् । तर तिनीहरू पनि पहिलेकाहरू भै बुद्धलाई सन्देश सुनाउन नपाउँदै अरहत् भई भिक्षु बनेछन् । यस प्रकार राजा शुद्धोदनले लगातार नौ पटकसम्म दूत पठाएछन् । तर नवौं पटकका दूत र साथमा गएका सैनिकहरू सबै पहिलो पटकका दूत भै बुद्धलाई सन्देश सुनाउन नपाउँदै अरहत् भई भिक्षु बनेछन् । तब राजा शुद्धोदनले दशौं पटकमा आफ्ना एक जना विस्वासिलो मन्त्री कालुदायिलाई जसरी भएपनि बुद्धलाई कपिलवस्तु ल्याउने वाचा गराएर दूत बनाई एकहजार सैनिक साथ पठाउने निधो गरेछन् । मन्त्री कालुदायि अति बुद्धिमान रहेछन् र साथै उनले पहिलेका दूतहरू कस्तो परिस्थितिमा परेका थिए भन्ने कुराको पनि जानकारी पाएका रहेछन् । त्यसैले उनले दूत भएर जानुभन्दा पहिले नै राजा शुद्धोदनसित मन्त्रीपद त्यागी भिक्षु हुने अनुमति लिएछन् ।

दूत कालुदायि र उनको साथमा आएका एकहजार सैनिकहरू पनि वेणुवनमा पुगेपछि पहिलेकाहरू भै बुद्धलाई राजा शुद्धोदनको सन्देश सुनाउने अवसर नपाउँदै बुद्धको उपदेश सुनेर अरहत् भई भिक्षु भएछन् । तर भिक्षु कालुदायि पहिलेबाटै वचनवद्ध भएको र साथै भिक्षु हुने अनुमति पनि उनले पहिलेबाटै पाएको हुनाले अरहत् भएर भिक्षु भइसकेपछि

पनि सुअवसर पाएमा बुद्धलाई राजा शुद्धोदनको सन्देश सुनाउनमा उनले कुनै प्रकारले असजिलो मान्नु परेनछन् । त्यसो भएको हुनाले भिक्षु कालुदायिले भिक्षु भएर एक हप्ता नबित्दै एक दिन मौका पारी बुद्ध सामू वेणुवनबाट कपिलवस्तुतिर जाने बाटोको रमणियताको बखान गरी सुनाएछन् र यसरी बुद्धसित कपिलवस्तुको प्रसङ्ग उठाउने सुअवसर जुटाएछन् । अनि त्यही मौकामा भिक्षु कालुदायिले बुद्धलाई राजा शुद्धोदनले कपिलवस्तुमा निमन्त्रणा गर्न गरेका सबै प्रयासहरू सविस्तार सुनाएछन् । यसरी सबै कुरा बुझिसकेपछि बुद्धले कपिलवस्तुवासी दशहजार शाक्य भिक्षुहरू तथा दशहजार अन्य भिक्षुहरू समेत गरी जम्मा बीसहजार भिक्षुहरू साथ लिएर फाल्गुण पूर्णीमाको दिन वेणुवनबाट कपिलवस्तुतिर यात्रारम्भ गर्ने र वेणुवनबाट कपिलवस्तुसम्म जम्मा साठी योजनको दूरी, बाटोमा पर्ने विभिन्न नगर, ग्राम र वस्तीमा रहेका मानिसहरूलाई अमृतमय धर्मोपदेश दिदै जम्मा साठी दिन नै लगाएर मात्र तय गर्ने निधो गरेछन् । बुद्धको त्यस्तो योजना थाहा पाएपछि भिक्षु कालुदायीले राजा शुद्धोदनकहाँ सो सन्देश पठाएछन् । भिक्षु कालुदायिले त्यसरी सन्देश पठाएपछि राजा शुद्धोदनले कपिलवस्तुबाट धेरै टाढा नपर्ने, शाक्य राजकुमार निग्रोधको बनोद्यानमा बुद्ध र उनका बीसहजार भिक्षुहरू आरामसित बस्न मिल्ने निग्रोधाराम बिहार बनाई दान गर्ने अवसर पाएछन् । भविष्यमा गएर भिक्षु कालुदायी कुलप्रसन्न गराउने भिक्षुहरूमध्ये अग्र प्रमाणित भएछन् ।

शाक्यमुनि बुद्ध कपिलवस्तुमा पुगेको दोश्रोदिन उनले

राजा शुद्धोदनलाई सकदागामि र महारानी प्रजापति गौतमीलाई सोतापत्ति मार्ग र फल प्राप्त गर्न सक्ने गरी धर्म अवबोध गराएछन् । तेश्रोदिन आफ्ना भाई राजकुमार नन्दलाई प्रवजित गराई भिक्षु बनाएछन् । सातौं दिनमा अधिराजकुमारी यशोधराले आफ्ना छः वर्षका छोरा अधिराजकुमार राहुललाई आफ्नो बुबासित चक्रवर्ति राजा हुन आवश्यक दैवी सम्पति, जुन सम्पति छः वर्ष पहिले राजकुमार सिद्धार्थले महाभिनिष्क्रमण गरेपछि स्वतः लोप भएर गएको थियो, छोराको नाताले त्यो सम्पति पाउँ भनेर माग भनेर सिकाई पठाइछन् । तर बुद्धले छोरा राहुललाई चक्रवर्ति राजा हुन आवश्यक दैवी सम्पति भन्दा श्रमणत्व बढी हितकर छ भनेर सम्झाई श्रामणेर बनाएछन् । भविष्यमा गएर भिक्षु राहुल शिक्षाकामिहरूमा अग्र प्रमाणित हुन पाएछन् ।

यसरी केही दिन निगोधाराम बिहारमा बसी आफ्नो प्रत्यक्ष सम्पर्कमा आएका अनेकौं ज्ञातिवन्धुहरू तथा हजारौं स्वदेशवासीहरूलाई सोतापत्ति, सकदागामि, अनागामि आदि मार्ग-फलमा पुग्ने गरी धर्मोपदेश गरिसकेपछि बुद्ध पुनः वेणुवन बिहारमा नै फर्केछन् ।

बुद्धले आफ्नो अधिकांश समय कपिलवस्तुभन्दा धेरै टाढा पर्ने स्थानहरूमा बिताउने गरेको, कपिलवस्तुका शाक्यहरू आफ्नो जातीय अहंकारका कारण धेरै कम संख्यामा मात्र स्वइच्छाले बुद्धकहाँ गई भिक्षु हुने गरेको आदि कारण बुद्धका अनुयायीहरूमा शाक्यहरूको संख्या सन्तोषजनक रूपमा बढ्ने नगरेको देखेर राजा शुद्धोदनले एक दिन शाक्य युवाहरूको एउटा राष्ट्रिय सम्मेलन बोलाएछन् । त्यस सम्मेलनमा

राजा शुद्धोदनले के तर्क प्रस्तुत गरेछन् भने यदि राजकुमार सिद्धार्थले गृह त्याग नगरेको भए पूर्व योजनानुसार उनी चक्रवर्ति राजा भइसकेका हुनेथिए । त्यस अवस्थामा ती शाक्य कुमारहरू सबै उनका सहयोगि हुने थिए । तर सिद्धार्थ गृह त्याग गरी सम्यक सम्बुद्ध भएकाले अब ती शाक्यकुमारहरू पनि गृह त्याग गरी उनका अनुयायी भिक्षु हुनजानु उपयुक्त हुनेछ ।

राजा शुद्धोदनले त्यसरी आह्वान गरेपछि लाखौं संख्याका शाक्य कुमारहरू आ-आफ्ना अभिभावकको अनुमति लिएर बुद्धकहाँ गएर भिक्षु हुन गएछन् । तर राजा शुद्धोदन पछि कपिलवस्तु राज्यको राज्याधिपति हुन पाउने महानाम शाक्यको कुलका शाक्य राजकुमारहरूले भने आफ्ना अभिभावकहरूबाट त्यसरी भिक्षु हुनजाने अनुमति पाउन सकेनछन् । त्यसैले त्यस कुलका शाक्य राजकुमारहरूमध्ये अनिरुद्ध, भद्रिय, आनन्द, भृगु, किम्भिल र देवदत्त नाम गरेका छः जान शाक्य राजकुमारहरू घरबाट भागेर उपालि नामका एक जना सेवकलाई साथमा लिएर राजगृह पुगेछन् । ती छः जना राजकुमारहरूको मनसाय आफूहरू बुद्धकहाँ गएर भिक्षु भइसकेपछि सो कुराको जानकारी सेवक उपालि मार्फत आ-आफ्नो घरमा पुऱ्याउन लगाउने रहेछ । तर राजगृहमा पुगेपछि मात्र उनीहरूको त्यस्तो मनसाय थाहा पाउन सकेका सेवक उपालिले आफू त्यसरी कपिलवस्तु फर्केमा आफूले मृत्यु दण्ड पाउनसक्ने भय देखाएछन् । उपालिको तर्क ठीक लागेपछि ती राजकुमारहरू उपालिलाई पनि साथमा लिएर सातैजान एकसाथ बुद्धकहाँ गएर भिक्षु

भएछन् । भविष्यमा गएर भिक्षु अनिरुद्ध दिव्यचक्षुलाभी भिक्षुहरूमा अग्र, भिक्षु आनन्द बहुश्रुतहुने भिक्षुहरू, स्मृतिवान भिक्षुहरू, बुद्धिमान भिक्षुहरू र उपस्थापक भिक्षुहरूमा अग्र तथा भिक्षु उपालि विनयधर भिक्षुहरूमा अग्र सावित भएछन् ।

हजारौ संख्याका शाक्य राजकुमारहरू तथा लाखौं संख्याका शाक्य कुमारहरू गृह त्याग गरी भिक्षु भएपछि महारानी प्रजापतीले शाक्य राजकुमारीहरू तथा शाक्य कुमारीहरूलाई पनि भिक्षुणी हुने मौका दिनुपर्ने जिकिर बुद्धसामु गरेकी रहेछन् । तर भिक्षु हुनुको मूल अभिप्राय ब्रम्हचर्या समेत पालन गरी आर्य अष्टाङ्गिक मार्गमा लागेर छिटो क्लेश निरोध गर्नु रहेको र ब्रम्हचर्या पालन गर्नेहरूका लागि विपरित लिङ्गीहरू बिष समान हुने भएकाले पुरुष सरह स्त्रीजातीलाई पनि सङ्घमा स्थान दिएमा भिक्षुहरू र भिक्षुणी हुनेहरू दुबै थरीलाई घाटा भई अन्तमा बुद्धशासनको आयु समेत छोटो हुनजाने रहेछ । अनि अर्को कुरो आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको अभ्यास गर्ने नै हो भने गृहस्थमा बसेर गर्ने नसक्ने, गृह त्याग गरी भिक्षुणी नै हुनुपर्ने भन्ने पनि रहेनछ । चाहनेले गृह त्याग नगरिकन गृहस्थमा नै रहेर पनि आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको अभ्यास गरी अलि ढीलो भएपनि मार्ग र फल पाउन सकिने रहेछ । त्यही भएर महारानी प्रजापतीको प्रार्थना स्वीकार गर्नमा बुद्ध अनुत्सुक रहेका रहेछन् । तर अनागामि भईसकेका राजा शुद्धोदनले राजदरवारमै रहेर पनि आफ्नो स्मृतिको स्तर बढाउँदै लगेर एकदिन अमूल्य अरहत्तत्व पनि लाभ गरी परिनिर्वाण पाएपछि महारानी प्रजापतीको फेरि पनि गृहस्थमा रहिरहने धैर्य टुटेछ ।

उनी भिक्षुणी हुन चाहने पांचसय भन्दा बढी संख्याका शाक्य राजकुमारीहरू र शाक्य कुमारीहरूको नेतृत्व गरी आफूखुसि कपाल काटी स्वेतवस्त्र धारण गरी बुद्ध रहेको स्थान वैशाली पुगिछन् । वैशालीमा पुगेपछि बुद्धसामू गएर आफ्नो अत्येरीपन देखाउने हिम्मत नभएकिले उनी कमलो स्वभावका भिक्षु आनन्द कहाँ गएर उनलाई गुहार्न पुगिछन् । स्वयम् बुद्धकी माता प्रजापती गौतमी भिक्षुणी हुन अति उत्सुक पांचसय भन्दा बढि संख्याका सुकुमारी शाक्य कुमारीहरूको नेतृत्व गरी कपाल समेत मुण्डन गरी कपलिवस्तु देखि वैशालीसम्म कष्टपूर्वक पैदल यात्रा गरी आएकि देखेपछि कसको मन नपगिलेला ? त्यो देखेर कोमल हृदयका भिक्षु आनन्दको मन पग्लेछ र उनले मनमनै जसरी भएपनि बुद्धलाई मनाउने दृढ सङ्कल्प गरेछन् । अन्तमा उनी बुद्धसित अनेक प्रकारले तर्क गरी आईमाईहरूलाई पनि भिक्षुणी हुन दिई भिक्षुणी सङ्घ पनि स्थापना गराउनमा सफल पनि भएछन् । यसरी भिक्षुणी सङ्घ पनि स्थापना गरिएपछि अनेक देशका लाखौ स्त्रीहरू तथा कपिलवस्तुका दशौ हजार स्त्रीहरू भिक्षुणी भएछन् । त्यसको धेरै दिन पछि एकदिन राहुलमाता यशोधरा पनि राजदरवार त्यागी भिक्षुणी हुन आइछन् ।

१८. अभिधर्म देशना

बुद्धको पालामा बुद्ध-धर्मको प्रचार कार्यमा सबैभन्दा बढी टाङ्ग अड्काउने परिव्राजकहरू रहेछन् । बुद्ध र बुद्ध-धर्मको ख्याति दिनपरदिन बढ्दै गएपछि उनीहरूले, "बुद्ध र बुद्ध-धर्ममा खास कुरो केहि पनि छैन । उनीहरू कोही पनि

ऋद्धिवान छैनन् । परिव्राजकहरू मात्रै महान छन् र ऋद्धिवान छन् ।” भनेर अफवाह फैलाएछन् । तव एकजना जिज्ञासु महाजनले आफ्नो अग्लो घरको कौसीमा एउटा लामो बाँस ठड्याएर त्यसको टुप्पोमा एउटा अमूल्य श्रीखण्डको पात्र भुण्ड्याई समर्थवानले आकाशमार्ग गरी प्राप्त गरोस् भनेर प्रचार गरेछन् ।

परिव्राजकहरूमा कोहि पनि ऋद्धिवान थिएन र बुद्धका अनुयायीहरू कोही पनि अनावश्यक रूपले ऋद्धिबल प्रदर्शन गर्दैनन् । त्यसोभएर त्यो पात्र महिनौसम्म त्यसै परिरहेछ र साधारण मानिसहरूमा, साँचै ऋद्धिवानहरू कोहिपनि रहेनछन् कि क्या हो भन्ने भ्रम फस्टाएछ । मानिसहरूको त्यस्तो भ्रम निवारण गर्ने उद्देश्यले एकजना ऋद्धिवान भिक्षुले सबैले देख्ने गरी आकाशमार्ग गरी सो पात्र उठाएछन् । तर परिव्राजकहरूले त्यस्को अर्कै ढङ्गले फाइदा उठाएछन् । उनीहरूले जावो एउटा पात्रका लागि ऋद्धिबल प्रदर्शन गर्ने भिक्षुहरू लोभीहुन्, अल्पज्ञानी हुन् भनेर प्रचार गरेछन् । यो कुरा एकदिन बुद्धसम्म पुगेपछि बुद्धले ऋद्धिबल प्रदर्शनको आधारमा धर्म प्रचार गर्नु ठीक छैन, आइन्दा कुनै पनि भिक्षुले अनावश्यक रूपमा ऋद्धि प्रदर्शन नगर्नु भनेर नियम बनाइदिएछन् । बुद्धले त्यस्तो नियम बनाएको थाहा पाएपछि कहिल्यै हार नमान्ने परिव्राजकहरूले, यदि भिक्षुहरू साँचिकै समर्थवान छन् भने परिव्राजकहरूसित ऋद्धि प्रतिहार्य देखाउनमा प्रतिद्वन्द्व गर्नु, परिव्राजकहरू भिक्षुहरूले भनेको बेलामा भनेको ठाउँमा प्रतिद्वन्द्व गर्न तयार छन् भनेर प्रचार गरेछन् । परिव्राजकहरूले त्यसरी भिक्षुहरूलाई होच्याउने निहुँ

मात्र खोजिरहेको चालपाएपछि उनीहरूको मुख तालिदिन बुद्ध स्वयम्ले आषाढ पूर्णिमाको दिन श्रावस्तीको खेल मैदानमा ऋद्धि प्रतिहार्य देखाउने भनेर प्रचार गर्न लगाएछन् । बुद्धको तर्फबाट त्यस्तो जवाफी प्रचार पाएपछि परिव्राजकहरूले चित् खाएछन् । तर पनि आफ्नो इज्जत जोगाउन उनीहरू बुद्धले तोकेको मैदानमा आफूहरूको लागि एउटा भव्य मञ्च बनाउनमा लागेछन् ।

परिव्राजकहरूका दाताहरूले उनीहरूको लागि भव्य मण्डप बनाएपछि बुद्धका अनुयायी दाताहरूले पनि बुद्धका लागि आवश्यक मण्डप बनाइदिने विचार गरेछन् । तब बुद्धले आफ्नो लागि कुनै मण्डप नचाहिने, आफूले “गण्डम्ब” बृक्षमुनि ऋद्धि प्रतिहार्य देखाउने जानकारी दिएछन् । बुद्धले त्यस्तो जानकारी दिएको थाहा पाएपछि कुटिल चाल चलनमा खप्पीस परिव्राजकहरूले “गण्डम्ब” बृक्षको नामोनिसान मेटाएर भएपनि बुद्धलाई हराउने विचार गरेछन् । तर बुद्धले भनेको “गण्डम्ब” रुख कुन चाहिँ रुख हो भन्ने कुरो उनीहरूलाई थाहा भएनछ । त्यसैले ऋद्धि प्रतिहार्य देखाउन तोकेको दिन भन्दा केही दिन अगाडि उनीहरूले आफ्ना मान्छेहरू लगाएर तोकिएको मैदान छेउछाउका मात्र होइन त्यस मैदानको केही योजन दूरीसम्मका सम्पूर्ण रुख-विरुवा सबै सखाप पारी त्यस स्थानलाई एउटा भव्य रण मैदान तुल्य बनाइदिएछन् । तर सो कार्य एक किसिमले राम्रै भएछ । बुद्धको ऋद्धि प्रतिहार्य हेर्न चाहने दशौँ लाख जनसमुदाय सुबिस्तासित जम्मा हुने ठाउँ बनेछ ।

तोकिएको दिन तोकिएको समयमा बुद्ध आफ्ना केही

चुनिएका श्रावकहरूसाथ परिव्राजकहरूको मञ्च भन्दा केही पर त्यस मैदानको बीचभागमा आएर बसेछन् । ठीक त्यही बेला त्यतातिरबाट कतै जान आइरहेका गण्ड नामको एकजना बगैचेले बुद्धलाई त्यहाँ देखेर आफूले हेरबिचार गर्ने गरेको आम्रवनबाट आफूसंगै ल्याएको केही आपहरूमध्ये एउटा आप बुद्धलाई दान दिएछ । बुद्धले गण्डबाट स्वीकार गरेको सो आप भिक्षु आनन्दलाई दिई सो आप निचरेर आपको सर्वत बनाउन लगाएछन् र आपको बियाँ चाहिँ त्यहीँ एकस्थानमा जमीन खनाई गाड्न लगाएछन् । त्यसरी तयार गरिएको आपको सर्वत पिइसकेपछि बुद्धले आपको बियाँ गाडेको स्थानमा आफ्नो जुठो हात धोई सिँचाएछन् । बुद्धले त्यसरी आपको बियाँ रोपेको स्थानमा सिँचाउने वित्तिकै त्यस आपको बियाँबाट अंकुर फुटेछ र सबैले देखादेख्दै त्यहाँ एउटा आपको बोट उम्रेछ । त्यसरी उम्रिएको त्यो आपको बोट केही छैनमै बढ्दै गएर एउटा ठूलो बृक्ष भई त्यसमा लटरम्म आपहरू पनि फलेछन् । त्यो बृक्षको बिउ गण्ड नामको व्यक्तिले दिएको आपको बियाँ भएकाले त्यो आपको बोट नै वास्तवमा बुद्धले उल्लेख गरेको "गण्डम्ब" रहेछ भन्ने कुरो स्पष्ट भएपछि परिव्राजकहरू लज्जित भएछन् र त्यहाँबाट दुम लुकाएर भाग्नमा विवश भएछन् । परिव्राजकहरू त्यसरी लज्जित भई भाग्न थालेपछि देवराज इन्द्रले तिनीहरूलाई घडी हावाहुरी र पानीले चुटेर र घडी चर्को घामले पसिना पसिना पारेर उनीहरूको हुसत लिनुका साथै उनीहरूको मण्डप पनि ठूलो हावा चलाएर उडाइदिएछन् । सबै परिव्राजकहरूलाई त्यसरी भगाइसकेपछि

देवराज इन्द्रले आकाशमा एउटा अति आकर्षक रत्नमय मण्डप बनाई बुद्धले देखाउने ऋद्धि प्रतिहार्य त्यहाँ उपस्थित सबैले राम्ररी देख्न सक्ने गरी बुद्धले सो मण्डपमा उक्लेर आफ्नो ऋद्धि प्रतिहार्य देखाऊन् भनेर प्रार्थना गरेछन् । तब बुद्धले देवराज इन्द्रको प्रार्थना स्वीकार गरी आकाशमार्ग गरी उक्त मण्डपमा चढेछन् र त्यस्मा बसेर यमक प्रतिहार्य देखाएछन् ।

यमक प्रतिहार्य भनेको शरीरको एक भागबाट पानी त अर्को विपरित भागबाट आगो एकसाथ निकाल्नु रहेछ । बुद्धले कहिले दायाँ हातबाट पानी र बायाँ हातबाट आगो निकालेर देखाएछन् त कहिले बायाँ आँखाबाट पानी र दायाँ आँखाबाट आगो निकालेर देखाएछन् । कहिले शरीरको माथिल्लो भागबाट पानी र तल्लो भागबाट आगो निकालेर देखाएछन् त कहिले शरीरको दायाँ भागबाट आगो र बायाँ भागबाट पानी निकालेर देखाएछन् । यसरी घण्टौसम्म यमक प्रतिहार्य देखाइसकेपछि बुद्ध सबैले देख्दादेख्दै आकाशमार्ग गरी तावतिस देवलोकतिर गएछन् ।

पृथ्वीमा यमक प्रतिहार्य देखाइसकेपछि आकाशमार्ग गरी तावतिस देवलोकमा पुगेका बुद्धले पूर्व जन्ममा महामाया देवी भएर आफूलाई जन्म दिएर आएका देवता प्रमुख त्यहाँ उपस्थित हुनआएका असंख्य देवताहरूलाई अभिधर्म सम्बन्धमा विस्तृत व्याख्यागरी उपदेश दिएछन् ।

तावतिस देवलोकको हिसाबले बुद्धले त्यहाँ केही समयाबधिका लागिमात्र धर्मोपदेश गरेको भएतापनि पृथ्वीको हिसाबले त्यो समय पूरा तीन महिनाको हुँदो रहेछ र

पृथ्वीको हिसाबले जिउनुपर्ने बुद्धले तावतिस देवलोकमा उपदेश दिइरहको अवधिभरमा नब्बेछाक भोजन गर्नुपर्ने रहेछ । त्यसैले बुद्ध पृथ्वीको हिसाबले प्रत्येक दिन भोजनको समय अनोतप्त दह वरपरका गाउँहरूमा भिक्षाटन गर्न आउने र त्यही समयमा आफ्ना अग्रश्रावक सारिपुत्तलाई पनि त्यहाँ बोलाई आफूले तावतिस देवलोकमा विस्तृत रूपले व्याख्या गरेको अभिधर्म सम्बन्धी उपदेशको सार सुनाउने गरेछन् । अनि अति प्रज्ञावान भिक्षु सारिपुत्तले पनि आफूले बुद्धबाट सुनेको अभिधर्म सम्बन्धी उपदेश त्यही दिन आफ्नो साथमा रहेका आफ्ना पाँचसय शिष्यहरूलाई व्याख्या गरी सुनाउने गरेछन् । त्यसरी बुद्धद्वारा उपदेशित अभिधर्म तावतिस देवलोकमा जन्मा भएका असंख्य देवताहरू तथा पृथ्वीवासी भिक्षु सारिपुत्त र उनका पाँचसय शिष्यहरूले संगसंगै श्रवण गर्नपाएछन् ।

१९. आफ्नो जन्मभूमीप्रति बुद्धको स्नेह

कोशल नरेश प्रसेनजित बुद्ध-धर्ममा दिक्षित भएपछि उनले अलि लामो अवधिको लागि भिक्षु आनन्द लगायत पाँचसय भिक्षुहरूलाई दिनदिनै आफ्नो राजकोषबाट भोजनदान गराउने व्यवस्था गरेछन् । तर उक्त भोजनदान गर्ने कार्यमा खटिएका राजकर्मचारीहरूबाट सद्भावपूर्ण व्यवहार नपाएको कारण केही दिनपछि भिक्षु आनन्द बाहेक अन्य पाँचसयजना भिक्षुहरू उक्त भोजन परित्याग गरी अन्यत्र नै भोजन जाने गरेछन् । सो कुरा थाहा पाएपछि राजा प्रसेनजितले बुद्धसित सोबारे गुनासो गरेछन् । सबै कुरा बुझिसकेपछि बुद्धले राजा

प्रसेनजितलाई भिक्षुहरूले भोजनको अलावा स्नेह र सद्भावको पनि अपेक्षा गर्नु स्वाभाविक हो भनेर सम्झाएछन् । तब राजा प्रसेनजितमा, भिक्षुहरू, जो अधिकांश संख्यामा शाक्यकुलबाट आएका छन्, उनीहरूसित स्नेहमय सम्बन्ध जोड्न एउटी शाक्य राजकुमारीसित विवाह गर्ने विचार पलाएछ । त्यसैले उनले कपिलवस्तुका तत्कालिन राजा महानाम शाक्यकहाँ एउटी शाक्य राजकुमारीसित विवाह गर्ने प्रस्ताव पठाएछन् ।

तर जाती श्रेष्ठताको अहंले ग्रसित शाक्य राजाहरू आफूभन्दा तल्लो स्तरको क्षेत्रीय राजा प्रसेनजितलाई आफ्नो कन्या दिन तयार भएनछन् र साथै उनीहरूले राजा प्रसेनजितलाई कुनै कन्या नदिइकन उनीसित भगडा मोल्न पनि चाहेनछन् । किनभने त्यस बेलासम्ममा सबै शाक्य राजाहरूले आजीवन प्राणी हिंसा नगर्ने र नगराउने सङ्कल्प गरिसकेका रहेछन् । त्यसैले शाक्य राजा महानामले राजा प्रसेनजितलाई आफ्नो मठ्याहा पट्टिका एउटी छोरी कन्यादान गरी उक्त समस्या सुल्झाएछन् ।

राजा प्रसेनजितलाई शाक्य राजाहरूको उक्त चलाख्याईको कुनै भनक भएनछ । त्यसैले उनले शाक्यहरूप्रति गौरव अभिव्यक्त गर्दै शाक्य राजा महानामकी मठ्याहा छोरीलाई आफ्नी मुख्य पटरानी बनाउनुका साथै उनी पट्टिका राजकुमार विड्डूभलाई आफ्नो उत्तराधिकारी पनि बनाएछन् । तर जाती अभिमानले एकोहोरिएका तत्कालीन शाक्य राजाहरूले मठ्याहा पट्टिका भएपनि आफ्नो भानिज पर्ने युवराज विड्डूभ प्रति देखाउनुपर्ने कुनै पनि सद्भाव कहिले पनि देखाएनछन् । यसबाट युवराज विड्डूभको मनमा चिसो

पसेछ र उनले अनेक तरिकाले आफ्नी आमालाई केरकार गरी उनीबाट सत्यतथ्य ओक्लाई छाडेछन् । तथ्य थाहा पाइसकेपछि युवराज विड्ढुभले आफू राजा हुने वित्तिकै आफ्ना अभिमानी मामा खलकसित बदला साधने निधो गरेछन् । नभन्दै केही समयपछि राजा प्रसेनजितको मृत्यु भई राज्यको सम्पूर्ण बागडोर आफ्नो हातमा आउने वित्तिकै उनी कपलिवस्तुमाथि चढाइ गर्न रवाना भइहालेछन् ।

त्यस बेलासम्ममा बुद्धका नजिकका नातेदारहरू सबै भिक्षु-भिक्षुणी भइसकेका थिए । तर पनि आफ्नो जन्मभूमी प्रतिको स्नेहको कारण कपिलवस्तु राज्यलाई युद्ध विभिषिकाबाट बचाउने मनसायले बुद्धले केही गर्न चाहेछन् । त्यसैले राजा विड्ढुभले कपलिवस्तुमाथि चढाइ गर्ने अधिल्लो दिन श्रावस्तीमा रहेका बुद्ध ऋद्धिबलले आकाशमार्ग गरी राजा विड्ढुभको अस्थायी छाउनी भन्दा केही पर कपिलवस्तुको सीमाभित्र पर्ने स्थानमा गएछन् र त्यहाँ रहेको एउटा पातरहित बूढो रुखमुनि ध्यानमग्न भई बसेछन् । राजा विड्ढुभ तथा उनका सैनिक अधिकृतहरूले बुद्धलाई त्यहाँ देखेपछि उनीहरूले बुद्धलाई त्यो छायाँ रहित रुखमुनि बस्नुको सट्टा उनीहरूको अस्थायी छाउनीनेर रहेका घना पातहरू भएका रुखहरूमुनि बस्न आउन अनुरोध गरेछन् । तब बुद्धले उनीहरूलाई यसरी जवाफ दिएछन् - "तिमीहरूको बाक्लो छायाँ भएको रुखमुनि बस्नुभन्दा यो छायाँ रहित बूढो रुखमुनि बस्नु नै मलाई बढी प्रियकर लाग्छ, किनभने यो बूढो रुख मेरो जन्मभूमीमा उभिएको छ ।"

बुद्धको त्यस्तो जवाफ सुनेपछि राजा विड्ढुभ र

उनका सैनिक अधिकृतहरू लज्जित भएछन् र उनीहरूले कपिलवस्तुमाथि चढाइ गर्ने विचार परित्याग गरेछन् । तव बुद्धले उनीहरूलाई बदलाको भावले नरसंहार हुने कर्म गर्नु उचित छैन, क्षमा भाव विकसित गर्नाले आफ्नो र अरूहरू सबैको हित हुन्छ भन्ने विषय उपदेश दिएछन् र पछि पुनः आकाशमार्या गरी श्रावस्ती नै फर्केछन् ।

तर समय बित्दै गएपछि राजा विड्डूभमा बदलाको भाव पुनः पलाएछ । उनी दोश्रो पटक पनि कपिलवस्तुमाथि चढाइ गर्न रवाना भएछन् । बुद्धले त्यस पटक पनि पहिले भै नै ऐन मौकामा आफ्नो उपस्थिति देखाई कपिलवस्तुलाई युद्ध विभिषिकाबाट बचाएछन् । बुद्धले त्यही तरिकाले तीन पटकसम्म कपिलवस्तुलाई बचाएतापनि राजा विड्डूभ फेरी चौथो पटक पनि कपिलवस्तुमाथि जाइलाग्न रवाना भएछन् । तव बुद्धले त्यसको पछाडि विद्यमान हेतुलाई दृष्टिगत गरी त्यस मामलामा पुनः संलग्न नभई तटस्थ रहने निधो गरेछन् ।

कुरो के रहेछ भने त्यसबेला कपिलवस्तुमा रहेका शाक्य राजाहरू तथा उनीहरूका सैनिकहरूले परापूर्व जन्ममा राजा विड्डूभ तथा उनका सैनिकहरूले खाने गरेको पानीको मुहानमा विष हाली उनीहरूको सामूहिक हत्या गरेका रहेछन् । त्यही विपाकको कारण राजा विड्डूभ र उनका सैनिकहरूमा बारम्बार बदलालिने भाव जागृत भएको रहेछ । तर पनि यदि उनीहरूले बुद्धले बारम्बार दोहर्न्याई-तेहर्न्याई दिएको उपदेशमाथि राम्ररी चिन्तन-मनन गरी आफ्नो अकुशल चित्तलाई नियन्त्रण गर्न सिकेको भए उनीहरू शाक्यहरू प्रति क्षमा भाव जगाई कुकर्मबाट बच्न सक्ने थिए । तर राजा

विड्डूभ र उनका सैनिकहरूले त्यस्तो कुनै प्रयास नै नगरेपछि बुद्धले मात्र गरेर के हुन सक्ला ? बुद्ध त खालि पथ प्रदर्शक मात्र हुन् । आ-आफ्नो कर्म आ-आफैले मात्र सुधार्न सकिनेछ ।

राजा विड्डूभ र उनका सैनिकहरूले आफ्नो कर्म सुधार्ने कुनै प्रयास नै नगरेकाले उनीहरू कर्म विपाकको प्रवाहमा बग्दै गएछन् र अन्तमा उनीहरू शाक्य राजाहरूमाथि आक्रमण नगरिकन बस्नै नसक्ने भएछन् । तर शाक्य राजाहरू तुलनात्मक रूपमा केही संयमी नै देखिएछन् । उनीहरू जातीय अहं परित्याग गरी विड्डूभप्रति मैत्रिभाव प्रकट गरेर उनीसित सुलह गर्न अग्रसर हुन नसकेतापनि उनीहरूले कसैको हत्या गर्दिन भनेर बुद्धलाई दिएको वचन इमान्दारीसाथ निभाएछन् । शाक्यहरूले राजा विड्डूभको प्रतिकारमा शस्त्र उठाएतापनि उनका एकजना सैनिक पनि मारेनछन् । उनीहरूले राजा विड्डूभ र उनका सैनिकहरूलाई हा हा र हु हू मात्रै गरेर भगाउने रणनीति अपनाएछन् । शाक्यहरू प्रतिकारमा उठेपछि त्यो दिन राजा विड्डूभ र उनका सैन्यहरू डराएर भागे पनि । तर त्यसरी भागेर गएका राजा विड्डूभले राति आफ्नो सैनिककी गणना गरेर हेर्दा दिनभरको युद्धमा आफ्नो तर्फका एकजना सैनिक पनि नमारिएको थाहा पाएपछि उनले शाक्य राजाहरूको रणनीति थाहा पाएछन् । तर पनि उनको भित्री आँखा खुलेनछ । उनले पुनः कपिलवस्तुमाथि चढाइ गरेछन् । तब शाक्यहरू हिंसामा उतर्नुको सट्टा आफ्नो राज्य नै त्यागेर भागेछन् । तर पनि राजा विड्डूभले आफ्नो चित्तलाई सम्हाल्न सकेनछन् । उनले हिंसा कार्यमा लाग्नुको सट्टा

आफ्नो राज्य नै त्यागनु उचित सम्झी भागेका शाक्यहरूमध्ये आफ्नो साखै मामा महानामको कुलका शाक्यहरू र बुद्धको कुलका शाक्यहरू बाहेक अन्य प्राय सबै शाक्यहरूको पिछ्छा गराई मार्न लगाएछन् ।

कुनै तरिकाले राजा विड्डूभको आम हत्याबाट बचेर भाग्न सफल भएका शाक्यहरूमध्ये अधिकांश शाक्यहरू दक्षिणतिर भागी हालको पटनाको आसपासमा आफ्नो थर नै बदली गुप्त रूपमा रहन गएछन् त केही शाक्यहरू पूर्वतिर भागी हालको बंगाल, उडिसा र बंगलादेशको चटगाउँ आसपास रहन गएछन् । अनि धेरै थोरै संख्याका शाक्यहरू उत्तरमा रहेको पहाडी जंगल पार गरी काष्ठमण्डप उपत्यकासम्म पनि पुगेछन् ।

२०. बुद्धको महापरिनिर्वाण

बुद्धले आफ्ना अनुयायी श्रावक भिक्षुहरूले सामाजिक, आर्थिक र नैतिक कुराहरूका सम्बन्धमा कडाइकासाथ पालना नगरी नहुने गरी अनेक नियमहरू बनाएको भएतापनि उनीहरू प्रत्येकलाई आफ्नो नितान्त वैयक्तिक कुरा सम्बन्धमा भने पूरा स्वतन्त्रता दिने गरेका रहेछन् । त्यसैले बुद्धको जीवनकालसम्म कुनै कान्छो श्रावकले अन्य कुनै जेठो श्रावकलाई मात्र होइन स्वयम् बुद्धलाई पनि व्यक्तिगत रूपमा सेवा तहल गर्नु पर्छ भन्ने कुनै वाध्यता रहेनछ । बुद्ध लगायत सबै जेठा स्थविरहरू आ-आफ्ना वैयक्तिक आवश्यकताका कुराहरू आफै व्यवस्था गर्ने गर्दा रहेछन् । तर बुद्धको उमेर ढल्कदै गई पच्चास नाघेपछि वर्षौंसम्म अल्पाहार गरी दुष्कर

चर्या गरेका बुद्धमा शारीरिक दुर्बलता देखिएछ । त्यसैले बुद्धका व्यक्तिगत आवश्यकताहरू सम्वन्धमा आवश्यक हेरविचार पुऱ्याउन कुनै एकजना नवयुवक भिक्षुलाई विशेष जिम्मा दिनुपर्ने कुरा भिक्षुसङ्घले महशूस गरेछ । यस्तो महशूस गरेर अनेक पटक अनेक भिक्षुलाई सो कामको जिम्मा लगाएको भएतापनि पूरा वैयक्तिक स्वतन्त्रताको संस्कृतिमा हुर्केका ती भिक्षुहरूले चाहँदा चाहँदै पनि सो जिम्मेवारी सन्तोषजनक रूपमा निभाउन सकेनछन् । तब अन्तमा भिक्षुसङ्घले सो कामको जिम्मा तुलनात्मक रूपले बढी निष्ठावान देखिएका भिक्षु आनन्दलाई सुम्पनु उपयुक्त हुने कुरो महशूस गरी उनलाई अनुरोध गरेछ । त्यस्तो अनुरोध भएपछि भिक्षु आनन्दले निम्न शर्तमा सो जिम्मा निभाउन स्वीकारेछन् :

- (१) बुद्धलाई प्राप्त भएको चिवर आनन्दलाई नदिने ।
- (२) बुद्धलाई प्राप्त भएको पिण्डपात्र आनन्दलाई नदिने ।
- (३) आनन्दलाई बुद्धको कोठामा नसुताउने ।
- (४) बुद्धलाई मात्र निमन्त्रण गरिएको ठाउँमा आनन्दलाई नलैजाने ।
- (५) आनन्दले बुद्धका लागि स्वीकार गरेको भोजन निमन्त्रणमा बुद्ध जानुपर्ने ।
- (६) टाढाबाट बुद्धलाई भेट्न आएका भिक्षुहरूलाई आनन्दले तुरन्त बुद्धकहाँ लैजान पाउनुपर्ने ।
- (७) आनन्दलाई धर्म विषय कुनै शङ्का उत्पन्न भएमा तत्काल बुद्धकहाँ गएर सोध्न पाउनुपर्ने ।
- (८) बुद्धले आनन्दको अनुपस्थितिमा कुनै उपदेश दिएमा त्यस्को सार पुनः दोहऱ्याएर आनन्दलाई सुनाउनुपर्ने ।

उपरोक्त शर्तमा बुद्धको उपस्थापक शएदेखि आनन्दले लगातार पच्चीस बर्षसम्म बुद्धको छाया समान भई बुद्धको सेवाटहल गरेछन् । त्यसरी आफ्नो सम्पूर्ण ध्यान बुद्धकै सेवामा मात्र केन्द्रित गरेर पच्चीस बर्ष बिताइसकेपछि बुद्धले वैशालीको बेलुवन ग्राममा आफ्नो पैतालिसौ बर्षवास बिताइरहेको बेलामा बुद्ध अकस्मात सिकिस्त बिरामी भएको कुरो आनन्दले चालपाएछन् ।

हुन त बुद्धलाई च्यापेको त्यो रोग बुद्धले आफ्नो वीर्यबलले सहेर कुनै औषधीमुलो नखाइकन नै निको पारेका रहेछन्, तैपनि त्यसबेला बुद्ध साह्रै नै अशक्त भएछन् भन्ने कुरो आनन्दले महशूस गरेछन् । तब एक दिन आनन्दले मौका पारी बुद्धले आफ्ना जिम्मेवार भिक्षुहरूलाई बोलाएर मूल उपदेश दिइराख्ने बेला आएछ भन्ने मनसाय प्रकट गरेछन् । आनन्दको त्यस्तो अधकल्चो ज्ञान देखेर बुद्धले आनन्दलाई यसरी सम्झाएछन् - “आनन्द! बुद्धसित कुनै गुरुमुष्टि हुँदैन । बुद्धले बोधिवृक्षमुनि पाएको मुख्य ज्ञान ऋषिपतन मृगदावनमा धर्मचक्र प्रवर्तन गर्दा नै भनिसकेको छ । त्यसपछि लगातार पैतालिस बर्षहरूसम्म त्यही कुरालाई नै विभिन्न तरिकाले सम्झाउने गरेको हो । त्यस कुरालाई राम्ररी बुझेर अरु धेरैले धर्मलाभ पनि गरि सकेका छन् । अब तिमिले पनि यस अस्सी बर्षको बूढो बुद्धको सेवामा मात्र लाग्ने नगरी आफ्नो लागि आवश्यक उद्योग पनि गर्ने गर ।”

बुद्धले त्यसो भनेतापनि पच्चीस बर्षसम्म एकछिनका लागि पनि बुद्धको सेवा गर्नुभन्दा बाहिरको कार्यमा नलागेका

भिक्षु आनन्दले अहिले त्यस बूढेसकालमा बुद्धको सेवा गर्न छोड्ने कुरै भएन । भिक्षु आनन्द आफ्नो लागि गर्नुपर्ने उद्योग गर्न छोडेर पनि यथावत रूपमा बुद्धकै सेवामा मात्र तल्लिन भइरहेछन् ।

पैतालिसौ बर्षवासको समय सकेर दिन बित्दै गई क्रमशः माघ पूर्णिमाको दिन आएछ । त्यस दिन भिक्षाटन सकेर चापाल वनमा एकलै आराम गरिरहेका बुद्धले त्यसपछि आउने बैशाख पूर्णिमाको राती हिरण्यावती नदीको किनारमा ऐतिहासिक कुशावती महानगर रहेको स्थान, कुशिनारामा महापरिनिर्वाण पाउनु उचित हुने कुरा सोचेछन् । तब उनले आफ्नो त्यस्तो निधो आनन्दलाई पनि थाहा दिई उनलाई साथमा लिई बेलुवन छाडी महावन स्थित कुटागारशालामा निवास गर्न गएछन् । कुटागारशालामा बसिरहँदा एक दिन, बुद्धले बैशाली नगर स्थित विभिन्न बिहारहरू तथा आसपासका अन्य थुप्रै बिहारहरूमा रहने गरेका सबै भिक्षुहरूलाई कुटागारशालामा जम्मा हुन बोलाई आफूले त्यस बेलासम्ममा विभिन्न शन्दर्भमा विभिन्न ठाउँमा व्याख्या गरेका धर्मको सारलाई - चार प्रकारका सतिपट्टान, चार प्रकारका सम्माप्पधान, चार प्रकारका इद्धिपाद, पाँच प्रकारका इन्द्रिय, पाँच प्रकारका बल, सात प्रकारका सम्बोज्झङ्ग र आठ प्रकारका भग्ग गरी जम्मा सैंतीस प्रकारका कुशल धर्महरूको रूपमा संग्रहित गरी बोधिपक्षिय धर्म नाम दिएर पुनः एकपल्ट दोहर्न्याई सम्भाएछन् । त्यसपछि उनले ती भिक्षुहरूलाई सबै संस्कार धर्महरू अनित्य छन्, कुनै पनि कुरा स्थायी रूपमा रहिरहँदैन । त्यसैले कुनै पनि कुरामा

आसक्त नहुनु । सबै कुराहरू प्रति अनासक्त भई, अप्रमादी भई बोधिपक्षिय धर्महरू पालना गर्दै रहनु भनेर सम्झाएछन् । र अन्तमा उनले आफू आउँदो वैशाख पूर्णिमाको दिन महापरिनिर्वाण हुने कुरापनि सम्झाएछन् ।

बुद्ध महापरिनिर्वाण हुने दिन निश्चित भएपछि भिक्षुणी प्रजापती गौतमी र भिक्षुणी यशोधरा, दुबैले, बुद्ध महापरिनिर्वाण हुनु भन्दा पहिले नै आफूहरू परिनिर्वाण हुने विचार गरेछन् । त्यसैले उनीहरू बुद्धसित बिदालिन कुटागारशाला गएछन् । तब बुद्धले उनीहरूको व्यक्तित्व बारे अभै धेरैलाई थाहा नभएको कारण उनीहरू दुबैलाई परिनिर्वाण हुनु पूर्व आ-आफ्नो ऋद्धिबल सबैलाई देखाएर परिनिर्वाण हुन अनुमति दिएछन् । उनीहरू दुबैजना बुद्धको आज्ञा अनुसार आ-आफ्नो क्षमता अनुसार अनेक प्रकारले ऋद्धि प्रतिहार्य देखाई परिनिर्वाण भएछन् ।

महापरिनिर्वाण हुने दिन नजिकिदै आएपछि बुद्ध वैशाली छाडी क्रमशः भण्डग्राम, आम्रग्राम र जम्बुग्राम आदि स्थानहरूमा बस्दै भोगनगर स्थित आनन्दचैत्य बिहारमा पुगेछन् । आनन्दचैत्य बिहारमा बस्दा एकदिन बुद्धले आसपासका विभिन्न बिहारहरूमा बस्ने गरेका सबै भिक्षुहरूलाई एकत्रित गरी चतुमहाप्रदेश बारे उपदेश दिएछन् । जस्को मूल सार निम्नानुसार छ :

“यदि कसैले यो कुरा बुद्धले भनेको मैले आफ्नै कानले सुनेको हो भनेर कुनै नयाँ कुरा सुनाएमा भ्रष्ट त्यसमा विस्वास गर्नु हुँदैन र त्यसलाई तिरस्कार पनि गर्नु हुँदैन । सबैभन्दा पहिले त्यस्को सार पहिले संकलन गरिएका

बुद्धवचनहरूसित (धर्म र विनय सित) तुलना गरेर हेर्नुपर्छ । त्यसरी तुलना गरी हेर्दा पहिले संकलन गरिएका बुद्धवचनहरूसित मेल खाएमा होला भनेर स्वीकार गर्नुपर्छ र मेल नखाएमा परित्याग गर्नुपर्छ ।

त्यसरी नै कसैले यो फलाना स्थानमा रहेको भिक्षुसङ्घले बुद्धवचन हो भनेर स्वीकार गरिराखेको कुरा हो भनेर वा यो फलानो स्थानमा रहेका धर्मधर या विनयधर भिक्षुहरूले बुद्धवचन हो भनेर स्वीकार गरिराखेको कुरा हो भनेर वा यो फलानो स्थानमा रहेको बहुश्रुत भिक्षुले बुद्धवचन हो भनेर स्वीकार गरिराखेको कुरा हो भनेर कुनै नयाँ कुरा सुनाएमा भट्ट त्यसमा विस्वास गर्नु हुँदैन र त्यसलाई तिरस्कार पनि गर्नु हुँदैन । सबैभन्दा पहिले त्यस्को सार पहिले संकलन गरिएका बुद्धवचनहरूसित (धर्म र विनय सित) तुलना गरेर हेर्नुपर्छ । त्यसरी तुलना गरी हेर्दा पहिले संकलन गरिएका बुद्धवचनहरूसित मेल खाएमा होला भनेर स्वीकार गर्नुपर्छ र मेल नखाएमा परित्याग गर्नुपर्छ ।”

बैशाख शुक्लपक्ष चतुर्दशीको दिन बुद्धले भोगनगर स्थित आनन्दचैत्य बिहार छोडेर पावातिर प्रस्थान गरेछन् र राती पावास्थित चुन्द सुनारको आम्रवनमा बास बसेछन् । सो थाहा पाएपछि चुन्द सुनार बुद्धको दर्शन गर्न गएछ र अर्को दिनको लागि बुद्ध प्रमुख बुद्धको साथमा आएका सबै भिक्षुहरूलाई आफ्नो घरमा भोजन गर्न निम्तो दिएछ ।

अर्को दिन चुन्द सुनारकोमा भोजन गर्न बस्दा बुद्धले चुन्द सुनारलाई आफूनेर बोलाई उनले तयार गरिराखेका विभिन्न परिकारहरूमध्ये सूकरमद्व (एक प्रकारको जंगली

च्याउको सूप) आफूलाई मात्र दिनु र आफूलाई दिएर बाकि रहने सूकरमद्वव अरु कसैलाई नदिइकन एक स्थानमा जमीन खनी जम्मै खन्याएर पुनः माटोले राम्ररी पुरि दिनु भनेर सम्झाएछन् । चुन्द सुनारले आफूले तयार गरिराखेको सूकरमद्ववको हकमा बुद्धको आदेशानुसार गरी अन्य भिक्षुहरूलाई अरु परिकार मात्र भोजन गराएछ ।

चुन्द सुनारकहाँ भोजन गरिसकेपछि बुद्ध प्रमुख सबै भिक्षुहरू कुशिनगरतिर लागेछन् । तर बुद्ध बीच बाटोमा नै रोगले आक्रान्त भएछन् । त्यसरी रोगले ग्रस्त भएका बुद्धले पावा देखि कुशिनगरसम्मको दूरी साह्रै नै कष्ट उठाई पच्चिसौ स्थानमा आराम गरेर बल्ल बल्ल तय गरेछन् । त्यसरी चुन्द सुनारकोमा भोजन गरेको लगत्तै रोगले च्यापेको देखेर कसैले चुन्द सुनारलाई अनाहकमा दोष देला भनेर बुद्धले बीच बाटोमा आराम गरिरहेको बेलामा आफ्नो साथमा रहेका भिक्षुहरूलाई यसरी सम्झाएछन् - "भिक्षुहरू! चुन्द सुनारकहाँ भोजन गरेको लगत्तै मलाई यसरी रोगले च्यापेको देखेरे तिमीहरू कसैले पनि चुन्दलाई कुनै अपजस नदिनु । चुन्दले प्रदान गरेको खानामा कुनै किसिमको दोष थिएन । वास्तवमा बुद्धलाई दिइएका भोजनदानहरूमध्ये बुद्धले सम्यक सम्बोधि पाउने दिन सुजाताले प्रदान गरेको भोजनदान र आज बुद्धले महापरिनिर्वाण पाउने दिन चुन्द सुनारले प्रदान गरेको भोजनदान दुइवटै समान रूपले महोत्फल दिने भोजनदान हुन् । त्यसैले तिमीहरूले चुन्द सुनारलाई, उनले प्रदान गरेको भोजन गरेर बुद्धले महापरिनिर्वाण लाभ गरेको छ र त्यसबाट उनलाई महानफल दिने पुण्य लाभ भएको छ भनेर सम्झाइदिनु ।"

संभूतिर, आफू महापरिनिर्वाण हुने कुशिनारा स्थित उपवहन शालोद्यानमा पुगेपछि बुद्धले भिक्षु आनन्दलाई त्यहाँ रहेका दुइटा अजङ्गको शाल बृक्षको मध्यभागमा आफ्नो लागि बिछ्यौना लगाउन लगाएछन् । उक्त बिछ्यौना तयार भएपछि बुद्धले उत्तरदिशातिर शिरानी पारी दाहिनेतिर कोल्टो परी सिंहशैय्यामा लेटी आराम गरेछन् । शाक्यमुनि बुद्ध त्यसरी अन्तिम शैय्यामा लेटेपछि असंख्य ब्रह्माआदि देवगणहरू बुद्धको अन्तिम दर्शण गर्न त्यहाँ प्रकट भएछन् र दिव्य पुष्पको वर्षा गराई बुद्धको पुजा गरेछन् । तब बुद्धले ती देवगणहरूलाई लक्ष गरी आनन्दलाई यसरी सुनाएछन् - “आनन्द! कसैले दिव्य पुष्प, धूप आदिले बुद्धको पुजा गर्दा बुद्धको उचित सत्कार गरेको ठहरिन्न । बुद्धको सही रूपमा आदरसत्कार गर्न चाहने देव र मनुष्यले बुद्धले प्रतिपादन गरेको धर्मानुसार आचरण गरी सत्य धर्मको अबबोध गर्ने प्रयासमा निरन्तर रूपले लाग्नुपर्छ । त्यसो गर्न सकेमा मात्र सही रूपले बुद्धको पूजा गरेको हुनेछ ।”

बुद्धले त्यसरी सम्झाएपछि त्यहाँ उपस्थित देवगणहरू र भिक्षुहरू, सबै संस्कार धर्म नाशवान छन्, संसारमा कुनै पनि कुरा सदा स्थिर रहँदैन भन्ने सत्य धर्म सम्बन्धी संवेग उत्पन्न गरी संयम पूर्वक बसेछन् । त्यसपछि बुद्धले पुनः आनन्दलाई के कुरा सम्झाएछन् भने धर्माचरण गर्न चाहने देवताहरू र मनुष्यहरूको लागि, बोधिसत्वको जन्मस्थल- लुम्बिनी, बोधिसत्वले बुद्धत्व प्राप्त गरेको स्थल - बुद्धगया, बुद्धले धर्मचक्र प्रवर्तन गरेको स्थल - ऋषिपतन मृगदावन र बुद्धले महापरिनिर्वाण पाएको स्थान - कुशिनगर, यी

चारधाम अति दर्शनीय स्थानहरू हुन् । धेरै देवताहरू तथा मनुष्यहरूले ती दर्शनीय स्थानहरू सबैको वा कुनैकोमात्र दर्शण गरेर पनि निरन्तर रूपमा धर्माचरण गर्दैजाने अभूतपूर्ण प्रेरणा पाउनसक्नेछन् ।

बुद्धले त्यसरी सम्झाएपछि भिक्षु आनन्दले बुद्धले महापरिनिर्वाण पाउने समय निकट आएछ भनेर थाहा पाई बुद्धको महापरिनिर्वाण पछि बुद्धको मृत शरीर प्रति कस्तो व्यवस्था गरिनु पर्नेछ भनेर सोधेछन् । तब बुद्धले आनन्दलाई बुद्धको महापरिनिर्वाणपछि बुद्धको मृत शरीरलाई एक जना चक्रवर्ति राजाको मृत शरीरलाई भै पहिले रेशमको कपडाले र त्यसपछि राम्ररी फिटेको कपासले र पुनः रेशमको कपडा र राम्ररी फिटेको कपासले गरी पाँचसय पत्र रेशमको कपडाले र कपासले बेरी एउटा तेलले भरेको तामाको सन्दुकमा बन्द गरी श्रीखण्डको चितामा हालेर दाहसंस्कार गरिदिनु उपयुक्त हुने कुरा सम्झाएछन् । साथै त्यसरी अग्निसंस्कार गरेपछि बुद्ध शरीरका चारवटा दन्तधातु, दुइवटा अक्खधातु र एउटा कपालधातु बाहेक अन्य सबै शारीरिक अवयवहरू स-साना गोलाकार धातुहरूमा परिणत हुने र त्यसरी प्राप्त हुने शरीरधातुहरू अग्निसंस्कारको बेलामा आगोको ज्वालाले जुन आकार लिनेछ त्यही आकारको स्तुप बनाएर त्यस स्तुपभित्र प्रतिस्थापन गरिदिनु उपयुक्त हुने कुरा पनि सम्झाएछन् ।

बुद्धबाट उपरोक्त कुरा सुनिसकेपछि भिक्षु आनन्दको धैर्यको बाँध अकस्मात टुटेछ र उनी चुपचाप त्यहाँबाट उठेर एकान्त स्थानमा गई अबोध बालक भै रुन गएछन् ।

आनन्दले त्यसरी अत्यधिक रूपमा सन्ताप गरेको थाहा पाएपछि बुद्धले भिक्षु आनन्दलाई आफ्नो समीप आउन बोलाउन पठाएछन् र समीप आएर बसेपछि यसरी ढाडस दिएछन् - “आनन्द! उत्पन्न भएका जति संस्कार धर्म सबै अनित्य हुन् । यस संसारमा कुनै पनि कुरा नित्य रूपमा रहँदैन । एक दिन सबैको अन्त हुनु अनिवार्य छ । त्यसैले समयमै सत्य धर्म अवबोध गर्ने कार्यमा लाग्नु भनेर तिमीलाई बारम्बार सम्झाउने गरेको कुरा नबिर्स । अबै समय छ । आइन्दा सम्पूर्ण ध्यान सत्य धर्म अवबोध गर्नमा केन्द्रित गर । आनन्द! जुन दिन तिमीले आफ्नो सम्पूर्ण ध्यान सत्य धर्म अवबोध गर्नमा केन्द्रित गर्ने छौ, तिमीले त्यसबेला सहजै सत्य धर्म अवबोध गर्न सक्ने छौ । किनभने तिमीले सच्चा हृदयले तथागतको अटूट सेवा गरेर अपार पुण्य लाभ गरिसकेका छौ । तिमीले कतिपनि सन्ताप गर्नुपर्दैन । तिमीले सत्य धर्म अवबोध गर्नसक्ने दिन अव धेरै टाढा छैन ।”

बुद्धले त्यसरी सम्झाए पछि भिक्षु आनन्द आफ्नो विरह सम्हालेर शान्त भएछन् । भिक्षु आनन्द त्यसरी शान्त भएपछि बुद्धले भिक्षु आनन्दलाई सबै कुशिनगरवासीहरूलाई बुद्ध महापरिनिर्वाण हुँदैछन् भनेर सूचना पठाउने व्यवस्था गर्न अह्वाएछन् । त्यस्तो सूचना पाउने वित्तिकै भ्रण्डै सम्पूर्ण कुशिनगरवासीहरू बुद्धको अन्तिम दर्शण गर्न शालवनोद्यानमा ओइरिएछन् । बुद्धको अन्तिम दर्शणार्थ शालवनोद्यानमा मानिसहरू त्यसरी खनिन आएको देखेपछि अति व्यवस्थावान भिक्षु आनन्दले एक कुलका सबै मानिसहरूलाई एकसाथ एकैपल्ट

बुद्धको अन्तिम दर्शण गर्नदिने व्यवस्था मिलाएर रातको प्रथम पहर भित्रै सबै कुशिनगरवासीहरूलाई बुद्धको अन्तिम दर्शण चित्तबुझ्दो तरिकाले गराउने काम सम्पन्न गराएछन् ।

बुद्धको अन्तिम दर्शण गर्न आएका कुशिनगरवासीहरू सबैलाई बुद्धको दर्शण गराउने काम सम्पन्न भएको केही समयपछि सुभद्र नामको एकजना परिव्राजक बुद्धको दर्शण गर्न आएछन् । परिव्राजकहरू प्रायजसो बुद्धसित अनावश्यक रूपले तर्कद्वन्द गर्नमात्र बुद्धकहाँ आउने भएकाले भिक्षु आनन्दले त्यस सुभद्र परिव्राजक पनि त्यस्तै तर्कद्वन्द मात्र गर्न आएको भनी थानेर त्यस सुभद्र परिव्राजकलाई महापरिनिर्वाण हुन लागेका बुद्धलाई दुःख दिने काम नगर, फर्केर जाउ भनेर सम्झाएछन् । तर सुभद्र परिव्राजक बुद्धसित तर्कद्वन्द गर्ने नियतले होइन कि साँचिकै जिज्ञासु भएर बुद्धलाई भेट्न आएको रहेछ । वास्तवमा उनले त्यस बेला ख्याति पाएका छः वटै सम्प्रदायका परिव्राजक आचार्यहरू : पुरनकस्सप, मक्खलि गोसाल, अजित केसकम्बल, पकुध कच्चायन, सञ्जय बेलट्टिपुत्त र निगण्ठनाथपुत्त, सबैसित पालैपालो सत्सङ्गत गरिसकेको रहेछ । तर उनीहरूमध्ये कसैले पनि उनको जिज्ञासा मेटाउन सकेको रहेनछ र त्यसैले नै उनी बुद्धकहाँ आफ्नो जिज्ञासा मेटाउन आएका रहेछन् । भिक्षु आनन्द र सुभद्र परिव्राजकको आपसी सम्वादबाट उक्त कुरो थाहा पाइसकेपछि बुद्धले भिक्षु आनन्दलाई, “सुभद्र साँचिकै जिज्ञासु रहेछ, उसलाई नरोक्नु, आउन देऊ” भनेर सम्झाएछन् । त्यसरी बुद्धसित भेट्ने अनुमति पाएपछि सुभद्रले बुद्धसित आफ्नो कौतुक यसरी

व्यक्त गरेछन् - “श्रमण गौतम! छः वटै सम्प्रदायका परित्राजक आचार्यहरू प्रत्येकले, आफू मात्र सर्वश्रेष्ठ हुन्, आफैले मात्र मोक्षदिन सक्छ, भन्छन् । उनीहरूमध्ये कसको कुरामा कति सत्य छ ? साँचिकैको बुद्धमा के कस्तो गुण हुन्छ ? म त्यो कुरो बुझ्न उत्सुक छु ।”

सुभद्रको जिज्ञासा सुनिसकेपछि बुद्धले सुभद्रलाई यसरी सम्भाएछन् - “सुभद्र! कसले कति सत्य कुरा थाहा पाएको छ भनेर अरूको पारख मात्रै गरेर तिमीलाई के लाभ हुन्छ ? अरूको पारख गर्ने विचार छोडिदेऊ । म तिमीलाई आफैले स्वानुभव गरेको कुरा बताउँछु, राम्ररी ध्यान दिएर सुन्नू ।

सुभद्र! बोधिज्ञान पाउने उद्देश्यले गृहत्याग गरेपछि अनेक सम्प्रदायका अनेक धर्म र विनय अध्ययन र अभ्यास गरेर हेरियो । तर कुनै पनि सम्प्रदायको धर्म र विनयमा आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको विषय केही भनक पनि पाइन । आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग नभएको ती धर्महरूको अनुसरण गर्ने कसैले प्रथम श्रमणत्व (सोतापत्ति फल) या दुतीय श्रमणत्व (सकदागामि फल) या तृतीय श्रमणत्व (अनागामि फल) या चतुर्थ श्रमणत्व (अरहत्त फल) पाएको देखिन ।

सुभद्र! बोधिवृक्षमुनि आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग सम्बन्धमा राम्ररी थाहा पाएपछि ऋषिपतन मृगदावनमा गई त्यसको द्वार तिमीजस्तै जिज्ञासुहरू सबैका लागि खोलियो । त्यसपछि हजारौं, लाखौं भिक्ष-भिक्षुणीहरू मात्र होइनन् कराडौं उपासक-उपासिकाहरू समेतले सोतापत्ति, सकदागामि, अनागामि र अरहत्त मार्ग र फल पाइसकेका छन् । अनि त्यो भन्दा कैयौं गुणा संख्याका मानिसहरू त्यस मार्गमा लागेर सोतापत्ति,

सकदागामि, अनागामि र अरहत्त मार्ग-फल पाउनतिर बढिरहेका पनि छन् ।

सुभद्र! जवसम्म आर्य अष्टाङ्गिकमार्गमा निरन्तर रूपले लागि रहने मानिसहरू यस संसारमा हुने छन्, तवसम्म यस संसारमा सोतापत्ति, सकदागामि, अनागामि र अरहत्त मार्ग र फल पाउनेहरू पनि हुनेछन् ।

सुभद्र! आर्य अष्टाङ्गिकमार्गमा निरन्तर रूपले लागि रहने अभ्यास नगरिकन कोही कहिले पनि अरहत् हुँदैन र निरन्तर रूपले आर्य अष्टाङ्गिकमार्गमा लागि रहने जो कोही पनि ढीलो या चाँदो एकदिन अवश्य अरहत् हुनेछ । त्यसैले, हे, सुभद्र! अन्य सबै कुरो पन्छाएर यथाशिघ्र आर्य अष्टाङ्गिकमार्गमा लाग्ने अभ्यास गर ।”

बुद्धले उपरोक्तनुसार सम्झाएपछि सुभद्र अकस्मात बिउँभे जस्तो भएछ । उसले तत्काल देखि नै निरन्तर रूपमा आर्य अष्टाङ्गिकमार्गमा लाग्ने निधो गरी बुद्धसित उपसम्पदा मागेछ ।

त्यसबेला सम्ममा अन्य धर्मका अनुयायीलाई कमसेकम चार महिनासम्म श्रामणेर बनाई ऊ पूर्वाग्रह रहित भएको निधो भएपछि मात्र उपसम्पदा दिने प्रचलन भइसकेको रहेछ । तर सबै सम्प्रदायका परिव्राजकहरूसित विद्रोह गरी पूर्वाग्रह रहित भइसकेका सुभद्रले आर्य अष्टाङ्गिकमार्गको महत्व राम्ररी बुझी तत्काल देखि नै निरन्तर रूपमा आर्य अष्टाङ्गिकमार्गमा लाग्न सकिने देखिएकाले बुद्धले भिक्षु आनन्दलाई भनी सुभद्रलाई त्यही बेला उपसम्पदा दिलाउन लगाएछन् । उपसम्पदा पाइसकेपछि भिक्षु सुभद्र तत्क्षण नै नजिकको एकान्त स्थानमा

गई स्मृतिप्रस्थान विपश्यनाको अभ्यास गर्नमा लागेछन् र पूर्वजन्महरूमा शंकलन गरिराखेका यथेष्ट पूण्य संस्कारको कारण केही समयावधि पछि नै पटिसम्भवा सहितको अरहन्त मार्ग-फलमा प्रतिष्ठित पनि भएछन् ।

नवभिक्षु सुभद्र उपसम्पदा प्राप्त गरी निरन्तर रूपले आर्य अष्टाङ्गिकमार्गको अभ्यास गर्न एकान्त स्थानतिर लागेपछि बुद्धले भिक्षुहरूलाई निम्न चार कुराहरू सम्झाएछन् :

- (१) बुद्ध महापरिनिर्वाण भए भन्दैमा भिक्षुहरूले आफूहरू अनाथ भइएछ भनेर सम्झनु पर्नेछैन । सबै भिक्षुहरूले बुद्धद्वारा प्रतिस्थापित धर्म र विनयलाई आफ्नो गुरु सम्झनु पर्नेछ ।
- (२) बुद्धको महापरिनिर्वाणपछि भिक्षुहरूले आपसमा सबै समान देखिने गरी एकले अर्कालाई “आवुस” भनेर सम्बोधन गर्ने प्रचलन परित्याग गरी उपसम्पदा भएको हिसाबले जेठो भिक्षुले कान्छो भिक्षुलाई नाम किटेर वा “आवुस” भनेर तथा कान्छो भिक्षुले जेठो भिक्षुलाई “भन्ते” वा “आयुष्मान” भनेर सम्बोधन गर्नुपर्नेछ ।
- (३) बुद्धको महापरिनिर्वाणपछि परिस्थितिले नदिएमा विनयका सानातिना नियमहरू भिक्षुहरूले परित्याग गरेपनि हुनेछ ।
- (४) बुद्धको महापरिनिर्वाणपछि भिक्षु छन्नलाई ब्रम्हदण्ड दिनु पर्नेछ । उसले जुन बेला जे सुकै गरेतापनि कसैले उसलाई त्यसो गर्नु भएन भनेर अनुशासित नगरिकन बेवास्ता गरी बस्नुपर्नेछ ।

उपरोक्त चारवटा कुरा सम्भाइसकेपछि बुद्धले त्यहाँ उपस्थित भिक्षुहरूमध्ये कसैमा कुनै जिज्ञासा बाकि भएमा बुद्धसित सोध्न अन्तिम मौका दिएछन् ।

त्यहाँ उपस्थित पाँचसय भिक्षुहरू कसैमा कुनै जिज्ञासा अनुत्तरीत नरहेको थाहा पाएपछि बुद्धले निम्न अन्तिम उपदेश दिएछन् : “भिक्षुहरू! यो अन्तिम उपदेश राम्ररी सुन्नू, सम्पूर्ण संस्कार-धर्म नाश हुने प्रकृतिका हुन् । संयमपूर्वक त्यस्को (संस्कार-धर्मको) सम्पादन गर्ने गर ।”

उपरोक्त अन्तिम उपदेश दिइसकेपछि बुद्ध ध्यानमग्न भएछन् र आफ्नो ध्यानस्तर बढाउँदै लगेर क्रमशः प्रथम ध्यान, दुतीय ध्यान, तृतीय ध्यान, चतुर्थ ध्यान, आकाशानन्त्यायतन ध्यान, विज्ञानन्त्यायतन ध्यान, अकिञ्चन्यायतन ध्यान, नैवसंज्ञानासंज्ञायतन ध्यान हुँदै अन्तमा संज्ञावेदयित निरोध समापत्ति ध्यानसम्म पुगेछन् । केही समय संज्ञावेदयित निरोध समापत्ति ध्यानमा स्थिर भइसकेपछि पहिले कै क्रममा तल तल गर्दै प्रथम ध्यानसम्म ओर्लेछन् । त्यसपछि पुनः दुतीय ध्यान र तृतीय ध्यान हुँदै चतुर्थ ध्यानसम्म पुगेछन् र चतुर्थ ध्यानबाट निस्कने वित्तिकै महापरिनिर्वाण प्राप्त गरेछन् । यसरी बुद्धले रूप ध्यानबाट निस्केर अरूप ध्यानमा प्रवेश नगरिकन महापरिनिर्वाण प्राप्त गरेछन् ।

परिच्छेद-४

सम्यक व्यायाम : बुद्धद्वारा प्रतिपादित मार्गको मूल

बुद्ध भएका राजकुमार सिद्धार्थ को थिए, उनले कहिले कुन लक्ष प्राप्त गर्न गृह त्याग गरेका थिए, गृह त्याग गरी सन्न्यास लिएपछि उनले कहाँ कस-कसबाट के के ज्ञान पाए, अन्तमा उनले कसरी कुन ज्ञान पाएर सम्यक सम्बुद्ध भए र सम्यक सम्बुद्ध भइसकेपछि उनले आफूले पाएको ज्ञान कसरी अरूहरूलाई सम्झाएका थिए भन्ने बारे उपरोक्तानुसार केही अध्ययन गरिसकेपछि बुद्धले आफ्नो जीवनको अन्तिम क्षणमा दिएको अन्तिम उपदेशलाई निम्नानुसार बुझ्नुपर्ने देखिन्छ :

बुद्धले आफ्नो जीवनको अन्तिम क्षणमा, “सबै संस्कार-धर्म अनित्य छन्” भनेर आफूले जीवनभर बारम्बार दोहऱ्याई-तेहऱ्याई सम्झाउने गरेको प्रतित्य समुत्पाद धर्म याद दिलाएका हुन् । अनि “संयमपूर्वक संस्कार-धर्मको सम्पादन गर्ने गर” भनेर आफूले प्रतिपादन गरेको आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग अनुसरण गर भनेर निर्देशन दिएका हुन् ।

(१९२)

बुद्धले दिएको अन्तिम उपदेश मात्र होइन उनको उपदेशको रूपमा रहेको अन्य कुनै पनि धर्मस्कन्ध सही ढङ्गले गहिरिएर अध्ययन गर्दा पनि बुद्धले एउटै कुरा आर्य अष्टाङ्गिकमार्गमा लाग्न नै टेवा दिएको पाइन्छ ।

बुद्धले सर्व प्रथम ऋषिपतन मृगदावनमा आफ्ना प्रथम शिष्यहरू, पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई उपदेश दिएको बेलामा आफूले आर्य अष्टाङ्गिकमार्गको अनुसरण गरी चतुआर्य सत्य अवबोध गरेको कुरा सम्झाएर उनीहरूलाई पनि त्यही आर्य अष्टाङ्गिकमार्गकै अनुसरण गर्न सिकाएका थिए । उनीहरू आर्य अष्टाङ्गिकमार्गमा निरन्तर रूपले अधि बढ्दै गएपछि उनीहरूलाई अनात्म लक्षण अवबोध गर्ने सम्बन्धमा थप उपदेश दिएर उनीहरूलाई प्रतित्य समुत्पाद धर्म अवबोध गर्न सघाएका थिए ।

बुद्धले तावतिस देवलोकमा गई, पूर्व जन्ममा महामाया देवी भएर आफूलाई जन्म दिएका देवता प्रमुख त्यहाँ उपस्थित हुनआएका असंख्य देवताहरूलाई उपदेश दिएको अभिधर्ममा पनि मुख्यत सब्बै प्रकारका ल्केश निरोध गरी निर्वाण सुख प्राप्त गर्न अवबोध गरिनु पर्ने प्रतित्य समुत्पाद धर्म र सो धर्म अवबोध गर्न अपनाउनु पर्ने आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग सम्बन्धमा नै विशेष रूपले विस्तृत व्याख्या गरी सम्झाएको देखिन्छ ।

बुद्धले आफूले महापरिनिर्वाण पाउने दिन तोकिसकेपछि बैशाली नगर स्थित विभिन्न बिहारहरू तथा आसपासका अन्य थुप्रै बिहारहरूमा रहने गरेका सबै भिक्षुहरूलाई कुटागारशालामा जम्मा हुन बोलाई बोधिपक्षिय धर्मको रूपमा

दिएको उपदेशमा पनि मूल रूपमा आर्य अष्टाङ्गिकमार्गको अभ्यास गरी प्रतित्य समुत्पाद धर्म अवबोध गर्न नै विशेष जोड दिएको पाइन्छ ।

बुद्धले वैशालीको बेलुवन ग्राममा आफ्नो पैतालिसौ बर्षवास बिताइरहेको बेलामा बुद्ध अकस्मात सिकिस्त बिरामी भई अशक्त भएको चाल पाएपछि आनन्दले बुद्धलाई आफ्ना जिम्मेवार भिक्षुहरूलाई बोलाएर मूल उपदेश दिइराख्ने बेला भएछ कि भनेर राय प्रकट गर्दा बुद्धले आनन्दलाई - “बुद्धसित कुनै गुरुमुष्टि हुँदैन । बुद्धले बोधिवृक्षमुनि पाएको ज्ञान ऋषिपतन मंगदावनमा धर्मचक्र प्रवर्तन गर्दा नै भनिसकेको छ र त्यसपछि लगातार पैतालिस बर्षहरूसम्म त्यही कुरालाई नै विभिन्न तरिकाले सम्झाउने गरेको हो” भनेर सम्झाउँदा पनि बुद्धले मूल रूपमा चतु आर्यसत्य अवबोध गर्न सकिने गरी आर्य अष्टाङ्गिक मार्गमा लाग्न नै जोड दिएको पाइन्छ ।

शाक्यमुनि बुद्ध महापरिनिर्वाण पाउन अन्तिम शैय्यामा लेटेपछि दिव्य धूप, पुष्प आदिको बर्षा गराई बुद्धको पूजा गर्नमा लागेका देवगणहरूलाई लक्ष गरी बुद्धले दिएको उपदेशमा पनि आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग अनुसार आचरण गरी सत्य धर्मको अवबोध गर्ने प्रयास गरेमा मात्र सही रूपले बुद्धको पूजा गरेको हुनेछ भनेर सत्यधर्म अवबोध गर्न सकिने गरी आर्य अष्टाङ्गिकमार्गमा लाग्न नै जोड दिएको पाइन्छ ।

बुद्धले आफ्ना अन्तिम शिष्य भिक्षु सुभद्रलाई पनि आफूले आर्य अष्टाङ्गिकमार्गमा लागेर नै बोधिज्ञान पाएको र

जीवनभरमा अरूहरूलाई पनि सत्यधर्म अवबोध गर्न सकिने गरी त्यही मार्गको अनुसरण गर्न सिकाउँदै आएको हो भनेर सम्झाई उनलाई पनि त्यही मार्गमा लगाएका थिए ।

माथि उल्लेख गरिएका कुराहरू तथा बुद्धकालिन स्थविरहरूले सङ्कलन गरेका अन्य थुप्रै धर्मस्कन्धहरूको विशलेषणात्मक अध्ययनको आधारमा निर्धक्कसाथ किटान गरी भन्न सकिन्छ - बुद्धद्वारा प्रतिपादित एउटै मार्ग छ र त्यो आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग नै हो ।

अनि आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग अन्तर्गतका आठ अङ्गहरू गहिरिएर अध्ययन गर्दा ती आठ अङ्गहरूमध्येमा पनि सबै भन्दा महत्वपूर्ण एउटै अङ्ग भएको पाइन्छ र त्यो सम्यक व्यायाम हो । किनभने आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग अन्तर्गतका आठ अङ्गहरूमध्ये सम्यक दृष्टि, सम्यक सङ्कल्प, सम्यक वाचा, सम्यक कर्म र सम्यक आजीविका, यी पाँच अङ्गहरू सम्यक व्यायाम गर्नसक्नाको लागि पूर्वाधारको रूपमा पाइन्छन् भने सम्यक स्मृति र सम्यक समाधि, यी दुइ अङ्गहरू (तथा एक तह माथिको सम्यक दृष्टि र सम्यक सङ्कल्प) सही तरिकाले सम्यक व्यायाम गर्न सकेमा प्राप्त हुँदै जाने परिणामहरूका रूपमा पाइन्छन् ।

त्यसैले बुद्धद्वारा प्रतिपादित आर्य अष्टाङ्गिकमार्गको मूल अङ्गको रूपमा सम्यक व्यायामलाई लिन सकिन्छ ।

सम्यक व्यायाम गर्ने विधिलाई भावनाकर्म भनिन्छ । भावनाकर्म (अ) समथ भावना विधि वा (आ) विपश्यना भावान विधि गरी दुइ प्रकारका विधिमध्ये कुनै एउटा विधि अपनाएर गर्न सकिन्छ ।

(अ) समथ भावना विधि

चित्तको चञ्चल स्वभाव नियन्त्रण गर्नुलाई समथ भनिन्छ । चित्तलाई कुनै एउटा वस्तु या कुनै एउटा स्वभाव या कुनै एउटा मनोवृत्तिमा मात्र केन्द्रित गर्ने विशेष प्रयास गर्नुलाई समथ भावना विधि भनिन्छ । समथ भावना सुरु गर्न जुन वस्तु या स्वभाव या मनोवृत्ति आधारको रूपमा लिइन्छ त्यसलाई कम्मद्वान (कर्मस्थान) या निमित्त भनिन्छ । समथ कर्मस्थान निम्न ३६ प्रकारका छन् र तिनीहरूलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गर्ने गरिएको छ ।

निम्न १० प्रकारका सहजै उपलब्ध हुने प्रकारका कर्मस्थानहरूलाई कसिण भनिन्छ र तिनीहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्नुलाई कसिण भावना भनिन्छ :

- (१) पथवी - (माटोको एउटा डल्लो)
- (२) आपो - (एउटा भाँडोमा संकलित पानी)
- (३) तेजो - (बलेको दियो वा एउटा सानो प्वालबाट छिराइएको सूर्यको प्रकाश)
- (४) वायो - (निरन्तर रूपमा चल पाउने गरी एउटा सानो प्वालबाट छिराइएको हावा)
- (५) नील - (गाढा नीलो रंगको कुनै वस्तु)
- (६) पीत - (पहेँलो रंगको कुनै वस्तु)
- (७) लोहित - (रातो रंगको कुनै वस्तु)
- (८) ओदात - (सेतो रंगको कुनै वस्तु)
- (९) आकास - (एउटा सानो प्वालबाट देखिने खुल्ला आकाशको भाग)
- (१०) आलोक - (कुनै एउटा चहकिलो वस्तु)

निम्न १० प्रकारका सामान्य जीवनमा अशुभ सम्झने प्रकारका निमित्तहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्नुलाई असुभ भावना भनिन्छ ।

(११) उद्धमातक	- (दम्म फुलिसकेको लाश)
(१२) विनीलक	- (विभिन्न अङ्गमा नीलदाम परिसकेको लाश)
(१३) विपुब्बक	- (पीप बग्दै गरेको लाश)
(१४) विच्छिद्दक	- (दुइ टुक्रा हुने गरी काटिएको लाश)
(१५) विक्खायितक	- (जनावरले खाएर बाकि भएको लाश)
(१६) विक्खित्तक	- (विभिन्न अङ्गहरू यत्रतत्र छरिने गरी छेदविच्छेद गरिएको लाश)
(१७) हतविक्खित्तक	- (स-साना टुक्राहरू हुने गरी काटिएको लाश)
(१८) लोहितक	- (रगत बग्दै गरेको लाश)
(१९) पुलुवक	- (किरापरिसकेको लाश)
(२०) अट्टिक	- (हाडखोड मात्र बाकि भएको लाश)

निम्न १० प्रकारका मनोगत अर्थात मनले सम्झनु पर्ने प्रकारका निमित्तहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्नुलाई अनुस्सति भावना भनिन्छ :

(२१) बुद्धानुस्सति	- (बुद्धको सम्झना)
(२२) धम्मानुस्सति	- (धर्मको सम्झना)
(२३) सङ्गानुस्सति	- (सङ्घको सम्झना)
(२४) सीलानुस्सति	- (आफूले पालना गरेको शीलको सम्झना)

- (२५) चागानुस्सति - (आफूले गरेको दान आदि पूण्य कार्यको सम्भना)
- (२६) देवतानुस्सति - (आफ्नो इष्ट देवताको सम्भना)
- (२७) उपसमानुस्सति - (निर्वाणको सम्भना)
- (२८) मरणानुस्सति - (एकदिन मर्नु पर्ने सत्यको सम्भना)
- (२९) कायगतानुस्सति- (रौं, नङ्ग, हाड आदि शरीरका ३२ प्रकारका अवयवहरूको सम्भना)
- (३०) आनापानस्सति - (स्वास-प्रस्वासको सम्भना)

निम्न ४ प्रकारका असीमित क्षेत्रसम्म बढाउन सकिने प्रकारका निमित्तहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्नुलाई अप्पमञ्जा भावना भनिन्छ :

- (३१) मेत्ता - (अरूहरू प्रति शुभकामना)
- (३२) करुणा - (अरूहरू प्रति सहानुभुति)
- (३३) मुदिता - (अरूहरूको सुख हेरी खुसी हुनु)
- (३४) उपेक्खा - (सबै प्रकारको सुख र दुःख प्रति समभाव)

वर्गिकरण भित्र नपारिएका २ प्रकारका निमित्तहरू :

- (३५) आहार पत्तिक्कुल सञ्जा - (आहारको अपगुणको सम्भना)
- (३६) चतुधातु ववत्थान - (शरीरमा विद्यमान चार महाभूतको सम्भना)

उपरोक्त ३६ प्रकारका निमित्तहरूमध्ये विभिन्न चरित्रका व्यक्तिहरूका लागि विभिन्न प्रकारको निमित्त तुलनात्मक रूपले बढी उपयोगि हुने हुन्छ । निम्न चरित्रका

व्यक्तिलाई निम्न प्रकारको निमित्त उपयोगि हुने निर्देशन दिइएको छः

राग चरित्र- केही पाउने आशामा आकर्षित हुने प्रकृतिको व्यक्तिलाई राग चरित्र व्यक्ति भनिन्छ र त्यस्ताहरूलाई १० ओटा अशुभ निमित्तहरू र कायागतानुस्सति निमित्त बढी उपयोगि हुन्छन् ।

द्वेष चरित्र- तुरन्तै जरङ्ग रिसाउने प्रकृतिको व्यक्तिलाई द्वेष चरित्र भएको व्यक्ति भनिन्छ । त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई अप्पमञ्जा निमित्तहरू ४ वटा तथा नील, पीत, लोहित र ओदात निमित्तहरू बढी उपयोगि हुन्छन् ।

मोह चरित्र- कुनै पनि कुरा प्रति तुरन्तै प्रतिक्रिया जनाउन नसक्ने प्रकृतिको व्यक्तिलाई मोह चरित्र भएको व्यक्ति भनिन्छ । त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई आनापानस्सति निमित्त बढी उपयोगि हुन्छ ।

श्रद्धा चरित्र- अरूमा रहेको विशेषता प्रति प्रसन्न हुने प्रकृतिको व्यक्तिलाई श्रद्धा चरित्र भएको व्यक्ति भनिन्छ । त्यस्तालाई बुद्धानुस्सति, धम्मानुस्सति, सद्धानुस्सति, सीलानुस्सति, चागानुस्सति र देवतानुस्सति निमित्तहरू बढी उपयोगि हुन्छन् ।

बुद्धि चरित्र- अनेक विषय धेरै कुरा पढेर वा सुनेर वा भोगेर थाहा पाएको व्यक्तिलाई बुद्धि चरित्र भएको व्यक्ति भनिन्छ । त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई उपसमानुस्सति, मरणानुस्सति, आहार

पत्तिकुल सञ्जा र चतुधातु ववत्थान
निमित्तहरू बढी उपयोगि हुन्छन् ।

वितर्क चरित- कुनै पनि कुरा प्रति त्यो किन भयो, कसरी
भयो आदि तरिकाले तर्कना गर्ने प्रकृतिको
व्यक्तिलाई वितर्क चरित्र भएको व्यक्ति
भनिन्छ । त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई आनापानस्सति
निमित्त बढी उपयोगि हुन्छ ।

मिश्रक चरित- उपरोक्त ६ प्रकारका चरित्रमध्ये स्पष्ट रूपले
कुनै पनि प्रकृति भित्र नपर्ने प्रकृतिको
व्यक्तिलाई मिश्रक चरित्र भएको व्यक्ति
भनिन्छ । त्यस्तालाई पथवी, आपो, तेजो,
वायो, आकास र आलोक, यी ६ प्रकारका
निमित्तहरू बढी उपयोगि हुन्छन् ।

समथ भावनाको अभ्यास गर्नमा लाग्ने व्यक्तिलाई
समथ यानिक भनिन्छ । समथ यानिकले सबै भन्दा पहिले
आफूलाई उपयुक्त प्रकारको एउटा निमित्त स्वीकार गर्नुपर्छ ।
त्यसरी आफूले अपनाएको निमित्त कुनै वस्तु भए त्यसलाई
निरन्तर लामो समयसम्म सम्पूर्ण ध्यान त्यसैमा केन्द्रित गरेर
एकटकले हेरिरहने गर्नु पर्छ । त्यो कुनै स्वभाव भए त्यसलाई
त्यही रूपले निरन्तर अनुभव गरिरहने गर्नु पर्छ । त्यो कुनै
मनोगत कुरा भए त्यसलाई त्यही रूपले निरन्तर सम्भररहने
गर्नु पर्छ । आफ्नो सम्पूर्ण ध्यान निमित्तमा केन्द्रित गर्न
विशेष उद्योग गर्नु पर्ने सुरु अवस्थाको ध्यानाभ्यास क्रमलाई
परिकम्म भावना भनिन्छ र त्यस बेला प्रयोगमा ल्याइएको
निमित्तलाई परिकम्म निमित्त भनिन्छ ।

निरन्तर रूपमा निकै लामो समयसम्म परिकम्म निमित्तको आधार लिई (निमित्तलाई हेर्ने वा अनुभव गर्दै वा सम्झ्दै) परिकम्म भावना गर्दै गएपछि विस्तारै त्यस्तो अवस्था विकसित हुनेछ जुन अवस्थामा परिकम्म निमित्तको आधार नलिएतापनि (निमित्तलाई नहेर्दा वा अनुभव गर्न वा सम्झन विशेष प्रयास नगर्दा पनि) भित्री मनले त्यो निमित्तलाई पहिले भै हेर्न वा अनुभव गर्न वा सम्झन सक्ने हुनेछ। यसरी भित्री मनले आफै उत्पन्न गरेको निमित्तलाई उगगह निमित्त भनिन्छ। उगगह निमित्त उत्पन्न भएपछि त्यसैलाई नै निमित्त बनाएर ध्यानाभ्यास गरिनुपर्छ। बीचमा ध्यानाभ्यास गर्न छुटेर वा अन्य कुनै कारण उगगह निमित्त हराएर गएमा पुनः पहिलेको परिकम्म निमित्तको आधार लिएर उगगह निमित्त उत्पन्न गराउनुपर्छ। निरन्तर रूपमा लामो समयसम्म उगगह निमित्तको आधार लिएर ध्यानाभ्यास गर्दै गएपछि त्यस उगगह निमित्तको परमार्थ स्वभाव मनमा पैदा हुनेछ, जसलाई पटिभाग निमित्त भनिन्छ। पटिभाग निमित्तलाई कसैले पनि शब्दले बर्णन गर्न सक्दैन। त्यसलाई आफैले अनुभव गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसो भएतापनि उगगह निमित्त र पटिभाग निमित्त बीचको भिन्नतालाई बुझाउन यसरी सम्झाउने गरिएको छ - उगगह निमित्त भनेको परिकम्म निमित्तको प्रतिछाया मात्र हो भने पटिभाग निमित्त भनेको परिकम्म निमित्तको अवर्णनीय, विशेष रूप हो। मनमा पटिभाग निमित्त उत्पन्न भएपछि सम्पूर्ण ध्यान त्यही पटिभाग निमित्तमा केन्द्रित गर्नुपर्छ। सम्पूर्ण ध्यान पटिभाग निमित्तमा मात्र केन्द्रित गराइरहने प्रयासमा लागि रहेको ध्यानावस्थालाई उपचार समाधि भनिन्छ।

जसरी भर्खर हिङ्गुन जानेको बच्चाले हिङ्गुने अभ्यास गर्दै गएपछि एकदिन दगुर्न सक्ने हो, त्यसरी नै निरन्तर रूपले उपचार समाधिमा बसिरहने अभ्यास गर्दै गएपछि विस्तारै एकछिनको लागि पनि चित्त पटिभाग निमित्त भन्दा बाहिर नजाने अवस्था विकास हुनेछ । त्यस्तो अवस्थालाई अप्पना समाधि भनिन्छ ।

समथ यानिकले अप्पना समाधि लाभ गरी चित्तलाई आफूले चाहेको समयावधिसम्म एउटै आलम्बनमा स्थिर गर्न सकेपछि स्वयम् चित्तकै उत्पत्ति, विकास र विनाश क्रमलाई स्वानुभव गर्दै सतिपट्टान विपस्सना (स्मृतिप्रस्थान विपश्यना) तिर बढ्दै जाने प्रयास गर्नु पर्नेछ ।

सुरूमा अप्पना समाधि लाभ नभएसम्म समथ भावना विधि अपनाएर पछि विपश्यना विधि अपनाउँदै जाने समथ यानिकले विपश्यना ज्ञानहरू बढाउँदै लैजानुका साथै आफ्नो समाधिको स्तर क्रमशः प्रथम ध्यान, दुतीय ध्यान, तृतीय ध्यान, चतुर्थ ध्यान, पञ्चम ध्यान, आकाशानन्त्यायतन ध्यान, विज्ञानन्यायतन ध्यान, आकिञ्चन्यायतन ध्यान र नैवसंज्ञानासंज्ञायतन ध्यान लाभ हुने स्तर सम्म बढाउन सक्नेछ । त्यसैले समथ यानिकले सम्बोधि लाभ गर्ने बेलामा निम्न पाँच प्रकारका अभिज्ञाहरू तथा निम्न चार प्रकारका प्रतिसम्बिधाहरू सबै वा तिनीहरूमध्ये केही लाभ गर्नसक्नेछ ।

समथ यानिकले लाभ गर्नसक्ने ५ प्रकारका अभिज्ञाहरू निम्न हुन् :

- (१) इद्विविध अभिञ्जा - (विभिन्न प्रकारका लौकिक चमत्कार देखाउन सक्ने ऋद्विबल)
- (२) दिब्बसोत अभिञ्जा - (विभिन्न लोकमा बस्नेहरूको स्वर सुन्नसक्ने क्षमता)
- (३) चेतोपरिय अभिञ्जा - (विभिन्न लोकमा रहेका प्राणीहरूको मनको कुरा थाहा पाउन सक्ने क्षमता)
- (४) पुब्बेनिवास अभिञ्जा - (आफ्ना र अरूहरूका पूर्वजन्महरू सम्बन्धमा थाहा पाउने क्षमता)
- (५) दिब्बचक्खु अभिञ्जा - (विभिन्न लोकहरूमा भएकाहरूलाई हेर्न सक्ने क्षमता)

समथ यानिकले लाभ गर्न सक्ने ४ प्रकारका प्रतिसम्बिधाहरू निम्न हुन् :

- (१) अत्थ पटिसम्बिधा - (कुनै पनि भनाइको सही अर्थ बुझ्न सक्ने ज्ञान)
- (२) धम्म पटिसम्बिधा - (कुनै पनि स्वभाव धर्मको रहस्य बुझ्न सक्ने ज्ञान)
- (३) निरुत्ति पटिसम्बिधा - (कुनै पनि भाषा र व्याकरण बुझ्न सक्ने ज्ञान)
- (४) पटिभान पटिसम्बिधा - (अरूहरूको भनाइ र गराइमा अन्तरनिहित कुरा बुझ्न सक्ने ज्ञान)

(आ) विपश्यना भावना विधि

अन्तरमुखी हुनु अर्थात आफ्नै शरीर र शरीरमा उत्पन्न हुने मनोवृत्तिलाई कर्मस्थान या निमित्त बनाई ध्यानाभ्यास गर्नुलाई विपश्यना भावना भनिन्छ । शरीर भनेको हाड, छाला र मासुले बनेको अस्थिपञ्जर या देह हो र मनोवृत्ति भन्नाले शरीरमा हुने कुनै कुरालाई अनुभव गर्ने चित्त, चित्तले अनुभव गर्ने वेदना र चित्तले कुनै वेदना अनुभव गरिसकेपछि चित्तमा उत्पन्न हुने मनोभावना, यी तीन प्रमुख कुराहरू पर्दछन् ।

विपश्यना भावना गर्दा शरीर अर्थात काय कुन अवस्थामा छ, त्यसमा ध्यान पुऱ्याइन्छ । बसिरहेको छ कि लेटिरहेको छ कि उठिरहेको छ कि हिँडिरहेको छ आदि कुरामा ध्यान पुऱ्याइन्छ । त्यसरी नै स्वास भित्र तान्ने काम भइरहेको छ कि स्वास बाहिर फाल्ने काम भइरहेको छ त्यसमा पनि ध्यान पुऱ्याइन्छ । त्यसरी नै स्वास भित्र तानेको कारण पेट फुल्ने काम भइरहेको छ कि अथवा स्वास बाहिर फालेको कारण पेट सुक्ने काम भइरहेको छ त्यसमा पनि ध्यान पुऱ्याइन्छ । अनि हिँडिरहने बेलामा खुट्टा उठेको, खुट्टा अगाडि बढेको, खुट्टा तल भरेको, खुट्टा तल भूमीमाथि बिसाइएको आदि कार्यमा पनि ध्यान पुऱ्याइन्छ । त्यसरी नै खाना खाँदा हातले खाना मुछेको, खाना लिएर हात माथि उठाएको, खाना मुखमा हालेको, खाना चपाएको, चपाइसकेको खाना निलेको आदि क्रियामा पनि ध्यान पुऱ्याइन्छ । यसरी काय कुन अवस्थामा छ वा कायले कुन क्रिया गरिरहेको छ, त्यसमा ध्यान केन्द्रित गर्नुलाई कायानुपस्सना भनिन्छ ।

विपश्यना भावना गर्दा चित्तले कुन वेदना अनुभव गरिरहेको छ, त्यसमा पनि ध्यान पुऱ्याइन्छ । चित्तले शरीरको कुनै अङ्गमा दुःखेको अनुभव गरेको छ भने त्यसरी दुःखेकोमा नै सम्पूर्ण ध्यान केन्द्रित गरिनुपर्छ । जति दुःखे पनि कति पनि विचलित नभइकन त्यसैमा ध्यान केन्द्रित गरिरहनु पर्छ । कुनै बेला चित्तले कुनै प्रकारको सुखानुभव गर्न सक्छ, त्यसरी सुखानुभव गरेको छ भने त्यस सुख प्रति कति पनि आसक्त नभइकन त्यसैमा ध्यान केन्द्रित गरिरहनु पर्छ । त्यसरी चित्तले अनुभव गरेको वेदनामा ध्यान केन्द्रित गर्नुलाई वेदनानुपस्सना भनिन्छ ।

विपश्यना भावना गर्दा चित्त कुन बेला कहाँ पुगेको छ, त्यसमा पनि ध्यान पुऱ्याइन्छ । सुरुमा पेट फुलेको र पेट सुकेको अनुभव गर्नमा लगाएको वा स्वास भित्र आएको र स्वास बाहिर गएको हेर्नमा लगाएको चित्त अनायास कुनै पुरानो कुरा सम्भनमा लागेको हुन सक्छ, त्यसो भएमा चित्तले पुरानो कुरा सम्भरहेछ भनेर चाल पाउनु पर्छ । चित्त भविष्यमा कुनै यस्तो कुरा गर्नुला, त्यस्तो कुरा गर्नुला भनेर कल्पना गर्नमा लागेको छ भने चित्त कल्पना गर्नमा लागिरहेको छ भनेर चाल पाउनु पर्छ । त्यसरी चित्त कुनबेला के गर्नमा लागेको छ भनेर चाल पाउनुलाई चित्तानुपस्सना भनिन्छ ।

विपश्यना भावना गर्दा चित्तमा कुनै बेला कस्तो प्रकृतिको मनोवृत्ति उत्पन्न भइरहेको छ त्यसमा पनि ध्यान पुऱ्याइन्छ । चित्त प्रसन्न भइरहेको छ भने चित्त प्रसन्न भइरहेको छ भनेर चाल पाउनु पर्छ । कुनै बेला मन उदास

भएको हुन सक्छ, त्यसो भए मन उदास भइरहेकोछ भनेर नै चाल पाउनु पर्छ । त्यसरी मन खिन्न भइरहेको छ वा प्रफुल्ल भइरहेको छ भनेर चाल पाउनुलाई धम्मानुपस्सना भनिन्छ ।

विपश्यना भावना गर्दा उपरोक्तानुसार मन र शरीर जुन बेला जस्तो अवस्थामा छ त्यस बेला त्यही हिसाबले थाहा पाउने कार्यमा लाग्ने अर्थात् यथार्थ सत्यलाई पछ्याउँदै जाने हुनाले विपश्यना भावनालाई सतिपद्धान विपस्सना पनि भनिन्छ ।

सतिपद्धान विपस्सना गर्नुको एक मात्र लक्ष विपश्यना ज्ञानको स्तर बढाउँदै लगेर अन्तिम सत्य अर्थात् सम्बोधि लाभ गर्नु हो । सम्बोधि लाभ गर्नसक्नाको लागि निम्न सात प्रकारका विशुद्धिहरू, जसलाई विपस्सना कम्मद्धान विसुद्धि भनिन्छ, लाभ गरेर विपश्यना ज्ञान निश्चित स्तरसम्म बढाइसकेको हुनु अनिवार्य छ ।

- (१) सील विसुद्धि
- (२) चित्त विसुद्धि
- (३) कङ्खावितरण विसुद्धि
- (४) दिट्ठि विसुद्धि
- (५) मगगामगग ज्ञाणदस्सन विसुद्धि
- (६) पटिपदा ज्ञाणदस्सन विसुद्धि
- (७) ज्ञाणदस्सन विसुद्धि

(१) सील विसुद्धि - कडाइकासाथ कर्म शुद्धि नगरिकन विपश्यना ज्ञान लाभ गर्ने सकिदैन । विपश्यना भावान सुरु गर्नु भन्दा पहिले निम्न चार प्रकारका शीलहरू

पालना गरी कर्म शुद्धि गर्नुलाई सील विसुद्धि भनिन्छ :

(क) पटिमोक्ख संवरसील - (हत्या, चोरी र व्यभिचार, यी तीन कायिक कूकर्म तथा भूठ, गालि, चुक्ली र फजुल कुरा, यी चार वाचिक कूकर्म नगर्नु)

(ख) इन्द्रिय संवरसील - (माथि उल्लेखित पटिमोक्ख संवरसील भङ्ग गर्ने विचारसम्म पनि मनमा नखेलाउनु)

(ग) आजीव परिसुद्धिसील - (आजीविकाको लागि पनि माथि उल्लेखित पटिमोक्ख संवरसील भङ्ग नगर्नु)

(घ) पच्चय सुन्निसितसील - (माथि उल्लेखित पटिमोक्ख संवरसील पालना नभएमा विपश्यना ज्ञान पाउन सकिन्न । त्यसैले विपश्यना ज्ञान पाउनाको लागि ती शीलहरू कहिले पनि भङ्ग गर्दिन भनेर दृढ सङ्कल्पित हुनु)

(२) चित्त विसुद्धि - चित्त अति चञ्चल छ । समथ भावना वा प्रारम्भिक विपश्यना भावनाको अभ्यास गरी समाधि जगाएर चित्तको चञ्चल स्वभावलाई नियन्त्रण गर्न नसकुन्जेल विपश्यना ज्ञान लाभ गर्न सक्दैन । समथ भावना वा प्रारम्भिक विदर्शना भावनाको अभ्यास गर्दै गएर समाधि जगाउनुलाई चित्त विसुद्धि भनिन्छ ।

(३) कङ्खावितरण विसुद्धि- विपश्यना ज्ञान लाभ गर्न सक्नाको लागि बुद्धद्वारा प्रतिपादित प्रतित्य समुत्पाद धर्म र

चतु आर्य सत्य सम्बन्धमा तथा अभिधर्मका मूलभूत कुराहरू सम्बन्धमा कुनै प्रकारको सन्देह नभएको हुनु अनिवार्य छ । त्यसैले उपरोक्त विषयहरू सम्बन्धी किताबहरू पढेर वा विद्वान भिक्षुहरूबाट दिने उपदेशहरू सुनेर आवश्यक स्तरसम्मको परियत्ति ज्ञान प्राप्त गर्नुपर्छ । आवश्यक स्तरसम्मको परियत्ति ज्ञानहरू प्राप्त गरी विपश्यना भावनाको अभ्यास गर्दै गएपछि परियत्ति ज्ञान प्राप्त गर्न पढेका वा धर्मोपदेशहरूमा सुनेका नाम, रूप र चित्तको स्वभाव आदि स्वानुभव गर्न सक्ने हुनेछ । अर्थात् तिनीहरू सम्बन्धमा प्रत्यक्ष ज्ञान प्राप्त हुनेछ । तव वास्तवमा म, मेरो भन्ने भाव पूर्णतया परित्याग गर्न सकिने हुनु पर्छ, अविद्यायुक्त संस्कार निरोध गर्न सक्ने अवस्थामा मिथ्या आत्मभाव पूर्णतया समाप्त भई जन्म र मरणको संसारचक्रबाट पार लाग्न सकिने नै हुनु पर्छ भन्ने विषयमा विस्वास दहो हुनेछ । यसरी बुद्धद्वारा प्रतिपादित धर्महरू सम्बन्धमा निसन्देह हुनुलाई कङ्खावितरण विसुद्धि भनिन्छ ।

(४) दिट्ठि विसुद्धि-माथि उल्लेख गरिए अनुसार कङ्खावितरण विसुद्धि लाभ गरिसकेपछि फेरि पनि निरन्तर रूपमा विपश्यना भावनाको अभ्यास गर्दै गएर निम्न तीन लक्षणहरू स्वानुभव गर्दै जानुलाई दिट्ठि विसुद्धि भनिन्छ :

(क) अनिच्च लक्खण - (संसारमा कुनै पनि कुरा शाश्वत छैन, सबै कुरा अनित्य छन्, परिवर्तनशील छन् भनेर अवबोध गर्नु)

- (ख) दुःख लक्षण - (अज्ञानताको कारण बाँचनको लागि त्यही अनित्य कुराहरू पाउन कति दुःख गरिरहनु परिरहेको छ भनेर अवबोध गर्नु)
- (ग) अनन्त लक्षण - (वास्तवमा म, मेरो भन्ने कुरा केहि नभएको भएतापनि अज्ञानताको कारण मात्र यसरी म, मेरो भन्नु परिरहेको हो भनेर अवबोध गर्नु)

(५) मगगामग जाणदस्सन विसुद्धि - विपस्सना भावना गर्दै जाँदा विपस्सना भावनाको प्रगतिपथमा अवरोधको रूपमा उत्पन्न हुने निम्न दश प्रकारका विपश्यना अन्तरायहरू समतिक्रमण (सम भावले उपेक्षा) गरी पूर्ववत तरिकाले विपस्सना मार्गमा अघि बढ्दै जानसक्नुलाई मगगामग जाणदस्सन विसुद्धि भनिन्छ:

- (क) ओभास- (विपश्यनामा प्रगति गरिरहेको योगिले कुनै बेला अकस्मात आफ्नो वरिपरि फैलिए जस्तो अनुभव गर्ने प्रकाश)
- (ख) पीति- (विपश्यनामा प्रगति गरिरहेको योगिले अकस्मात अनुभव गर्ने सन्तोष)
- (ग) पस्सद्धि- (विपश्यनामा प्रगति गरिरहेको योगिले अकस्मात अनुभव गर्ने शान्ति)
- (घ) अधिमोक्ख- (विपश्यनामा प्रगति गरिरहेको योगिको मनमा अकस्मात उठ्ने निश्चय)
- (ङ) पग्गह- (विपश्यनामा प्रगति गरिरहेको योगिको मनमा अकस्मात उठ्ने उत्साह)

- (च) सुख- (विपश्यनामा प्रगति गरिरहेको योगिको मनले अकस्मात अनुभव गर्ने आनन्द)
- (छ) जाण- (विपश्यनामा प्रगति गरिरहेको योगिको मनले अकस्मात अनुभव गर्ने कुनै एउटा नौलो कुरा)
- (ज) उपद्वान- (विपश्यनामा प्रगति गरिरहेको योगिको मनले अकस्मात अनुभव गर्ने सहयोग)
- (झ) उपेक्खा- (विपश्यनामा प्रगति गरिरहेको योगिको मनमा अकस्मात उठ्ने उदासिनता)
- (ञ) निकन्ति- (विपश्यनामा प्रगति गरिरहेको योगिको मनमा अकस्मात उठ्ने चाहना)
- (६) पटिपदा जाणदस्सन विसुद्धि- विपश्यना भावनाको प्रगतिक्रममा निम्न दश तहका विपश्यना ज्ञानहरू क्रमशः लाभ गर्दै जानुलाई पटिपदा जाण दस्सन विसुद्धि भनिन्छ :
- (क) नाम-रूप परिच्छेद जाण- नाम (भौतिक स्वभाव अनुभव गर्ने) र रूप (भौतिक स्वभाव) यी दुइ स्वभाव धर्मलाई अलग अलग छुट्याएर अनुभव गर्नसक्ने क्षमतालाई नाम-रूप परिच्छेद जाण भनिन्छ ।
- (ख) सम्मसन जाण- एउटा आलम्बनको कारण एउटा चित्त उत्पन्न हुने र फेरी अर्कै आलम्बनको कारण पुनः अर्को चित्त उत्पन्न हुने रहेछ भनेर चित्तको क्षणीकता अनुभव गर्नसक्ने क्षमतालाई सम्मसन जाण भनिन्छ ।

- (ग) उदयव्यय ज्ञाण-प्रत्येक चित्तको उत्पत्ति र विनाशको सिलसिला स्वयम् स्फूर्त रूपमा अनुभव गर्नसक्ने क्षमतालाई उदयव्यय ज्ञाण भनिन्छ ।
- (घ) भङ्ग ज्ञाण-प्रत्येक चित्तको उत्पत्ति, विकास र विनाशको क्रममा विनाशको प्रक्रिया सबैभन्दा बढी स्पष्ट रूपमा अनुभव गर्ने क्षमतालाई भङ्ग ज्ञाण भनिन्छ ।
- (ङ) भयद्व ज्ञाण-प्रत्येक चित्तको विनाशको प्रक्रिया सबैभन्दा बढी स्पष्ट रूपमा अनुभव गर्दै जाने क्रममा संसारमा भएका सबै कुराहरू भरोसालिन नसक्ने प्रकृतिका छन् भन्ने कुरा स्वानुभव भई मनमा एक प्रकारको विरक्तियुक्त भय उत्पन्न हुनुलाई भयद्व ज्ञाण भनिन्छ ।
- (च) आदिनव ज्ञाण-भयद्व ज्ञाण छिप्दै गएपछि जुनसुकै लोकमा जन्मेपनि मृत्युबाट उम्कन नसकिने रहेछ भनेर थाहा पाई पुनर्जन्म लिनुबाट विरक्त हुने अवस्थामा पुगनुलाई आदिनव ज्ञाण भनिन्छ ।
- (छ) निब्बिदा ज्ञाण- आदिनव ज्ञाण उत्पन्न भएपछि विपश्यना भावना गर्दै जाने उत्साह अनायास शिथिल हुनेछ । तर त्यस अवस्थामा पुगेको योगिले विपश्यना भावना गर्न कुनै विशेष प्रयास नगरेपनि विपश्यना कार्य रोकिने छैन, स्वयम् स्फूर्त रूपमा नै चल्दै जानेछ र उसले आफ्नो शरीर पनि विस्तारै विनाशतिर बढ्दै गएको स्पष्ट अनुभव गर्नेछ । त्यसरी आफ्नो

- शरीर विनाशतिर बद्धै गइरहेको स्पष्ट अनुभव गर्नसक्ने क्षमतालाई निब्बिदा ज्ञाण भनिन्छ ।
- (ज) मुचितुकम्यता ज्ञाण- निब्बिदा ज्ञाण उत्पन्न भएर स्वयम् आफ्नो शरीर पनि विनाशतिर बद्धै गइरहेको अनुभव भएपछि योगि यथाशिघ्र सम्बोधि प्राप्त गर्न बढी मेहनतकासाथ विपश्यना भावना गर्दै जानमा लाग्नेछन् । यसरी यथाशिघ्र चाँडो सम्बोधि लाभ गर्ने उद्वेग जाग्ने अवस्थामा पुग्नुलाई मुचितुकम्यता ज्ञाण भनिन्छ ।
- (झ) पटिसङ्खा ज्ञाण- मुचितुकम्यता ज्ञाण उत्पन्न भएर यथाशिघ्र सम्बोधि लाभ गर्ने उद्वेग जाग्ने बेलामा योगिले त्यस्तो उद्वेगलाई नियन्त्रण गरी कति पनि नहड्बडाइकन यथावत रूपमा नै विपश्यना भावना गर्दै जान विशेष मिहनत गर्नुपर्नेछ । त्यसो गरेपछि योगि सबै प्रकारको मनोभावना प्रति तटस्थ रहनसक्ने हुनेछ । यसरी सबै प्रकारको मनोभावना प्रति उपेक्षा गर्न सक्नुलाई पटिसङ्खा ज्ञाण भनिन्छ ।
- (ञ) सङ्खारूपेक्खा ज्ञाण- पटिसङ्खा ज्ञाण छिप्टै गएपछि योगि छः वटै आयतनमा हुने सबै प्रकारको आलम्बन एकसाथ स्पष्ट रूपमा अनुभव गर्न सक्ने अवस्थामा पुग्नेछ र यस्तो अवस्थामा पुग्नुलाई सङ्खारूपेक्खा ज्ञाण भनिन्छ । सङ्खारूपेक्खा ज्ञाण प्राप्त गरिसकेको योगिले कुनै पनि बेला सोतापत्ति, सकदागामि, अनागामि

या अरहत्त मार्ग-फल प्राप्त गरी पृथकजनबाट उठेर आर्य पुद्गल हुन सक्नेछ । पृथकजनले पाउन सक्ने सर्वोच्च विपस्सना जाण नै सङ्खारुपेक्खा जाण हो ।

- (७) जाणदस्सन विसुद्धि-माथि उल्लेखित दश प्रकारका विपश्यना ज्ञानहरू लाभ गरिसकेको योगिले निरन्तर रूपमा विपश्यना भावान गर्दै गएमा उनको पारमि परिपक्व हुने बेलामा उनले आफ्नो पारमि अनुसार तृष्णा र तृष्णा उत्पन्न गराउने अविद्या निरोध गरी सोतापत्ति, सकदागामि, अनागामि या अरहत्त मार्ग-फल पाउने छ । यसरी आफ्नो पारमि अनुसारको मार्ग र फल पाउनुलाई जाणदस्सन विसुद्धि भनिन्छ ।

माथि उल्लेख गरिएका विपस्सना कम्मथान विसुद्धिहरू सही तरिकाले विपश्यना भावनाको अभ्यास गर्दै जाने क्रममा विस्तारै क्रमवद्ध रूपमा प्राप्त हुँदै जाने हुन् । विद्वान र अनुभवी भिक्षुहरूले उपरोक्त विपस्सना विसुद्धिहरू उपलब्ध गर्दै जाने क्रम सम्बन्धमा गरिएको व्याख्याको सार निम्नानुसार छ ।

विपश्यना भावनाको अभ्यास गर्न चाहने योगिले सबैभन्दा पहिले अध्ययन गरेर वा विद्वान भिक्षुहरूको उपदेशहरू सुनेर बुद्धद्वारा प्रतिपादित प्रतित्य समुत्पाद, चार आर्यसत्य, आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग र अभिधर्मका मूलभूत कुराहरू सम्बन्धमा आवश्यक जानकारी पाउनु पर्छ । अनि ती धर्महरू आफूले पनि स्वानुभव गरेरै हेर्छु भनेर दृढ संकल्प गर्नु पर्छ । त्यसपछि शहरको तनावपूर्ण वातावरणको कुनै

प्रभाव नपर्ने एउटा उपयुक्त स्थानमा केही महिना या बर्षसम्म रही दिनरात लगातार विपश्यना भावनाको अभ्यास गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्छ ।

त्यसरी केही महिना या बर्षसम्म लगातार विपश्यना भावना गर्न पाउने व्यवस्था मिलाईएको स्थानमा पुगेपछि बिहान सबेरै उठेर सबै भन्दा पहिले विपश्यना अभ्यास कार्यमा लाग्ने अवधिभरकालागि बुद्ध, धर्म र सङ्घ, यी त्रिरत्नको शरणागत भई दसशील वा कमसेकम अष्टशील पालना गर्दै जाने वाचा गर्नु पर्छ । त्यसपछि आफ्नो आदत अनुसार चकटीमा पलेटिमारी या मेचमा खुट्टा झारेर, ढाड र घाँटी सीधा पारेर बस्नु पर्छ । अनि आँखा चिम्लेर मुख बन्द गरी आफ्नो सम्पूर्ण ध्यान नाकबाट स्वास तानिने र स्वास बाहिर फालिने प्रक्रियामा केन्द्रित गरिनु पर्छ ।

यहाँनेर राम्ररी ध्यान दिनु पर्ने एउटा महत्वपूर्ण कुरा छ । ध्यान दिएर हेर्नु पर्ने कुरो नाकबाट भित्र आउने र बाहिर जाने स्वास होइन, स्वास भित्र आउने र बाहिर जाने प्रक्रिया हो । स्वास प्रस्वास प्रक्रियामा नभई भित्र बाहिर जाने गरेको स्वासमा ध्यान केन्द्रित गरिएमा विपश्यना नभइकन आनापानस्सति हुनेछ । यस अवस्थामा समथ यानिकले भै अप्पना समाधि नजागुन्जेलसम्म अथवा कमसेकम उपचार समाधि प्राप्त नहुन्जेलसम्म लगातार त्यही स्वासमा मात्रै सम्पूर्ण ध्यान केन्द्रित गर्ने अध्यास गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यति गर्नमा अभ्यस्त भइसकेपछि मात्र विपश्यना भावनामा अधि बढ्ने गर्नुपर्ने हुन्छ ।

सुरु देखिनै विपश्यना भावनाको अभ्यास गर्न चाहने

योगिले स्वासलाई होइन स्वास तानिने र स्वास फालिने प्रक्रियामा ध्यान केन्द्रित गर्न विशेष ध्यान दिनु पर्छ । त्यो भनेको नाकबाट स्वास भित्र आउँदा शरीरमा हुने प्रतिक्रिया र स्वास बाहिर जाँदा शरीरमा हुने प्रतिक्रियामा ध्यान दिने हो । अनि मात्र विपश्यना भावना हुनेछ ।

नाकबाट स्वास भित्र आउँदा शरीरमा के के प्रतिक्रिया हुन्छ त ? नाकको प्वालको माथिल्लो भागमा अलि चिसो अनुभव हुन्छ । छाति फुल्छ । पेट फुल्छ । अरू पनि धेरै प्रतिक्रियाहरू हुन्छन् । त्यस्तै नै नाकबाट स्वास बाहिर जाँदा नाकको प्वालको तल्लो भागमा अलि तातो अनुभव हुन्छ । छाति खुम्चिन्छ । पेट सुक्छ । अरू पनि धेरै प्रतिक्रियाहरू हुन्छन् । सही रूपमा विपश्यना भावना गर्नेले ती प्रतिक्रियाहरूमध्ये जुनसुकै प्रतिक्रियामा ध्यान केन्द्रित गरेपनि हुन्छ । तर सबै भन्दा सजिलै चाल पाउन सकिने प्रतिक्रिया पेट फुल्ने र पेट सुक्ने नै हो ।

स्वास प्रस्वास प्रक्रियामा ध्यान केन्द्रित गर्न स्वास प्रस्वास प्रक्रियालाई अनावश्यक रूपले लामो पार्ने वा छिटो पार्ने प्रयास गर्नु पर्दैन । सामान्य रूपले, प्राकृतिक रूपले नै स्वास फेर्ने काम चालु राख्नु पर्छ । स्वास भित्र तानिएको कारण पेट फुल्दा पेट फुल्यो भनेर चाल पाउनु पर्छ । त्यस्तै नै स्वास बाहिर फालिएको कारण पेट सुक्दा पेट सुक्यो भनेर चाल पाउनु पर्छ । मुखले भन्ने होइन । खालि मनले मात्र सम्झने हो ।

अनि अर्को महत्वपूर्ण कुरो “मैले स्वास फेरे” वा “मेरो पेट फुल्यो” आदि भावले सम्झनु बिलकुल हुदैन ।

विपश्यना भावना गर्ने योगिले “म” र “मेरो” भन्ने भावनालाई पूर्णतया त्याग गर्नु पर्छ । योगिले खालि शरीरमा भइरहने प्रक्रियालाई मात्र चाल पाइरहने हो ।

नयाँ योगिले केहि समय त्यसरी पेट फुलेको र सुकेको हेर्दा नहेर्दै चित्त त्यो कार्य छोडेर अन्यत्र कतै पुगिसकेको हुनेछ । भविष्यमा यसो वा त्यसो गर्छु भनेर कल्पना गर्नमा लागिसकेको हुनेछ वा अतितमा यसो वा त्यसो गरियो भनेर सम्झनमा लागिसकेको हुनेछ, त्यो पनि चालै नपाइकन । तर केहि छैन । केहि छिनपछि मन त्यसरी अन्यत्रै लागिसकेको चाल पाउने वित्तिकै मनलाई फेरि त्यही पेट फुलेको र सुकेको हेर्नमा नै लगाउनु पर्छ । यही कार्य धैर्यसाथ लगातार दोहऱ्याउँदै गएपछि मन थाक्छ । मन थाकेपछि भुसुक्क निद्रा लाग्न सक्छ । निद्रा लागेमा पनि केहि छैन । भ्रस्याङ्ग बिउंभने वित्तिकै फेरिपनि पेटमा नै हेर्न लगाए पुग्छ । यसरी नै गर्दै जाँदा मन दिक्क भएर उठौं उठौं लाग्ला । तर कुनै पनि हालतमा त्यसरी हार मानेर चाहिँ उठ्नु हुँदैन । एक घण्टा, कमसेकम एक घण्टा संघर्ष गरेरै भएपनि बसिरहनु पर्छ । खुट्टा दुःखेर आउन सक्छ, ढाड दुःखेर आउन सक्छ । जुनसुकै भएर आए पनि एक घण्टा त बस्नै पर्छ । एक घण्टापछि विस्तारै होसपूर्वक, उठ्दै छु भनेर सम्झकन उठ्नुपर्छ । विस्तारै होसपूर्वक दाहिने खुट्टा चालियो, बायाँ खुट्टा चालियो भनेर सम्झसम्झकन केही परको दूरीसम्म गएर फेरि फर्कने गरेर ओहोर दोहर गर्नुपर्छ । तर अरू बेलामा जस्तो हाई गरेर आंग तन्काउने, दायाँबायाँ टाउको घुमाएर जताततै आँखा घुमाउने आदि मन

भौतारिने प्रकारको कुनै कार्य गर्नु हुँदैन । अनि सबै भन्दा मुख्य कुरो कसैसित कुरा गर्नु हुँदैन । इशाराले पनि कुरा गर्नु हुँदैन । अन्दाजि चार हात परसम्म देखिने गरी टाउको सिधा पारेर होसपूर्वक ओहर दोहर गरेर करिब एक घण्टाको समय बिताइसकेपछि पुनः बसेर पहिले भै स्वास प्रस्वास प्रक्रियामा नै सम्पूर्ण ध्यान केन्द्रित गर्ने प्रयास गर्नुपर्छ ।

बिहानभर उपरोक्तानुसार विपश्यना भावनाको अभ्यास गरिसकेपछि एघार बजेतिर खान बस्दा पनि शरीरको प्रत्येक गतिविधिलाई होसपूर्वक सम्भ्रसम्भ्रकन खानेकाम गर्नुपर्छ । खाना मुख्दै छु भनेर सम्भ्रकन खाना मुख्नु पर्छ । खाना मुखमा हाल्दा मुखमा हाल्दै छु भनेर सम्भ्रेर मुखमा हाल्नुपर्छ । खाना चपाउँदा र निल्दा पनि त्यसरी सम्भ्रेर नै चपाउने र निल्ने गर्नुपर्छ ।

योगिले खाने कुरा सम्बन्धमा निम्न चार कुरामा उचित ध्यान पुन्याउनु पर्छ । योगिले स्मृति हीन हुने मादक पदार्थ सेवन गर्नु हुँदैन । चित्तलाइ बढी उत्तेजित पार्ने मांस आदि अति पोषणयुक्त खाना खानु हुँदैन । बढी शारीरिक परिश्रम नगरिकन नपच्ने गरी धेरै खाना खाने पनि गर्नु हुँदैन । अपरान्हपछि ठोस खाना तथा नुन र दुग्ध पदार्थयुक्त खाना पनि खानु हुँदैन ।

उपरोक्तानुसार खाना खाइसकेपछि अधि जस्तै एक घण्टा होसपूर्वक विस्तारै ओहर दोहर गरेर र एक घण्टा बसेर सम्पूर्ण ध्यान स्वास प्रस्वास प्रक्रियामा केन्द्रित गर्ने गरेर राति सुत्ने बेलासम्म विपश्यना ध्यानको अभ्यास गर्दै

जानु पछै । अनि राति सुत्ने बेलामा सजिलोसित लेटिसकेपछि पनि निद्रा नलागेसम्म सम्पूर्ण ध्यान स्वास प्रस्वास प्रक्रियामा नै केन्द्रित गर्नुपछै । अर्को बिहान बिउँभने वित्तिकै पनि स्वास प्रस्वास प्रक्रियामा नै ध्यान केन्द्रित गर्नुपछै । अनि बिहान उठेर दिशा पिसाब गर्दा, मुख धुने वा नुहाउने काम गर्दा र बिहानको नास्ता खाँदा भने प्रत्येक शारीरिक प्रक्रिया विस्तारै होसपूर्वक सम्पन्न गर्नुपछै ।

सुरुका केही दिनहरूमा प्रत्येक कार्य त्यसरी पूर्णतया होसपूर्वक गर्न कठीन होला । तर कमसेकम त्यसरी गर्ने प्रयास चाहिँ छोड्नु हुँदैन । केही दिनको अभ्यास पछि कसै कसैलाई राति सुत्ने बेलामा पटकै निद्रा नलाग्ने पनि हुन सक्छ । त्यसो भएमा पनि केही हडबडाउनु पर्दैन । चित्त संयम गरी राम्ररी विपश्यना भावनाको अभ्यास गर्न सकेमा लगातार केही रात अनिदो भएमा पनि स्वास्थ्य बिग्रने छैन । किनभने एक देढ घण्टा चित्तलाई राम्ररी संयम गरेर विपश्यना भावना गर्नाले नै रातभर गहीरो निद्रा सुतेको सरह शरीरले आराम पाएको हुन्छ । अनि अर्को कुरो योगिले विपश्यना भावनाको अभ्यास अवधिभर किताव पढ्ने, डायरी वा चिट्ठिपत्र लेख्ने आदि दिमागमा बल दिएर वा कल्पना गरेर गर्नुपर्ने कुनै पनि काम गर्नु हुँदैन । किनभने विपश्यना भावना गर्नु भनेको कल्पना गर्नु होइन र विपश्यना ज्ञान अवबोध गर्नु भनेको दिमागीय उपज निकाल्नु पनि होइन । विपश्यना भावना गर्नु भनेको यथार्थ सत्य अवबोध गर्नु हो ।

लगातार केही दिनसम्म अपरान्ह पछि केही नखाने,

सामान्य सुचिकर्मादि बाहेक अन्य कुनै प्रकारको शारीरिक कार्य नगर्ने, मुखले र हावभावले कसैसित केही कुरा नगर्ने, दिमागले कुनै कुरा नसोच्ने, स्वास प्रस्वास प्रक्रिया आदि सामान्य शारीरिक क्रियाहरू बाहेक अन्य कुनै कुरामा मन नलगाउने गरी कायानुपस्सना गर्नमा सफलता पाएपछि माथि उल्लेख गरिएका सात प्रकारका विपस्सना विसुद्धिहरूमध्ये पहिलो विसुद्धि, सील विसुद्धि लाभ हुनेछ ।

केही दिन माथि भनिए भैं लगातार सम्यक व्यायाम गरी सील विसुद्धि लाभ गरेपछि योगिको चित्त पहिले भैं योगिले चालै नपाइकन अन्य कुराहरूमा भौतारिन जाने क्रम प्राय बन्द हुनेछ । कुनै बेला पेट फुलेको र सुकेको प्रक्रिया अनुभव गर्न छोडेर चित्त अन्यत्र कतै भौतारिन गएमा पनि चित्त त्यसरी अन्यत्र जाने वित्तिकै स्मृतिले पछ्याएर तुरन्तै चाल पाउने हुनेछ । त्यसरी चाल पाउन सक्ने भएपछि चित्त तुलनात्मक रूपले लामो समयसम्म लगातार पेट फुलेको र सुकेको मात्रै हेरिरहनमा अभ्यस्त हुँदै जानेछ । यसरी चित्तलाई स्मृतिले पछ्याएर लगातार लामो समयसम्म पेट फुलेको र सुकेकोमा मात्रै केन्द्रित गर्न सक्ने अवस्थालाई विपश्यना समाधि भनिन्छ । विपश्यना समाधि प्राप्त हुनु भनेको सात प्रकारका विपश्यना कम्मद्वान विसुद्धिमध्ये चित्त विसुद्धि प्राप्त हुनु हो ।

विपस्सना समाधि प्राप्त भएर चित्त विसुद्धि भइसकेपछि योगिले सम्पूर्ण ध्यान पेट फुलेको र पेट सुकेकोमा मात्रै केन्द्रित गरिरहनु पर्ने भन्ने छैन । त्यस अवस्थामा योगिले चित्तलाई राम्ररी स्मृतिले पछ्याएर स्वतन्त्र रूपमा छोडिदिए

हुन्छ । त्यसरी स्मृति पछि लगाएर स्वतन्त्र रूपले छोडिएको चित्त सामान्यतया आलम्बनहरूमध्ये सबै भन्दा तीव्र आलम्बनको अनुभव गर्नतिर बढी झुक्नेछ । शरीरको कुनै भागमा कुनै प्रकारको दुखाइ छ भने चित्त त्यसैमा अड्किनेछ । ठीक छ । चित्तलाई त्यहिं केन्द्रित हुन दिनु पर्छ । लगातार केही समयसम्म सम्पूर्ण ध्यान त्यो दुःखाइमा केन्द्रित गरेपछि त्यो दुःखाइ त्यसै हराएर जानेछ । वा भनभन बढेर आई असह्य पनि हुन सक्नेछ । त्यो दुःखाइ हराएर गएमा चित्त शरीरको अर्को भागमा भएको अर्को दुःखाइमा केन्द्रित गर्नु पर्नेछ । कुनै अर्को दुःखाइ नभेटेमा चित्तलाई पेट फुलेको र सुकेकोमा नै लगाउनु पर्छ । यदि कुनै दुःखाइ त्यसै हराएर नगइकन भन बढ्दै आएमा सम्पूर्ण ध्यान त्यही दुःखाइमा केन्द्रित गरिरहनु पर्छ । जति ध्यान केन्द्रित हुनेछ त्यो दुःखाइ त्यति नै तीव्र हुँदै जानेछ । तर हार मान्नु हुँदैन । दुःखेको सहनु पनि विपश्यना हो । शरीरको कुन भागमा कति दुख्छ, कसरी दुख्छ सम्पूर्ण ध्यान त्यसरी दुःखाइमा केन्द्रित गर्दै जानु वेदनानुपस्सना हो ।

स्मृतिले राम्ररी पछ्याइएको चित्त कहिले काहिं लामो समयसम्म कुनै पनि आलम्बनमा स्थिर नहुने, केहि समय एउटा वेदनाको अनुभव गर्नमा लाग्ने, अनिपछि केही कुराको कल्पना गर्नमा वा पुराना कुराहरू सम्भनमा लाग्ने, अनि फेरि पेट फुलेको र सुकेको हेर्नमा लाग्ने आदि विभिन्न प्रक्रियाहरू अनुभव गर्नमा लागि रहने पनि हुनसक्छ । त्यसो भएमा पनि केहि हडबडाउनु पर्दैन । मुख्य कुरो होसपूर्वक अनुभव गरिरहनु हो । एकछिन पनि बेहोस नहुनु हो ।

स्मृतिले राम्ररी पछ्याउन सकुन्जेल चित्त जहाँ कहिं गए पनि हुन्छ । तर लामो समयसम्म कल्पना गर्नमा वा वितेका कुराहरू सम्भनमा अल्भिरहन चाहिं दिनु हुँदैन । चित्त कल्पना गर्नमा वा पुराना कुराहरू सम्भनमा लामो समयसम्म लागि रहेको पाइएमा चित्तलाई कुनै अर्कै कार्यमा लगाउनु पर्छ । त्यसरी चित्त लामो समयसम्म कुनै कुराको कल्पना गर्नमा वा अतितका कुराहरू सम्भनमा नलागुन्जेल चित्तलाई स्वतन्त्र रूपमा छाडी चित्तले कहिले के गर्छ भनेर स्मृतिले पछ्याएर अनुभव गरिरहनुलाई चित्तानुपस्सना भनिन्छ ।

कहिले कहिं चित्तमा लगातार उदासिनता, खिन्नता, आलसीपन, आक्रोस आदि विभिन्न प्रकारका मनोभावहरू उत्पन्न भइरहेने पनि हुनसक्छ । त्यस्तो मनोभाव तीव्र भएर आएमा कतिपनि बिचलित नभइकन धैर्यसाथ त्यस्ता मनोभावहरू तटस्थ भावले अनुभव गरिरहन सक्नु पर्छ । त्यसरी मनमा उत्पन्न हुने मनोभावहरू धैर्यसाथ अनुभव गरिरहनुलाई धम्मानुपस्सना भनिन्छ ।

यसरी एक क्षण पनि स्मृति रहित नभइकन लगातार कायानुपस्सना, वेदनानुपस्सना, चित्तानुपस्सना र धम्मानुपस्सना गर्दै जानसक्ने गरी स्मृति जागृत भइसक्ने अवस्थामा पुगेपछि, योगिले चाहेमा, स्मृतिलाई माथि वर्णन गरिए जसरी चित्तलाई पछ्याउनमा लगाउनुको सट्टा, चित्तलाई आफूले भनेको ठाउँमा केन्द्रित गर्ने कार्यमा पनि प्रयोग गर्न सकिनेछ । स्मृतिको मद्दतले चित्तलाई शिरको टुप्पोमा केन्द्रित गरेर मेरुदण्डको बाटो गरी शरीरको माथिल्लो भाग पुरै छिचोलेर मेरुदण्डको तल्लो छेउसम्म ल्याउन सकिन्छ ।

त्यसरी नै चित्तलाई शरीरको दायाँ भागमा केन्द्रित गरी शरीरलाई छिचोलेर शरीरको बायाँ भागमा ल्याउन सकिन्छ । चित्तलाई शरीरको अगाडिको भागमा केन्द्रित गरी शरीरलाई छिचोलेर शरीरको पछाडिको भागमा ल्याउन सकिन्छ । त्यसरी स्मृतिको सहायताले चित्तलाई विभिन्न बाटोगरी शरीरको वारपार गरेर हेर्नुको एकमात्र उद्देश्य हाम्रो शरीर सामान्य रूपले हेर्दा ठोस अवस्थामा भएको देखिएपनि वास्तवमा त्यसो होइन रहेछ भनेर अवबोध गर्नाको लागि हो, हाम्रो शरीर प्रज्ञप्त रूपले ठोस भएपनि परमार्थ रूपमा चार महाभूतको समायोजन मात्र हो भनेर अवबोध गर्नाको लागि हो । त्यसैले त्यस कार्यमा रमाइलो मानेर त्यसैमा लामो समयसम्म खेलिरहनु भने हुँदैन । विपश्यना ध्यानाभ्यासको अथक परिश्रमबाट लाभ हुने त्यो अवस्था त्यसैमा रमाइलो मानेर खेलिरहनाको लागि कदापि होइन, त्यो अवस्था त क्रमशः अन्य धेरै प्रकारका विपश्यना ज्ञानहरू लाभ गर्दै जानको लागि हो । एक दुइ पल्ट त्यसरी अनुभव गरिसकेपछि सम्पूर्ण ध्यान पहिले भै सतिपट्टान विपस्सना गर्दै गएर अन्य थुप्रै विपश्यना ज्ञानहरू लाभ गर्दै जानमा केन्द्रित गरिनु पर्छ ।

विपश्यना ज्ञानको अभ्युदय हुँदै जाने क्रममा सबैभन्दा पहिले योगिले रूप धर्मको यथार्थ स्वभाव स्वानुभव गर्नेछ । जम्मा २८ प्रकारका रूप धर्महरूमा प्रत्यक्ष अनुभव गर्न सकिने जात रूपहरू १८ प्रकारका छन् । १८ प्रकारका जात रूपहरूमध्ये अति तीव्र स्वभावका रूपहरू चतुमहाभूत नै हुन् । त्यसैले विपश्यना ज्ञानको अभ्युदय हुने क्रममा सबै भन्दा पहिले चतुमहाभूत रूपकै स्वभाव अनुभव गरिनेछ ।

विपश्यनाको स्तर बढ्दै गएपछि योगिले कुनै बेला शरीर र बसेको स्थान बीचको स्पर्श अति तीव्र भएको स्पष्ट चाल पाउन सक्नेछ । त्यो पथवि धातुको स्वानुभव हो । कुनै बेला योगिले आफ्नो सम्पूर्ण शरीर एक डल्लो भएको जस्तो अनुभव गर्न सक्नेछ र कुनै बेला योगिले आफ्नो शरीरलाई लगातार पृथ्वीको गुरुत्वाकर्षणले तानिरहेको जस्तो अनुभव गर्न सक्नेछ । यस्ता अनुभवहरू हुनु आपो धातुको स्वानुभव हो ।

कुनै बेला योगिले शरीरभर मनतातो बाफ फैलिए जस्तो वा शरीर भित्रबाट तातो बाफ निस्के जस्तो अनुभव गर्न सक्नेछ । त्यो तेजो धातुको अनुभव हो । कुनै बेला योगिले सम्पूर्ण शरीरको कण कण थरथराए जस्तो वा आफ्नो शरीर भुईमा नछुने गरी माथि उठेर झुले जस्तो अनुभव गर्न सक्नेछ । त्यो वायो धातुको स्वानुभव हो ।

योगिको विपश्यना स्तर बढ्दै गएपछि कुनै बेला स्मृतियुक्त तरिकाले चक्रमन गरिरहने बेलामा पाइलो सार्न खुट्टा उठाउँदा खुट्टा कपास भै हलुका भएर आफै माथि उठ्ने, अनि कसैले खुट्टालाई घच्याउँदा जस्तो भएर आफै अगाडि बढ्ने, खुट्टाले भुईमा टेक्न तल भाँडा खुट्टा गद्दो भएर आफै तल झरे जस्तो हुने र अन्तमा खुट्टाले भुईमा टेक्दा भुईमा खसेर बजे जस्तो हुने पनि हुन सक्नेछ । यो वायो धातुको स्वानुभव हो ।

तर याद गर्नु पर्छ, कुनै पनि योगिले यस्तै अनुभव होस् भनेर जोड गर्नु वा आशा गर्नु हुँदैन । सबै योगिहरूले यस्तै अनुभव गर्ने पर्छ भन्ने छैन र गरिँदैन पनि । मुख्य

कुरो योगिमा हरबखत होस हुनु पर्छ । स्मृति दबो हुनु पर्छ । स्मृतिवान भएपाछै सबै योगिले कुनै न कुनै रूपले परमार्थ सत्य स्वभाव धर्महरू स्वानुभव गर्दै जान सक्नेछ । यसरी परमार्थ सत्य स्वभाव धर्महरू अनुभव गर्दै जाने क्रममा कुनै पनि योगिले विभिन्न प्रकारका रूप, त्यस्ता रूपको स्वभाव अनुभव गर्ने चित्त र त्यस चित्तमा मिसिने चेतसिकहरू अलग अलग छुट्याएर अनुभव गर्नेछ । यसरी अनुभव गर्न सक्नु दशओटा विपश्यना ज्ञानाहरूमध्ये नाम-रूप परिच्छेद ज्ञाण लाभ हुनु हो ।

नाम र रूप, यी दुई स्वभाव धर्मलाई अलग छुट्याएर अनुभव गर्न सक्ने भएपछि विपश्यना भावनाको अभ्यास गर्दै जाँदा कुनै रूप भएपछि मात्र त्यो रूपको अनुभव गरियो भन्ने चित्त उत्पन्न हुने । कुनै कारण त्यो रूप बिलाएर गएमा वा चित्तलाई त्यस रूपको अनुभव गरिरहनबाट हटाएमा त्यो रूपको अनुभव पनि नगरिने, यस प्रकारको नयाँ अनुभव भएर आउनेछ । उदाहरणको लागि खुट्टा दुखिरहेको अनुभव गरिरहँदा पेट फुलेको र सुकेको पटकै अनुभव नहुने । अनि पेट फुलेको र सुकेको ध्यान पूर्वक हेरिरहन सकेको खण्डमा खुट्टा दुःखेको पटकै अनुभव नहुने रहेछ भनेर थाहा पाउन सक्ने भएर आउनेछ । यसरी कुनै आलम्बन हुँदा मात्र आलम्बनिक हुने रहेछ भनेर पच्चय परिग्गह ज्ञाण तथा एउटा आलम्बनको कारण उत्पन्न हुने एउटा आलम्बनिकको अर्को आलम्बनको कारण उत्पन्न हुने अर्को आलम्बनिक सित कुनै सम्बन्ध नहुने रहेछ भनेर चुति र पटिसन्धि सम्बन्धी प्रारम्भिक ज्ञान हुनु दशओटा

विपश्यना ज्ञानहरूमध्ये सम्मसन जाण हो । यसरी सम्मसन जाण प्राप्त भएपछि सातओटा विपश्यना कम्मद्वान विसुद्धिहरूमध्ये कङ्खावितरण विसुद्धि लाभ हुनेछ ।

सम्मसन जाण प्राप्त भई कङ्खावितरण विसुद्धि भइसकेपछि योगिको श्रद्धीन्द्रिय, विरियिन्द्रिय, स्मृतीन्द्रिय, समाधीन्द्रिय र प्रज्ञीन्द्रिय, यी धर्मिन्द्रियहरू सबै बृद्धि हुँदै जानेछ । योगिको चेतनाको स्तर अद्वितीय रूपमा बृद्धि हुनेछ । कुनै पनि आलम्बनिक स्मृति रहित हुनेछैन । हलो जोत्दा माटोको डल्लो फटाफट पल्टिँदै जाने भै एकपछि अर्को र अर्को पछि फेरि अर्को गरी विभिन्न प्रकारका चित्तहरू लगातार अनुभव गर्दै जान सक्ने हुन्छ । यस्तो अनुभव गर्दै जाँदा कुनै बेला आलम्बनको ताँती अलि पातलो भएको जस्तो भई बाहिरको रूपले भित्रको सम्बन्धित रूपलाई कसरी सक्रिय गर्छ, यी दुइ भिन्न प्रकारका रूपहरूको स्पर्श भएपछि कसरी विज्ञान जागृत हुन्छ, विज्ञान भएपछि संस्कारको कारण कसरी संज्ञा दिइन्छ, संज्ञा दिएपछि कसरी वेदना हुन्छ र यसरी विज्ञान, संस्कार, संज्ञा र वेदना स्कन्धहरू भएपछि कसरी लोभ या दोस आदि चेतसिकहरू सहितको चित्त उत्पन्न भई पुनः अर्को संस्कार दिई त्यो चित्त विनाश भएर जान्छ भन्ने तथ्यहरू केही हदसम्म स्पष्ट भएर आउँनेछ । यसरी चित्तको उत्पत्ति, विकास र विनाश प्रक्रिया अनुभव गर्नसक्नु दशओटा विपश्यना ज्ञानमध्ये उदयव्यय जाण हो ।

उदयव्यय जाण प्राप्त भएपछि चित्तको क्षणिकता अनुभव हुनेछ । क्षणिक चित्तहरूको ताँती लागिरहेको हेरिरहनु

पर्ने दुःखको अनुभव हुनेछ । चित्तहरूको टाँटि लाग्ने कार्य आफ्नो या अरू कसैको नियन्त्रणमा नभएको, हेतु र प्रत्ययको प्राकृतिक नियम अनुसार स्वचालित रूपमा चल्दै जाने गरेको देखेर अनात्म भाव जागृत हुनेछ । अनि सात प्रकारका विपस्सना कम्मद्वान विसुद्धिमध्ये दिट्ठि विसुद्धि लाभ हुनेछ ।

उदयव्यय जाण लाभ भई दिट्ठि विसुद्धि भइसकेपछि योगिको विपश्यना स्तर क्रमशः बृद्धि हुँदै गई पहिले कल्पनासम्म पनि नगरेको तरिकाले षडायतनमा हुने प्रत्येक आलम्बन स्पष्ट अनुभव हुनेछ । दैनिक सुचि कर्म गर्ने, खाना पकाउने, खाना खाने, आदि कार्यहरू गर्दा पनि विपश्यना कार्य अटूट रूपमा संचालन गर्दै जान सक्नेछ । तर यस्तो अवस्थामा ओभास, पीति, पस्सद्धि, आदि विपश्यना अन्तरायहरू उत्पन्न भएर योगिलाई प्रगति पथमा अधि बद्ध नसक्ने गरी अलमल्याउन पनि सक्नेछ । यसरी कुनै प्रकारको विपश्यना अन्तराय उत्पन्न भएमा योगिले त्यस प्रकारका विपश्यना अन्तराय प्रति कति पनि आसक्त नभईकन त्यसलाई मात्र साद्धि भावले तटस्थ भई अनुभव गर्न विशेष प्रयत्न गर्नु पर्नेछ । कुनै पनि प्रकारको विपश्यना अन्तरायलाई तटस्थ भई मात्र साद्धि भावले अनुभव गर्न सकेमा त्यो विपश्यना अन्तराय पछि स्वतः हराएर जानेछ । यसरी विपश्यना अन्तरायलाई पन्छ्याउन सक्नु सातओटा विपस्सना कम्मद्वान विसुद्धिमध्ये मग्गामग्ग जाणदस्सन विसुद्धि लाभ गर्नु हो ।

मग्गामग्ग जाणदस्सन विसुद्धि लाभ भएपछि योगिका

सबै धर्मिन्द्रियहरू भन भन बलवान हुँदै जानेछ । योगिको ध्यान विस्तारै चित्तको विनाशतिर बढी केन्द्रित हुँदै जानेछ । यसरी प्रगति हुँदै गएपछि योगिले पेट फुलेको अनुभव गर्ने वित्तिकै एकछिनको लागि पेट र पेट फुल्ने कार्य सबै हराएको जस्तो अनुभव हुनेछ । त्यसरी नै कुनै शब्द सुन्ने वित्तिकै एकछिनको लागि त्यो शब्द र शब्द सुन्ने कार्य नै बन्द भए जस्तो अनुभव हुनेछ । त्यस्तो अनौठो अनुभव भएपछि कुनै कुनै योगि त्यो के भएको भनेर अत्तालिन सक्छ । तर त्यसरी आत्तिनु पर्ने कुनै कुरा छैन । वास्तवमा विपश्यनाको प्रगति क्रममा यो एउटा अति महत्वपूर्ण फड्को हो । सामान्य अवस्थामा सबै भन्दा बढी रूप स्पष्ट अनुभव हुने गरेकोमा विपश्यना भावनाको प्रगति क्रम त्यस अवस्थामा पुगेपछि रूप भन्दा रूपको अनित्यता बढी स्पष्ट तरिकाले प्रकट हुने गरेको हो । त्यो विपश्यना भावनाको प्रगति पथमा साह्रै नै महत्वपूर्ण फड्को हो । यसरी रूप भन्दा रूपको अनित्यता बढी स्पष्ट तरिकाले प्रकट हुनु दश प्रकारका विपश्यना ज्ञानमध्ये भङ्ग जाण प्राप्त गर्नु हो ।

भङ्ग जाण प्राप्त भएपछि योगिले सबै कुराको अन्त हुन गइरहेको मात्र देख्नेछ । विनाश हुन गइरहेको मात्र देख्न थाल्नेछ । उनी कुनै पनि सांसारिक कुरा प्रति लगनशील हुनै नसक्ने हुनेछ । किनभने सबै कुराको अन्त पहिलेबाटै उनको सामना गर्न आइसकेको हुनेछ । यस्तो अवस्थामा योगिले कुनै पनि सांसारिक कुरालाई भरोसा गर्न लायक देख्न सक्ने छैन । तब योगिको मनमा एक प्रकारको विरक्तियुक्त भय

उत्पन्न हुनेछ । यसरी योगिको मनमा विरक्तियुक्त भय पैदा हुनु दशओटा विपश्यना ज्ञानहरूमध्ये भयदृष्ट जाण अभ्युदय हुनु हो ।

भयदृष्ट जाणको उदय भएपछि योगिले आफ्नो मनमा विरक्ति, संसार प्रतिको अनासक्ति बढाउँदै लैजान विशेष प्रयत्न गर्नु पर्नेछ । त्यसो गर्नुको साटो विरक्तियुक्त भयलाई कोरा भयको रूपमा लिएमा अरू सामान्य मानिसहरू सरह सांसारिक कुराहरूमा आसक्त भएर लगनशील हुन पनि नसक्ने र सांसारिक कुराहरू प्रतिको आसक्ति पूर्णतया तोड्नतिर अगाडि बढ्न पनि नसक्ने भएर दोधारमा अडकिरहने पनि हुन सक्छ । त्यस्तो अवस्थामा ऊ निराशाको शिकार हुनसक्छ । त्यसैले यस अवस्थामा पुगेको योगि पहिले भन्दा बढी अन्तर्मुखी हुनु पर्छ । उसले आफ्नो सम्पूर्ण ध्यान बाहिरी रूपहरूमा होइन आफ्नो भित्री रूपहरूमा मात्र केन्द्रित गर्ने विशेष मिहनत गर्नु पर्नेछ । यसरी मिहनत गर्दै गएपछि योगिले बाहिरका संसारिक कुराहरू मात्र होइन आफ्नै शरीर पनि विस्तारै विनाशतिर बढीरहेको प्रत्यक्ष अनुभव गर्न सक्नेछ । यसरी बाहिर र भित्र दुबैतिर विनाशै विनाश मात्र देख्न सक्ने भएपछि योगि वास्तविक रूपमा अनासक्त हुनेछ । उसले धनी हुन, नामी हुन, राम्रो लोकमा जन्म लिन आदि भनेर अनेकानेक कर्म गरेर दुःखकष्ट झेलनाको कुनै अर्थ रहेनछ भनेर भित्री मन देखि थाहा पाउनेछ । यसरी सम्पूर्ण कुराहरू प्रतिको आसक्तिमा खराबी देख्न सक्नु दशओटा विपश्यना ज्ञानहरूमध्ये आदिनव जाण प्राप्त हुनु हो ।

आदिनव ज्ञान प्राप्त भएपछि योगि आफ्नो शरीर र सांसारिक कुराहरूमा मात्र होइन विपश्यना भावना गर्नमा पनि अनासक्त हुन सक्नेछ । तर यस अवस्थामा पुगेपछि विपश्यना भावना गर्ने कार्य विना कुनै प्रकारको उद्योग स्वयम् स्फूर्त रूपमा सम्पन्न हुँदै जाने भइसकेको हुनेछ । यसरी योगिले कुनै विशेष उद्योग नगरेतापनि विपश्यना कार्य आदतवश स्वतः चल्यै जाने पनि हुन सक्दो रहेछ भनेर चाल पाउनु तथा आफ्नो शरीर पनि विस्तारै विनाशतिर बढ्यै गइरहेको चाल पाउनु दश प्रकारका विपश्यना ज्ञानहरूमध्ये निब्बिदा ज्ञान हो ।

आदिनव ज्ञान प्राप्त गरी बाहिरी संसारका साथै स्वयम् आफ्नो शरीर पनि लगातार विनाशतिर लम्किरहेको चाल पाएको योगिले निब्बिदा ज्ञान प्राप्त गरे पछि अब विपश्यना भावना गरिरहनु पर्ने आदि सबै प्रकारको झञ्झटबाट मुक्ति पाउने एकमात्र उपाय यथाशिघ्र सम्बोधि प्राप्त गर्नु सिवाय अरु छैन भनेर राम्ररी बुझ्नेछ । यति बुझिसकेपछि योगिमा पहिले भै विपश्यना भावना गरेर नयाँनयाँ ज्ञान थाहा पाउने आशयले होइन विपश्यना भावना गरिरहनु पर्ने झञ्झटबाट छिटो पार लाग्ने आशयले जोडतोडले विपश्यना भावना गर्ने उद्वेग उत्पन्न हुनेछ । यसरी नयाँ अभिप्रायले विपश्यना भावना गर्ने उद्वेग उत्पन्न हुनु दश प्रकारका विपश्यना ज्ञानहरूमध्ये मुचितुकम्यता ज्ञान हो ।

मुचितुकम्यता ज्ञान प्राप्त गरेपछि विपश्यना भावना कार्य प्रति आसक्त भई होइन बल्कि विपश्यना भावना

गरिरहनु पर्ने भ्रूणभटबाट चाँडो मुक्ति पाउने अभिप्रायले नयाँ जोशका साथ विपश्यना भावना गर्नमा लाग्ने योगि कुनै पनि इरियापथमा धेरै बेरसम्म स्थीर रहन नसक्ने पनि हुन सक्छ । बसेर विपश्यना भावना गर्दा चंक्रमन गरेमा छिटो प्रगति हुने हो कि भन्ने लाग्ने र चंक्रमन गर्दा लेटेर विपश्यना गरेमा छिटो प्रगति हुने हो कि भन्ने लाग्ने पनि हुन सक्छ । योगिले यस प्रकारको अधैर्यतालाई समतिक्रमन गरी कुनै एउटा इरियापथमा लामो भन्दा लामो समयसम्म धैर्यसाथ स्थीर रहने विशेष मिहनत गर्नु पर्नेछ । यसरी धैर्य गर्न सकेमा योगि चाँडै नै घण्टौसम्म एउटै इरियापथमा आरामसित रहिरहन सक्ने हुनेछ । यसरी घण्टौसम्म धैर्यसाथ एउटै इरियापथमा स्थीर रहेर विपश्यना भावना गरिरहन सक्ने अवस्थामा पुगेपछि चित्त जहिले पनि स्वचालित रूपमा सबैभन्दा तीव्र आलम्बनमा गएर त्यहिं स्थीर रहिरहने हुन्छ । त्यो आलम्बन स्वतः अन्त नभएसम्म चित्त त्यहिं स्थीर भई बिलकुल तटस्थ भावले त्यस आलम्बनको अनुभव गरिरहने हुनेछ । योगि त्यो अवस्थामा पुग्दा जस्तोसुकै कडा दुःख वेदना पनि सजिलैसित सहन सक्ने हुनेछ । योगिले प्रत्येक प्रकारको आलम्बनको अनित्यता, दुःखपना र अनात्मता अति नै स्पष्ट रूपले अनुभव गर्न सक्नेछ । यस अवस्थामा पुग्दा विभिन्न प्रकारका विपश्यना अन्तरायहरू पुनः एकपल्ट उत्पन्न हुनसक्छन् । तर त्यसबेला योगि जुनसुकै प्रकारको विपश्यना अन्तरायलाई पनि तटस्थ भावले हेरी त्यस अन्तरायबाट सजिलैसित पार लाग्न सक्ने हुनेछ । यसरी सबै प्रकारको सुख या दुःख

वेदनाहरू प्रति बिलकुल तटस्थ भई मात्र साछि भावले अनुभव गर्न सक्नु दश प्रकारका विपश्यना ज्ञानहरूमध्ये पटिसङ्खा जाण हो ।

पटिसङ्खा जाण प्राप्त गरी जुनसुकै प्रकारको वेदना पनि मात्र साछि भावले घण्टौसम्म अनुभव गरिरहन सक्ने अवस्थामा पुगेपछि कुनै बेला छः वटै आयतनमा भएका आलम्बनहरू सबै एकसाथ त्यतिकै स्पष्टसित अनुभव गर्न सक्ने पनि हुन सक्छ । यस्तो अनुपम अवस्थाको अनुभव हुँदा योगि यो के आश्चर्य भएको भनेर उत्तेजित हुने वा अहो यस्तो अनुभवलाई त जसरी पनि जोगाइराख्नु पर्छ भनेर त्यसप्रति आसक्त हुने हुनसक्छ । त्यसो भएमा त्यस प्रकारको क्षमता तुरन्त लोप हुनेछ । त्यसकारण त्यस प्रकारको अद्वितीय अनुभव हुने बेलामा पनि यथावत रूपले बिलकुल तटस्थ रही त्यसलाई मात्र साछि भावले हेरिरहने विशेष प्रयास गर्नु पर्छ । छः वटै आयतनमा हुने प्रत्येक आलम्बनलाई एकसाथ बिलकुल तटस्थ भावले लामो समयसम्म हेरिरहन सक्नु दश प्रकारका विपश्यना ज्ञानहरूमध्ये अन्तिम ज्ञान, सङ्खारूपेक्खा जाण हो ।

सङ्खारूपेक्खा जाण नै पृथकजनको संसार नघाई सोतापत्ति, सकदागामि, अनागामि या अरहत्त मार्ग-फल दिलाउने अन्तिम सङ्घार हो । सङ्खारूपेक्खा जाण लाभ गरी छः वटै आयतनमा हुने सबै आलम्बनहरू एकसाथ अनुभव गर्न सक्ने अवस्थामा पुगेको योगिको श्रद्धीन्द्रिय, विरियिन्द्रिय, स्मृतीन्द्रिय, समाधीन्द्रिय र प्रज्ञीन्द्रिय, यी धर्मिन्द्रियहरू सबै आवश्यक स्तरसम्म छिपिसकेको भएमा

योगिले केही समय भित्रै आफ्नो क्षमता या चाहना अनुसारको मार्ग र फल पाउने छ । यदि योगिका धर्मिन्द्रियहरू आवश्यक स्तरसम्म छिपी सकेको नभएमा वा योगिमा अझ बढी पारमिता पुऱ्याई भविष्यमा सम्यक सम्बुद्ध नै हुने छन्दराग प्रबल भएमा उनको विपश्यना भावना स्वतः त्यस स्तरबाट तल झर्ने छ ।

परिच्छेद-५

आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग र वर्तमान समाज

शाक्यमुनि बुद्धले पाएको सम्यक सम्बोधि लौकिक होइन, अलौकिक हो । भव संसारबाट पारीको हो । जबसम्म यस संसारमा ताँसिरहने लेसमात्र इच्छा पनि बाकि रहनेछ तबसम्म सम्बोधि पाउन सक्नेछैन । सबै प्रकारका सांसारिक कुरा प्रति पूर्णतया अलिप्त भएपछि मात्र सम्बोधि पाइनेछ । तर सबै प्रकारका सांसारिक कुराहरू प्रति अनासक्त हुन नसक्नुजेलसम्म यही संसारमा नरहिकन पनि सुखै छैन ।

यस संसारमा नै रहेर यस संसारबाट क्रमशः टाढिदै गएर अन्तमा यस संसार प्रति बिलकुल अनासक्त भई लाभ गरिनुपर्ने सम्बोधि, जुन सम्बोधि बुद्धले चार असंख्य र एकलाख कल्पको लामो अवधिसम्म अनेक जन्म लिई अनेक दुःख-कष्ट गरी दश पारमिता पुऱ्याएर बल्ल लाभ गरेका थिए, त्यो सम्बोधि बारे अरूलाई सम्झाउन साह्रै नै अठेरो थियो । तर पनि बुद्धले सप्ताहभर चंक्रमन चैत्यमा चंक्रमन गर्दागर्दै सोचेपछि सम्बोधि लाभ गर्ने ज्ञानलाई चार आर्यसत्यको रूपमा सम्झाउने उपयुक्त तरिका पत्तालगाएका छन् । बुद्धले चार आर्यसत्यको व्याख्या गरेर आफूले पाएको सम्बोधि र

सम्बोधि प्राप्त गर्न चाहनेले अपनाउनु पर्ने आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग बारे अति सुन्दर तरिकाले सम्झाएका छन् । यसरी चार आर्यसत्य र आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग बारे थाहा पाउन सरल हुन गएको छ । तर आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको अनुसरण गरी अवबोध गरिनु पर्ने चार आर्यसत्य र चार आर्यसत्य राम्ररी अवबोध गरिसकेपछि लाभ हुने सम्बोधि अति नै गम्भीर प्रकृतिका भएकाले चार आर्यसत्य अवबोध गरी सम्बोधि लाभ गर्न सकिने गरी आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग अनुसार आचरण गर्नु अति नै कठिन छ । सम्बोधि लाभ हुने गरी अवबोध गरिनु पर्ने चार आर्यसत्य बारे अरू कसैले सम्झाउँदैन वा चार आर्यसत्य बारे लेखिएका पुस्तकहरू पढ्दा सम्बोधि लाभ गर्न सकिने गरी चार आर्यसत्य अवबोध गर्न सकिने छैन । सम्बोधि लाभ गर्न सकिने गरी चार आर्यसत्य अवबोध गर्न सक्नाको लागि महिनौ, वर्षौ, हुन सक्छ जन्मौसम्म पनि आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग अनुसार आचरण गर्नुपर्नेछ ।

चार आर्यसत्य बारे स्वयम् बुद्धको मुखबाट सर्वप्रथम सुन्ने सौभाग्य पाएका पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूमध्ये भिक्षु कौण्डिन्य बाहेक भिक्षु वप्प, भिक्षु भदिय, भिक्षु महानाम र भिक्षु अस्सजितलाई स्वयम् बुद्धको प्रत्यक्ष निगरानीमा पनि क्रमशः एक दिन, दुइ दिन, तीन दिन र चार दिनसम्म लगातार आर्य अष्टाङ्गिकमार्गको अभ्यास गर्नु परेको थियो - चार आर्यसत्य अवबोध गरी सम्बोधि पाउनाको लागि । त्यति मात्र होइन, सम्यक व्यायामको माध्यमबाट रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञान, यी पञ्चस्कन्ध समेत अल्लग अल्लग

छुट्याएर अनुभव गर्नमा सफलता पाइसकेका ती पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई सम्बोधि दिलाउन, बुद्धले उनीहरूलाई, पञ्चस्कन्धमध्ये कुनै पनि सत्व होइन, आत्मा होइन भनेर अवबोध गराउन विशेष रूपले थप उपदेश दिनु परेको थियो । यस कुराबाट थाहा हुन्छ, आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग अनुसार आचरण गर्नु र त्यसरी आचरण गरेर चार आर्यसत्य अवबोध गरी सम्बोधि पाउनु कति कठीन छ ।

बर्षौं देखि सबै प्रकारका सांसारिक कुराहरूबाट टाढा रही सन्न्यासी भएर जंगलमा बसिरहेका पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई पनि चार आर्यसत्य अवबोध गरी सम्बोधि पाउन त्यसरी गाह्रो परेको तथ्यबाट के कुरा पनि थाहा हुन्छ भने बुद्धले प्राप्त गरेको सम्बोधि लाभ गर्न सांसारिक कुराहरूमा अलिप्त भएर मात्र पनि पुग्ने रहेनछ, स्वयम् आफ्नै शरीरसित पनि अलिप्त हुनु पर्ने रहेछ ।

सुरूमा, जुनबेला आर्य अष्टाङ्गिकमार्गको अभ्यास गर्ने भिक्षुहरू गाँऊ-वस्तीमा बस्ने मानिसहरूको आधार लिएर जीवनयापन गर्नेहरूमात्र थिए, त्यसबेला बुद्धले आफ्ना अनुयायी भिक्षुहरूलाई अष्टपरिष्कार मात्र उपभोग गरी आर्य अष्टाङ्गिकमार्गको अभ्यासमा लाग्न निर्देशन दिएका थिए । यसो गर्दा सांसारिक कुराहरू प्रति पहिलेबाटै अनासक्त भई शरीर प्रति पनि अनासक्त हुनलाई मात्र आर्य अष्टाङ्गिकमार्गको अभ्यास गरे पुग्ने भएको थियो । तर पछि आफ्ना अनुयायी भिक्षुहरूमा उन्नत नगरवासीहरूमा आस्रित भई जीवनयापन गर्नेहरू पनि समावेश भएपछि पहिले भै सांसारिक कुराहरूबाट टाढा रहेर आर्य अष्टाङ्गिकमार्गको अभ्यास गर्ने

परिस्थिति रहेन । तव बुद्धले तत्कालीन समाजको बनोट हेरी तिनीहरूकालागि मध्यममार्गी अर्थनीति तय गरिदिएका थिए । जस अनुसार भिक्षुसङ्घ र भिक्षुणीसङ्घ स्थापना गरिएको थियो । भिक्षुसङ्घ र भिक्षुणीसङ्घ स्थापना भएपछि कुनै पनि भिक्षु या भिक्षुणीले व्यक्तिगत रूपमा नभइनुहुने चार प्रत्यय बाहेक अन्य कुनै पनि भौतिक सामाग्रीसित सरोकार राख्न नपर्ने, चार प्रत्यय भन्दा बाहिरका भौतिक सामाग्रीको हकमा सङ्घले सामुहिक रूपमा मात्र सरोकार राखे पुग्ने भएको थियो । यसबाट कुनै पनि भिक्षु या भिक्षुणी नगरवासीहरूमा आस्रित भएर सम्पन्न नगरमै बसेर पनि सम्बोधि लाभ गर्न चार आर्यसत्य अवबोध गर्न सक्ने गरी आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग अनुसार आचरण गर्नसकिने वातावरण सिर्जना हुन गएको थियो । यही दूरदर्शिताको कारण चार आर्यसत्य अवबोध गरी सम्बोधि लाभ गर्न सक्ने गरी आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग अनुसार आचरण गर्ने भिक्षुसङ्घको (र भिक्षुणीसङ्घको) परम्परा कुनै न कुनै रूपमा चल्दै आइरहेको थियो । तर गत दुइ ढाई शताब्दि यता वैज्ञानिक आविष्कारहरू तीव्र रूपमा बढ्न थालेपछि केही पश्चिमा राष्ट्रहरूमा समाजको बनोट र मानिसको न्यूनतम् आवश्यकतामा आमूल परिवर्तन आइरहेको छ । सञ्चार र यातायातको क्षेत्रमा भइरहेको नयाँनयाँ आविष्कारहरूको कारण आजको विश्व सांगुरिन गएकाले यता पूर्वी गोलार्द्धभर पनि त्यही रूपमा समाजको बनोट र मानिसको न्यूनतम् आवश्यकतामा परिवर्तन आइरहेको छ । प्राय सबै आविष्कारहरू मानिसहरूलाई व्यक्तिगत रूपमा भौतिक सुविधा दिने क्षेत्रमा मात्र केन्द्रित भएकाले

मानिसहरू पहिले भन्दा बढि भौतिकवादी र व्यक्तिवादी भएका छन् । जसरी हुन्छ आफैले मात्र असीमित भौतिक सुविधाहरू पाउने र अरूलाई केही पनि नदिने मनोवृत्तिमा डुब्दै गइरहेका छन् । यही दौरानमा मानिसहरूले पैसा हुनेका लागि आजको विश्व स्वर्ग जस्तै बनाउनुका साथै पैसा नहुनेका लागि बाँच्ने अधिकार पनि प्राप्त नहुने गरिरहेका छन् । आज सबै प्रकारका मानिसहरूले समान रूपमा पाउनु पर्ने स्वास्थ्य र शिक्षा पनि पैसा नभइकन पाउनै नसक्ने भइरहेको छ । त्यसरी नै पृथ्वीको सृष्टिकाल देखि सबैले निर्वाध रूपले पाउने गरेको हावा र पानी पाउन पनि निश्चित मोल तिर्नु पर्ने हुन गइरहेको छ । नयाँनयाँ आविष्कारहरूको कारण एकातिर यसरी पैसा नभइकन बाँच्नै नपाइने भइरहेको छ त अर्को तिर पैसा भएमा विद्या, बुद्धि, स्वास्थ्य, इज्जत, मान, मर्यादा पनि किन्न पाइने हुन गइरहेको छ । त्यति मात्र होइन सबै थोक पाउन नभइनहुने त्यही पैसा कमाउन पनि पैसा नै चाहिने हुन गइरहेको छ ।

माथि उल्लेख गरिएका कुराहरू आधुनिक युगमा भएका नयाँनयाँ आविष्कारहरूले पैसालाई कसरी सर्वोपरि बनाइरहेका छन् भनेर देखाउने केही उदाहरणहरू मात्र हुन् । यस्ता अन्य थुप्रै कुराहरूले गर्दा मानिसहरू अहिले सबै कुरा त्यागेर जसरी भएपनि अत्यधिक रूपमा पैसा कमाउनमा लागिपर्न विवश भइरहेका छन् । जसरी भएपनि अत्यधिक परिमाणमा पैसा कमाउनमा लागिपर्न विवश भएका मानिसहरूले अहिले पैसा कमाउने होडबाजीमा लागेर अनेक प्रकारका आर्थिक र सामाजिक विकृतिहरू भित्राइरहेका छन् ।

सम्पूर्ण समाज र सिंगो देशमा यसरी अनेक प्रकारका आर्थिक र सामाजिक विकृतिले छाडिरहेको अवस्थामा बुद्धद्वारा प्रतिपादित आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग विषय मानिसहरूलाई विद्वान भिक्षुहरूबाट उपदेश सुनाएर वा सम्बन्धित पुस्तकहरू अध्ययन गराएर, “यस्तो छ है” भनेर जानकारी मात्र दिलाउन सकिएला तर सही रूपमा आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको अनुसरण गर्नमा लगाउन सकिने देखिदैन । हो, हाल केही दशक यता ठाउँ ठाउँमा विपश्यना ध्यान केन्द्रहरू स्थापना गरेर मानिसहरूलाई विपश्यना ध्यानको अभ्यास गराउने प्रयासहरू पनि भइरहेका छन् । यो धेरै राम्रो कार्य हो । किनभने मानिसहरू स्वयम्ले विपश्यना ध्यानको अभ्यास गरी आफैले विपश्यना ज्ञानहरू अवबोध गर्दै नगएसम्म कुनै पनि मानिसको दृष्टिकोणमा र आचरणमा स्थायी रूपले आमूल परिवर्तन आउनै सक्दैन । तर के विपश्यना ध्यान केन्द्रहरूको स्थापना गरी केही मानिसहरूलाई दिनको केही घण्टा या जीवनको केही दिन कुनै बन्द कोठामा बस्न लगाएर विपश्यना ध्यानको अभ्यास गराएँ भन्दैमा उनीहरूले विपश्यना ज्ञानको अवबोध गर्न सक्ने छन् त ? सम्भावना साह्रै कम छ - केही अपवाद बाहेक । किनभने जिन्दगीभर आर्य अष्टाङ्गिकमार्गमा निर्देशन गरिए विपरित कर्महरू गरेर जीउनमा विवश समाजमा हुर्केकाहरूलाई दिनको केही घण्टा या जीवनको केही दिन कुनै बन्द कोठामा बस्न लगाएर विपश्यना ध्यानको अभ्यास गराएँ भन्दैमा उनीहरूले सही तरिकाले विपश्यना ध्यानको अभ्यास गर्न सक्ने छैन र सही तरिकाले विपश्यना ध्यानको अभ्यास गर्न नसकेसम्म विपश्यना

ज्ञानहरू पनि अवबोध गर्न सक्ने छैन । विपश्यना ध्यानको अभ्यास गर्नु भनेको सम्यक व्यायाम गर्नु हो । सम्यक व्यायाम त बुद्धले प्रतिपादन गरेको आर्य अष्टाङ्गिक मार्गका आठ अङ्गहरूमध्ये छैठौँ अङ्ग हो, पहिलो होइन । त्यसैले कसैलाई विपश्यना ध्यानको अभ्यासमा लगाइनु भन्दा पहिले सर्वप्रथम कमसेकम उसमा भएको पुर्वागृह भूटो पनि हुन सक्छ भन्ने आभास दिलाएर उनलाई सम्यक दृष्टिको पहिलो खुड्किलो चढ्न लगाउनु पर्छ । त्यसपछि उसको मनमा वास्तविक सत्यतथ्य के रहेछ त जान्नु पर्‍यो भन्ने उत्सुकता जगाएर उसलाई सम्यक सङ्कल्पको सँघारसम्म ल्याउनु पर्छ । अनि क्रमशः उसलाई असम्यक वाचा बोल्न नपर्ने, असम्यक कर्म गर्न नपर्ने र असम्यकपूर्वक आजीविका गर्न नपर्ने वातावरणमा जिउने अभ्यास गराउनु पर्छ । यति गरिसकेपछि मात्र उसलाई सम्यक व्यायाम गर्न लगाउने गर्नु पर्छ । तब मात्र उसले सही तरिकाले सम्यक व्यायाम गरी क्रमशः सम्यक स्मृति र सम्यक समाधि लाभ गरी विपश्यना ज्ञानहरू अवबोध गर्दै गएर आफ्नो दृष्टिकोण र आचरणमा स्थायी रूपले आमूल परिवर्तन ल्याउन सक्नेछ । बुद्धद्वारा निर्देशित आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग भनेको यसरी मानिसको जीवन पद्धति या जीउने शैलिमा नै आमूल परिवर्तन ल्याएर मात्र अभ्यास गरिनु पर्ने भएकाले आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको अभ्यास गर्न-गराउन सक्नाको लागि या त त्यसलाई तेवा दिने प्रकारको समाज हुनु पर्छ या बुद्ध र उनका सुरुसुरूका अनुयायीहरू जस्तै सम्पूर्ण सांसारिक कुराहरूबाट टाढा जंगलमा बसेर त्यस मार्गको अनुसरण गर्ने हुनु पर्छ ।

समाजमा बसेर आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग अनुसार आचरण गर्ने नसक्ने गरी समाजमा विकृति छाएपछि जंगलमै गएर आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको अनुसरण गर्ने संवेग उत्पन्न गर्नु असम्भव नै त होइन । पूर्व बुद्ध काश्यप तथागतको शासनको अन्ततिर त्यस्तो संवेग उत्पन्न गरी पहाडको टुप्पोमा गई आमरण आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको अभ्यास गर्ने दारुचिरीय आदि पाँच जना भिक्षुहरूको कथा पनि त्रिपिटकमा उल्लेख छ । र करिव पच्चास वर्ष पहिले पनि म्यान्मार देशका एक जना भिक्षुले जंगलमा बसी तेह्रवटा धुताङ्गको पालना सहित आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको अभ्यास गरी प्रतिसम्बिधा सहित सम्बोधि लाभ गरेको थाहा पाएपछि त्यस देशमा त्यस्तै संवेग उत्पन्न गरी जंगलमा बसी धुताङ्गहरूको पालना सहित आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको अभ्यासमा लाग्नेहरू अहिले पनि छन् भन्ने कुरा सुन्नमा आएको छ । यस्तो संवेग उत्पन्न हुनु अति उत्तम कुरा हो । तर यो सामान्य कुरा होइन र सबैबाट यस्तो कुराको अपेक्षा गर्न सकिन्न । वास्तवमा स्वयम् बुद्धले पनि सबैले जंगलमा गएर भएपनि आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको अनुसरण गर्नु पर्छ भनेर जोड दिएको छ जस्तो लाग्दैन । बुद्धले त सकेसम्म यही समाजमा बसेर यस समाजका सबै प्रकारका विकृतिहरूलाई पन्छाएर बहुसंख्यक जनतालाई सबै प्रकारका विकृतिहरूबाट बचाउने प्रयत्न गर नसकेमा कमसेकम आफूहरू सबै प्रकारका विकृतिहरूबाट अलिप्त भएर बाँच्ने उपाए सुझाएर अरूहरूका लागि एउटा आदर्श भएर देखाउने कोशिश गरिनु पर्छ भन्ने कुरामा बढी जोड दिएको देखिन्छ । त्यसैले बुद्धद्वारा

प्रतिपादित आर्य अष्टाङ्गिकमार्गको अनुसरण गर्न चाहनेहरूमध्ये सक्नेले माथि उल्लेखित बर्मी भिक्षुहरूले भै जंगलमा नै गएर भए पनि आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको अभ्यास गरेर सम्बोधि लाभ गरी सबैको लागि एउटा उदाहरण भएर देखाउने कोशिश गर्नु पर्‍यो र त्यसो गर्न नसक्नेले कमसेकम अहिलेको अत्यधिक रूपले विकृत समाजमा पनि कसरी आपसमा मिलेर अन्य मानिसहरूभन्दा भिन्न भएर समाजमा भएका सबै प्रकारका विकृतिहरूबाट अलिप्त भएर बाँचेर देखाउने भन्ने समस्या बारेमा गहिरिएर सोचन आवश्यक छ ।

उपरोक्त समस्या सुल्झाउने सम्बन्धमा पनि मध्यम मार्ग कै खोजनीति गर्नु सबैभन्दा बढी उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

भौतिक शरीर र मानसिक चिन्तन बीच उचित सन्तुलन कायम हुने गरी मध्यम मार्ग अपनाएर शरीर कै आधार लिएर शरीरप्रति अलिप्त रहने सम्यक सम्बोधि पाएका शाक्यमुनि बुद्धले आफ्ना सुरुका अनुयायीहरूलाई अष्टपरिष्कार बाहेक अन्य सबै प्रकारका भौतिक सामाग्रीको उपभोग नगरिकन आर्य अष्टाङ्गिकमार्गको अनुसरण गर्ने निर्देशन दिएको भएतापनि पछिबाट आफ्ना अनुयायी भिक्षुहरूमा उन्नत नगरवासीहरूमा आस्रित भई नगरमै बसेर जीवनयापन गर्नेहरू पनि समावेश भएपछि तत्कालीन समाजको बनोट हेरी त्यसबेला उपलब्ध हुने अनेक प्रकारका भौतिक सुविधाहरू सही तरिकाले उपयोग गर्दागर्दै पनि आर्य अष्टाङ्गिकमार्गको अभ्यास गर्न सकिने मध्यममार्गी अर्थनीतिको आधारमा भिक्षुसङ्घ र भिक्षुणीसङ्घ गठन गरिदिए भै बुद्धले आफ्ना गृहस्थ उपासक-उपासिकाहरूका लागि पनि तत्कालिक समाज र

आर्थिक बनावट हेरी समाजमै बसेर पनि आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको अनुसरण गर्न सकिने प्रकारको मध्यम मार्गी आर्थिक र सामाजिक नीतिको निर्देशन गरेकै हुनु पर्छ । तर तत्कालिन बुद्धका अनुयायी भिक्षुहरूले लौकिक नीति सम्बन्धि बुद्धोपदेशलाई भन्दा लोकुत्तर धर्म सम्बन्धि बुद्धोपदेशलाई मात्र महत्व दिएर संकलन गरेकाले होला त्रिपिटकमा संकलित उपदेशहरू भित्र बुद्धले, गृहस्थहरूले अपनाउनु पर्ने मध्यममार्गी अर्थनीति र सामाजिक नीति सम्बन्धमा दिएका उपदेशहरू त्यति विस्तृत रूपमा पाइदैनन् । तर पनि संकलित उपदेशहरूमा अप्रत्यक्ष रूपमा भएपनि बुद्धले गृहस्थहरूका लागि निर्देशन गरेको मध्यममार्गी अर्थनीति र सामाजिक नीति बारे केही आभास भने अवश्य पाइन्छ । त्यसको आधारमा विचार गर्दा बुद्धले आफ्ना गृहस्थ अनुयायीहरूलाई पनि निश्चित सीमा भित्र पूर्ण रूपले वैयक्तिक स्वतन्त्रता कायम गर्ने गरी सामुहिक रूपले आर्थिक र सामाजिक कार्यहरू गर्दै जाने निर्देशन दिएको देखिन्छ । जुन निर्देशन अहिले पनि त्यतिकै सान्दर्भिक देखिन्छ ।

बुद्धद्वारा प्रतिपादित आर्य अष्टाङ्गिकमार्गको अनुसरण गर्न चाहने बुद्धका अनुयायी हौ भन्नेहरू सबै क्षेत्रमा छन् । उत्पादन गर्नेहरूमा पनि छन् र उपभोग गर्नेहरूमा पनि छन् । सेवा दिनेहरूमा पनि छन् र सेवा लिनेहरूमा पनि छन् । बुद्धका अनुयायी हौ भन्नेहरू सबैका बीचमा सही रूपको एकता मात्र हुनु पर्छ उनीहरू अझै एक अर्काको आधार-भरोसा बन्न पुग्ने संख्यामा छन् । एक अर्काकै भरमा मात्र पनि जीवनयापन गर्न सक्ने संख्यामा छन् । त्यसैले, यदि

बुद्धद्वारा प्रतिपादित आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग अनुसार आचरण गर्नमा प्रतिबद्ध हुन चाहनेहरू सबैलाई एउटा सामुदायिक संस्था अन्तर्गत आवद्ध गरी त्यस संस्थाका प्रत्येक सदस्यलाई उसको योग्यता अनुसार उसले गर्न सक्ने उत्पादनशील कार्य त्यस संस्थासित समन्वय राखेर गराउने र उसलाई चाहिने आधारभूत आवश्यकताका सबै सामान र सेवा पनि त्यस संस्थासित समन्वय गरेर त्यस संस्थाकै अन्य सदस्यहरूबाट सहूलियत दरमा उपलब्ध गराउने उपयुक्त प्रकारको व्यवस्था गर्न सकेमा त्यो संस्थाका प्रत्येक सदस्यलाई आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग अनुसार मात्र आचरण गर्ने-गराउने बनाउन सकिनेछ । यसरी आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग अनुसार आचरण गर्नेहरूको एउटा छुट्टै आदर्श समाजको सिर्जना भएपछि त्यस समाजका सदस्यहरूमध्ये कोही न कोही त सही रूपले विपश्यना ध्यानको अभ्यास गरी सम्बोधि पनि लाभ गर्न सक्ने भएर निस्कनेछ । तब त्यो सबैको लागि दह्रो प्रेरणा दिने एउटा उदाहरण हुनेछ ।

धेरै मानिसहरूलाई आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग अनुसार आचरण गर्ने-गराउने परिस्थिति कसरी सिर्जना गर्ने भन्ने बारे माथि उल्लेख गरिए अनुसार एउटा आदर्श समाजको सिर्जना गर्ने एउटा सम्भावना हो । सम्भावना अरू पनि हुन सक्छन् । मुख्य कुरो बुद्धको मूल उपदेशको रूपमा रहेको आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग विषय केही जानकारी पाउने सौभाग्य पाएकाहरूले यस दुर्लभ विषय थाहा पाइसकेपछि यसलाई बुद्धिविलासको रूपमा मात्र लिने अथवा यस अनुसार आचरण गर्ने परिस्थिति नै छैन भनेर पन्छिएर बस्ने गर्नु

भएन, यसलाई के कसो गरेर धेरैले दैनिक जीवनमा पनि
 अपनाएर देखाउने सक्ने परिस्थिति सिर्जना गर्ने भन्ने विषय
 सबैले गम्भीर भएर सोच्नु पर्‍यो । यदि बुद्धको मूल
 उपदेशको रूपमा रहेको आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग विषय केही
 जानकारी पाउने सौभाग्य पाएकाहरू कोही पनि सो अनुसार
 आचरण गर्न सकिने परिस्थिति सिर्जना गर्ने कार्यमा लागेन
 र उनीहरूमध्ये कसैले पनि आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग अनुसार
 आचरण गरी सम्बोधि लाभ गरेर देखाउन सकेन भने आर्य
 अष्टाङ्गिकमार्ग किताबैमा मात्र सीमित रहन जानेछ र यस
 प्रति मानिसको आस्था रहने छैन । तब यो बिस्तारै एक दिन
 किताबबाट पनि हराउने छ । त्यो सबैको लागि ठूलो दूर्भाग्य
 हुनेछ । त्यसैले आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग सम्वन्धमा थाहा
 पाएकाहरू सबैले आपसमा मिलेर आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको
 अनुसरण गर्न सकिने परिस्थिति सिर्जना गरी बहुसंख्यक
 जनतालाई आर्य अष्टाङ्गिक मार्गमा लगाएर हाल समाजमा
 बढ्दै गइरहेका विकृतिहरू र द्वन्द्वहरू हटाउनेतिर लाग्न
 अत्यावश्यक भइसकेको छ ।

शब्दावली

अकनिष्ठा १३५
आकिञ्चन्यायतन ४५, ५०
अकुसल कम्म १०९
अकुसल चित्त १३१
अकुसल चेतसिक १०१
अकुशल धर्म संग्रह १३६
अकुसल विपाकचित्त १११
अंगुत्तरनिकाय ११, २०,
अजातरूप ९८
अट्टपरिक्खार १५६
अट्टिक १९७
अत्तवाद उपादान १३७
अत्थ पटिसम्बिधा २०३
अदोस १०३
अधिमोक्ख १०१, २०९
अनत्त लक्खण २०९
अनत्त लक्खण सुत्त १५३
अनागामि फलचित्त १२८
अनागामि मग्गचित्त १२७
अनिच्चता ९६

अनिच्च लक्खण २०८
अनुपादिसेस निब्बान १३४
अनुस्सति भावना १९७
अनोत्तप्प १०२, १३९
अपरापरिय वेदनीयकम्म १०८
अपदान २०, २१
अपाय दूर्गति लोक ४७
अप्पना समाधि २०२
अप्पमञ्जा चेतसिक १०५
अप्पमञ्जा भावना १९८
अप्पमाणाभा ४९
अप्पमाणासुभा ४९
अभिघर्मपिटक १७, १९
अभिघम्मिक १८
अमोह १०३
अरहत्त फल चित्त १३०
अरहत्त मग्ग चित्त १२९
अरूप लोक ४९
अरुपावचर कुसल कम्म १०९
अरुपावचर कुसलचित्त १२१

अरुपावचर क्रिया चित्त १२२
 अरुपावचर चित्त १३३
 अरुपावचर विपाक चित्त १२२
 अलोभ १०३
 अलौकिक ब्रह्मभूमी १३५
 अविची ४७
 अविज्जा १३९
 अविज्जा निवरण १३८
 अविज्जासव १३६
 अविहा १३५
 अविहिंसा वितक्क ८८
 अव्यापाद वितक्क ८८
 असञ्जासत्ता ४९
 असुभ भावना १९७
 असुरयोनि ४७
 असोभन चित्त १३१
 अहिरिक १०१, १३९
 अहेतुक क्रिया चित्त ११४
 अहेतुक चित्त १३१
 अहोसि कम्म १०८
 आकास धातु ९७, ९९
 आकाशानन्त्यायतन ४५, ४९
 आचिण्णा कम्म १०८
 आजीव परिसुद्धिसील २०७
 आदिनव त्राण २११
 आनापानस्सति १९८

आपो १९६
 आपो धातु ९५
 आभस्सरा ४९
 आलोक १९६
 आवज्जन १०६
 आसन्न कम्म १०८
 आसव १३६
 आसव क्षय ज्ञान ७८, ८०
 आहार पत्तिक्कुल सञ्जा १९८
 आहारज रूप ९९
 आहाररूप ९७, ९८
 इतिवुत्तक २०
 इत्थीभाव ९७
 इद्धिपाद १४१, १८०
 इद्धिविघ्न अभिञ्जा २०३
 इन्द्रिय १४२, १८०
 इन्द्रिय संवरसील २०७
 इस्सा १०२, १३९
 उग्गह निमित्त २०१
 उत्तुजरूप ९९
 उदयव्यय त्राण २११
 उदान २०,
 उद्धच्च १०२, १३९
 उद्धच्च-कुक्कुच्च १३७
 उद्धुमातक १९७
 उपघाटक कम्म १०८

उपचय ९६,
 उपचार समाधि २०१
 उपद्वान २१०
 उपथम्भक कम्म १०८
 उपपीलक कम्म १०८
 उपसमानुस्सति १९८
 उपादान १३६
 उपेक्खा १९८, २१०
 उपेक्खा सम्बोज्झङ्ग १४३
 उप्पज्ज वेदनीयकम्म १०८
 एकगता १००
 ओत्तप्प १०३
 ओत्तप्पा १३५
 ओदात १९६
 ओभास २०९
 कङ्खावितरण विसुद्धि २०६
 कत्तता कम्म १०८
 कथावत्थु १९
 कप्पियकारक १५९
 कम्मजरूप ९८
 कम्मञ्जता ९७
 कम्मद्वान ४४, १९६
 करुणा १०५, १९८
 कर्मनिमित्त ७७
 कसिण भावना १९६
 काम उपादान १३६

कामच्छन्द १३७
 काम तृष्णा ८४
 काम राग १३८
 काम वितक्क ८८
 काम सुगति लोक ४८
 कामावचर कुसल कम्म १०९
 कामावचर चित्त १३२
 कामासव १३६
 कायकम्म १०८
 कायकम्मञ्जता १०४
 कायगतानुस्सति १९८
 कायजुकत्ता १०४
 काय पसाद ९५
 कायपस्सद्धि १०३
 कायपागुञ्जता १०४
 कायमुदुता १०४
 कायलहुता १०४
 कायविञ्जति ९७
 कायानुपस्सना १४०, २०४
 कालसुत्त ४७
 किलेस १३९
 कुक्कुच्च १०२
 कुसल धर्म संग्रह १४०
 कुसल विपाक चित्त ११२
 खुद्दकनिकाय ११, १७
 खुद्दकपाठ २०

गतिनिमित्त ७७
 गन्धारम्मण ९६, ९८
 गरु कम्म १०८
 गोचर रूप ९५, ९८
 घानपसाद ९५
 घायन १०६
 चक्खुपसाद ९५
 चतुधातु ववत्थान १९८
 चतुपच्चय १५८
 चतुमहाराजिका ४८
 चरियापिटक २०
 चागानुस्सति १९८
 चित्तकम्मञ्जता १०४
 चित्तजरूप ९८
 चित्तजुकता १०४
 चित्तपस्सद्धि १०३
 चित्तपागुञ्जता १०४
 चित्तमुदुता १०४
 चित्तलहुता १०४
 चित्त विसुद्धि २०६, २०७
 चित्तानुपस्सना १४०, २०५
 चुति १०७
 चुल्लवग्ग २२
 चेतना १००
 चेतसिक ९४
 चेतोपरिय अभिञ्जा २०३

च्युतिचित्त ७७
 च्युत्योत्पत्ति अभिञ्जा ६५
 छन्द १०१, १४१
 जनक कम्म १०८
 जरता ९६
 जवन १०८
 जातक २०
 जातरूप ९८
 जिह्वापसाद ९५
 जीवितरूप ९७
 जीवितिन्द्रिय १००
 ज्ञाण २१०
 ज्ञाण दस्सन विसुद्धि २०६, २१३
 ततिय निब्बान १३५
 तत्रमञ्जुत्तता १०३
 तदारम्मण १०७
 तापन्न ४७
 तावतिंसा ४८
 त्रिपिटक १७
 तिरच्छानयोनि ४७, १०५
 तुसिता ४८
 तेजो १९६
 तेजोधातु ९५
 थिन १०२, १३९
 थिनमिद्ध १३७
 थेरगाथा २०

(२४८)

थेरीगाथा २०
 दस्सन १०६
 दिट्ठधम्म वेदनीयकम्म १०८
 दिट्ठासव १३६
 दिट्ठि १०२, १३८, १३९
 दिट्ठि उपादान १३७
 दिट्ठि विसुद्धि २०६, २०८
 दिब्बसोत अभिञ्जा २०३
 दिव्यचक्खु अभिञ्जा २०३
 दीघनिकाय ११, २०
 दुःख आर्यसत्य ८३
 दुःख निरोध आर्यसत्य ८५
 दुःखनिरोधगामिनिप्रतिपदा आर्यसत्य ८५
 दुःख लक्खण २०९
 दुःख समुदय आर्यसत्य ८४
 दुतिय निब्बान १३५
 देवतानुस्सति १९८
 दोस १०१, १३९
 दोसमूल चित्त ११०
 द्वादशाङ्ग संसार-चक्र ७८
 धम्मचक्कपवतनसुत्त १५१
 धम्म पटिसम्बिधा २०३
 धम्मपद २०,
 धम्मविचय सम्बोज्झङ्ग १४३
 धम्मसङ्गणी १९
 धम्मामानुपस्सना १४०, २०५

धम्मामानुस्सति १९७
 धर्म-चक्र ८०
 धातुकथा १९
 नाम-रूप ७२
 नामरूप परिच्छेद ज्ञाण २१०
 निकन्ति २१०
 निद्वेस २०
 निब्बान ९४, १३४
 निब्बिदा ज्ञाण २११
 निमित्त १९६
 निम्मानरति ४८
 निरिययोनि ४७
 निरुति पटिसम्बिधा २०३
 निरोध समापत्ति ८२
 निवरण १३७
 नील १९६
 नेक्खम्म वितक्क ८७
 नैवसज्जानासंज्ञायतन ४७, ५०
 पकिण्णक चेतसिक १००
 पग्गह २०९
 पच्चय सुन्निस्सितसील २०७
 प्रत्येक बुद्ध १४
 पञ्जा १०३
 पञ्जाबल १४२
 पञ्जीन्द्रिय १४२
 पटिघ १३८

पटिपदा जाण दस्सन विसुद्धि २१०
 पटिभाग निमित्त २०१
 पटिभान पटिसम्बिधा २०३
 पटिमोक्ख संवरसील २०७
 पटिसन्धि १०६
 पटिसम्भिदा मग्ग २०
 पटिसंखा जाण २१२
 पट्टान १९
 पठम निब्बान १३५
 पथवी १९६
 पथवी धातु ९५
 परनिम्मिमत वसवत्ति ४८
 परमत्थ सच्चधम्म ९३
 परिकम्म निमित्त २००
 परिकम्म भावना २००
 परित्ताभा ४८
 परित्ता सुभा ४८
 परिवारपालि २२
 पसाद रूप ९५, ९८
 पस्सद्धि २०९
 पस्सद्धि सम्बोज्झङ्ग १४३
 पापजाति चेतसिक १०१
 पारमिता १४
 पीत १९६
 पीति १०१, २०९
 पीति सम्बोज्झङ्ग १४३

पुग्गलपञ्जति १९
 पुब्बेनिवास अभिञ्जा २०३
 पुरिसभाव ९७
 पुलुवक १९७
 पूर्वानुस्मृति अभिञ्जा ६४
 पेतयोनि ४७
 पेतवत्थ २०
 प्रतित्यसमुत्पाद ज्ञान ६९
 प्रतिसन्धिचित्त ७७
 फस्स ९९
 फुसन १०६
 फोट्टब्ब ७१
 फोट्टब्बारम्मण ९६
 बल १४२
 बुद्धवंश २०
 बुद्धानुस्सति १९७
 बुद्धि चरित १९९
 बोज्झङ्ग १४३
 बोधिपक्षिय धर्म १४०
 ब्रह्म परिसज्जा ४९
 ब्रह्म पुरोहिता ४९
 ब्रह्म भूमी ४८
 भङ्ग जाण २११
 भयट्ट जाण २११
 भव-चक्र ७५
 भवङ्ग १०६

भवतृष्णा ८४
 भवराग १३८
 भवासव १३६
 भावरूप ९७, ९८
 भिक्खुणी विभङ्ग २२
 मग्ग १४४
 मग्गामग्ग त्राण दस्सन विसुद्धि २०९
 मच्छरिय १०२, १३९
 मज्झिमनिकाय ११, २०
 मनसिकार १००
 मनुस्सभूमी ४८
 मनोकम्म १०८
 मनोधम्म ७१
 मरणानुस्सति १९८
 महाकुसल चित्त ११४
 महाक्रिया चित्त ११७
 महातापन्न ४७
 महापरिनिर्वाण १८१
 महाब्रह्मा ४८
 महाभूत रूप ९५, ९८
 महारोख ४७
 महावग्ग २२
 महाविपाक चित्त ११६
 महाविभङ्ग २२
 मान १०२, १३८, १३९
 मिद्ध १०२

मुचित्तुकम्यता त्राण २१२
 मुदिता १०५, १९८
 मुदुता ९७
 मेत्ता १९८
 मोह १०१, १३९
 मोहमूल चित्त १११
 यमक १९
 यामा ४८
 रसारम्मण ९६, ९८
 राग चरित्र १९९
 राजायतन चैत्य १४६
 रूप धर्म ९४
 रूप लोक ४८
 रूपारम्मण ९६, ९८
 रूपावचर कुसलकम्म १०९
 रूपावचर कुसलचित्त ११९
 रूपावचर क्रियाचित्त १२१
 रूपावचर चित्त १३३
 रूपावचर विपाकचित्त १२०
 रोरुव ४७
 लक्खणरूप ९६
 लहुता ९७
 लोकुत्तर चित्त १३३
 लोभ १०१, १३९
 लोभमूल चित्त १०९
 लोहित १९६

लोहितक १९७
 वचिकम्म १०८
 वचिविञ्जति ९७
 वायो १९६
 वायोधातु ९५
 विकार रूप ९६, ९९
 विक्खायितक १९७
 विक्खित्तक १९७
 विचार १००
 विचिकिच्छा १०२, १३७
 विच्छिद्दक १९७
 विजतिरूप ९७, ९९
 विज्ञानन्त्यायतन ४५, ४९
 वितक्क १००
 विनयधर १८
 विनयपिटक २२
 विनीलक १९७
 विपस्सना कम्मद्वान विसुद्धि २०६
 विपश्यना ज्ञान २०२
 विपश्यना भावना विधि २०४
 विपिब्बुक १९७
 विभङ्ग १९
 विभवतृष्णा ८४
 विमंसा १४२
 विमानवत्थु २०
 विरति चेतसिक १०४

विरिय १०१, १४१
 विरियबल १४२
 विरिय सम्बोज्झङ्ग १४३
 विरियिन्द्रिय १४२
 विहिंसा वितक्क ८८
 वीथि १०६
 वेदना ९९
 वेदनानुपस्सना १४०, २०५
 वेहप्फला ४८
 वोट्टपन १०७
 व्यापाद १३७
 व्यापाद वितक्क ८८
 सउपादिसेस निब्बान १३४
 सकदागामि फलचित्त १२६
 सकदागामि मग्गचित्त १२५
 सङ्गारुपेक्खा ज्ञाण २१२
 सङ्गानुस्सति १९७
 सङ्घात ४७
 संयुत्तनिकाय ११
 संयोजन १३८
 सञ्जा १००
 सञ्जीव ४७
 सति १०३
 सतिपट्टान १४०, १८०
 सतिपट्टान विपस्सना ५४, २०६
 सतिबल १४२

सतिसम्बोज्झङ्ग १४३
 सतीन्द्रिय १४२
 सद्धारम्मण ९६
 सद्दा १०३
 श्रद्धा चरित्र १९९
 सद्दाबल १४२
 सद्दीन्द्रिय १४२
 सन्तति ९६
 सन्तीरण १०६
 सब्बचित्तक चेतसिक ९९
 समथ भावना विधि १९६
 समाधिबल १४२
 समाधि सम्बोज्झङ्ग १४३
 समाधीन्द्रिय १४२
 सम्पटिच्छन-१०६
 सम्मसन त्राण २१०
 सम्माआजीवं ८९, १०५
 सम्माकम्मन्त ८९, १०५
 सम्मादिट्ठि ८६, १४३
 सम्माप्पधान १४१, १८०
 सम्मावाचा ८८, १०४, १४३
 सम्मावायाम ९०, १४३
 सम्मासङ्कप्प ८८, १४३
 सम्मासति ९१, १४३
 सम्मासमाधि ९२, १४३
 सम्यक सम्बुद्ध १४
 सयुत्तविकाय ११, २०

रावन १०६
 सायन १०६
 सावकबुद्ध १४
 सीलब्बत उपादान १३७
 सीलब्बत परामास १३९
 सील विसुद्धि २०६
 सीलानुस्सति १९७
 सुत्तधर १८
 सुत्तनिपात २०
 सूत्रपिटक २०
 सुदस्सा १३५
 सुदस्सी १३५
 सुद्धावास १३५
 सुभकिण्णा ४८
 सोतपसाद ९५
 सोतापत्ति फलचित्त १२४
 सोतापत्ति मग्गचित्त १२३
 सोभन चित्त १३२
 सोभन चेतसिक १०३
 हतविक्खित्तक १९७
 हृदयवत्थु ९७, ९८
 हिरि १०३

सहायक पुस्तकहरूको वितरण

- (१) धम्मचक्कप्पवत्तन सुत्त-
- सम्पादक र अनुवादक भिक्षु अश्वघोष
- (२) धम्मचक्कप्पवत्तन सुत्त-
- सम्पादक र अनुवादक भिक्षु ज्ञानपूर्णिक
- (३) महासतिपट्टानसुत्तं (मूल पालि)-
- सम्पादक भिक्षु ऊ कित्तिमा
- (४) अनत्त लक्खण सुत्त-
- सम्पादिका र अनुवादिका धम्मवती धम्माचरिय
- (५) वम्भिक सुत्त-
- लेखक अग्ग महापण्डित महाशी सयादो
- अनुवादक भिक्षु ज्ञानपूर्णिक
- (६) महान सल्लेख सुत्रोपदेश-
- लेखक अग्गमहापण्डित महाशी सयादो
- अनुवादक भिक्षु ज्ञानपूर्णिक
- (७) **A discourse on Ariyavasa Sutta-**
- **by the Venerable Mahasi Sayadaw**
- **translated by U Aye Maung**
- (८) **Discourse on Sakha-Panha Sutta**
- **by the Venerable Mahasi Sayadaw**
- **translated by U Aye Maung**

(९) To Nibbana via the Noble Eightfold Path-
- by the Venerable Mahasi Sayadaw
- translated by U Htin Fatt

- (१०) प्रतित्य समुत्पाद महान उपदेश-
- लेखक अग्गमहापण्डित महाशी सयादो
- अनुवादक भिक्षु ज्ञानपूर्णिक
- (११) प्रतीत्यसमुत्पाद-
- लेखक भिक्षु रेनुकाने चन्दविमल
- अनुवादक भिक्षु धर्ममूर्ति
- (१२) अभिधम्मत्थसंगहो-
- लेखक आचार्य अनुरुद्ध
- अनुवादक भदन्त रेवतधम्म, रामशंकर त्रिपाठी
- (१३) अभिधर्म संग्रह-
- अनुवादक भिक्षु ज्ञानपूर्णिक
- (१४) अभिधर्म-
- सम्पादिका तथा अनुवादिका धम्मवती धम्माचरिय
- (१५) तिपिटकया सार-
- लेखक सुजीव पुञ्जानुभाव
- अनुवादक भिक्षु सुमेध धीरसुमेधो
- (१६) विशुद्धिमार्ग-
- लेखक आचार्य बुद्धघोष
- अनुवादक भिक्षु सम्यक् सम्बोधि प्राणपुत्र
- सम्पादक कोण्डन्य संघाराम
- (१७) विपस्सना दीपनी-
- लेखक अग्ग महापण्डित लेडी सयादो
- अनुवादक भिक्षु अनुरुद्ध महास्थविर

- (१८) **Practical Insight Meditation-**
 - by the Venerable Mahasi Sayadaw
- (१९) **Practical Vipassana Meditational Exercises –**
 - by the Venerable Mahasi Sayadaw
- (२०) संक्षिप्त भावना विधि-
 - लेखक अग्गमहापण्डित महाशी सयादो
 - अनुवादक भिक्षु ज्ञानपूर्णिक
- (२१) समथ व विपस्सना संक्षिप्त भावना विधि-
 - लेखिका धम्मवती धम्माचरिय
- (२२) संसारया स्वापू-
 - लेखिका धम्मवती धम्माचरिय
- (२३) **The essence in life-**
 - by Ashin Nyanissara
- (२४) **Buddhist Meditation-**
 - by Ashin Nyanissara
- (२५) बुद्ध शासनको इतिहास-
 - लेखक भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर
- (२६) संक्षिप्त बुद्ध जीवनी-
 - लेखक भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर
- (२७) बुद्धया अन्तिम यात्रा-
 - लेखिका धम्मवती धम्माचरिय
- (२८) शाक्य कुलया क्षति-
 - लेखक भिक्षु विवेकानन्द
- (२९) बुद्धया अर्थनीति-
 - लेखक भिक्षु अश्वघोष र भिक्षु कुमारकाश्यप
- (३०) मिलिन्द प्रश्न-
 - नेपालीमा अनुवादक मोतिकाजी शाक्य

धर्मकीर्ति प्रकाशन (नेपाली भाषामा)

१. अ.धम्मवती २. आमा बाबु र छोराछोरी ३. उखानको कथा संग्रह ४. चित्त शुद्ध भए जीवन उज्वल हुनेछ ५. चिरं तिट्ठतु सद्धम्मो ६. जातक कथा ७. तथागत हृदय. ८. त्रिरत्न वन्दना र परित्राण ९. दान पारमिता १०. धर्म : एक चिन्तन ११. धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठिको २५ वर्ष १२. नारी हृदय १३. निरोगी १४. नेपाली ज्ञानमाला १५. पञ्चशील १६. पटाचार स्थविर चरित्र १७. परित्तसुत्त (पाली भाषा) १८. परित्राण (दु.सं.) १९. पहिलो गुरु को हुन् ? २०. प्रज्ञा चक्षु २१. प्रोढ बौद्ध कक्षा र लक्ष्मी २२. बुद्धको अन्तिम यात्रा (भाग १) २३. बुद्धको जीवनी र दर्शन २४. बुद्धको मूल उपदेश	२५. बुद्धको शिक्षात्मक उपदेश २६. बुद्धको संस्कृति र महत्व २७. बुद्ध पुजा विधि २८. बुद्ध पुजा विधि र कथा संग्रह (तृ.सं.) २९. बुद्ध पुजा विधि, कथा संग्रह र परित्राण ३०. बुद्ध पुजा विधि र परित्राण ३१. बुद्ध र उहाँको विचार ३२. "बुद्ध र बुद्ध-धर्मको संक्षिप्त परिचय" र बुद्धको जन्म भूमी नेपालमा बुद्धप्रति असहिष्णुता ३३. बुद्ध र बुद्धपछि ३४. बुद्ध शासनको इतिहास (भाग १) ३५. बौद्ध कथा र बौद्ध चरित्र ३६. बौद्ध जगतमा स्वास्थ्य सेवा ३७. बौद्ध दर्पण ३८. बौद्ध दर्शन. ३९. बौद्ध ध्यान ४०. बौद्ध प्रश्नोत्तर ४१. बौद्ध विस्वास (भाग १) ४२. बौद्ध विस्वास (भाग २) ४३. बौद्ध विस्वास (भाग ३) ४४. बौद्ध ज्ञान ४५. महासतिपट्टान विपस्सना अन्तरमुखी ध्यान

४६. मति राम्रो भए गति राम्रो हुनेछ	५८. शान्ति मार्ग
४७. महास्वप्न जातक	५९. शान्ति र मैत्री
४८. महा स्वप्न जातक (सचित्र, दु.सं.)	६०. श्रमण नारद
४९. मानव महामानव	६१. सतिपट्ठान भावना
५०. मानव स्वभाव	६२. सतिपट्ठान विपस्यना
५१. मिलिन्द प्रश्न (भाग१, ते.सं.)	६३. संक्षिप्त बुद्ध जीवनी
५२. मिलिन्द प्रश्न (भाग२, दु.सं.)	६४. संक्षिप्त बुद्धवंश (भाग१)
५३. मैले बुभुकेको बुद्ध-धर्म	६५. संक्षिप्त बुद्धवंश (भाग२)
५४. लक्ष्मी (तृ.सं.)	६६. सप्त रत्न धन
५५. वेस्सन्तर जातक	६७. सफलताको कथा
५६. शाक्यमुनि बुद्ध	६८. सम्यक शिक्षा
५७. शान्ति	६९. स्नेही छोरी

धर्मकीर्ति प्रकाशन

(नेपाल भाषामा)

१. अनत्तलक्खन सुत्त (दु.सं.)	१८. चरित्र पुचः (भाग१)
२. अभिधर्म (चित्त काण्ड)	१९. चरित्र पुचः (भाग२)
३. अभिधर्म (भाग१, दु.सं.)	२०. जप पाथ व ध्यान
४. अभिधर्म (भाग२, दु.सं.)	२१. जातक बाख्ँ
५. अभिधर्म पालि	२२. जातक माला (भाग१)
६. अहिंसाया विजय	२३. जातक माला (भाग२)
७. आदर्श बौद्ध महिलापिं	२४. भंग लाइम्ह लाखे
८. उखानया बाख्ँ पुचः	२५. तेमिय जातक
९. ऋद्धि प्रतिहार्य	२६. त्रिरत्न गुण स्मरण
१०. एकताया ताःचा	२७. त्रिरत्न गुण लुमंके ज्ञानया मिखा चायके
११. कर्तव्य (दु.सं.)	२८. त्रिरत्न वन्दना व पञ्चशीलया फल
१२. कर्म	२९. त्रिरत्न वन्दना परित्त सुत्त
१३. कर्म व कर्मफल	३०. त्रिरत्न वन्दना व परित्राण (दु.सं.)
१४. किशा गौतमी	३१. त्रिरत्न वन्दना व सूत्र पुचः
१५. गृही विनय	३२. दान
१६. गौतम बुद्ध	
१७. चमत्कार	

(२५८)

३३. दीर्घायु जुडमा
 ३४. दृष्टि व तृष्णा
 ३५. धम्मचक्रकप्पवत्तन सुत्त (दु.सं.)
 ३६. धम्मपद
 ३७. धम्मपद (मूल पालि व नेपाल भाषाय)
 ३८. धम्मपदया बाखं
 ३९. धम्मपद व्याख्या (भाग १)
 ४०. धर्म मसीनि
 ४१. धर्मया ज्ञान (भाग २)
 ४२. नेपाले २५ वर्ष जिगु लुमन्ति
 ४३. न्हापांयाम्ह गुरु सु ? व अमूल्यगु धन
 ४४. न्हुगु त्रिरत्न वन्दना व धम्मपद
 ४५. परित्राण
 ४६. पञ्च निवरण
 ४७. प्रार्थना संग्रह
 ४८. प्रोढ बौद्ध कक्षा (दु.सं.)
 ४९. पालिभाषा अवतरण (भाग १)
 ५०. पालिभाषा अवतरण (भाग २)
 ५१. पालि प्रवेश (भाग १)
 ५२. पालि प्रवेश (भाग २)
 ५३. पालि प्रवेश (भाग १ व २ निगुलिं)
 ५४. पट्ठान पालि
 ५५. बुद्धया भिनिगु विपाक
 ५६. प्रेमं छु जुई
 ५७. बुद्धया अन्तिम यात्रा (भाग १)
 ५८. बुद्धया अन्तिम यात्रा (भाग २)
 ५९. बाखं (भाग १)
 ६०. बाखं (भाग २)
 ६१. बाखं (भाग ३)
 ६२. बाखं (भाग ४)
 ६३. बाखं (भाग ५)
 ६४. बाखं (भाग ६)

६५. बाखंया फल (भाग १)
 ६६. बाखंया फल (भाग २)
 ६७. बुद्ध धर्म
 ६८. बुद्धपुजा, धम्मपद व ज्ञानमाला
 ६९. बुद्ध पुजा विधि
 ७०. बुद्धया अर्थनीति
 ७१. बुद्धया करुणा व ब्रह्म दण्ड
 ७२. बुद्ध वन्दान विधि व बुद्धया भिनिगु विपाक
 ७३. बुद्ध व शिक्षा (क)
 ७४. बुद्ध व शिक्षा (ख)
 ७५. बोधिसत्त्व
 ७६. बौद्ध ध्यान (भाग १)
 ७७. बौद्ध ध्यान (भाग २)
 ७८. बौद्ध नैतिक शिक्षा
 ७९. बौद्ध स्तुति पुचः
 ८०. भावना
 ८१. भिंम्ह काय व म्हचाय्
 ८२. भिंम्ह मचा
 ८३. भिक्षु जीवन
 ८४. मणिचूड जातक
 ८५. मति भिसा गति भिनी
 ८६. मध्यम मार्ग
 ८७. मनूतयगु पहः (दु.सं.)
 ८८. महाजनक जातक (दु.सं.)
 ८९. महानारद जातक
 ९०. महासतिपट्ठान सुत्त
 ९१. महासिंहनाद सुत्त
 ९२. महास्वप्न जातक (दु.सं.)
 ९३. मिखा
 ९४. मुखंम्ह पासा मज्यू
 ९५. मैत्री भावना
 ९६. योगीया चिट्ठी
 ९७. योम्ह म्हचाय्
 ९८. राहुलयात उपदेश

९९. हृदय परिवर्तन	११६. शिक्षा (भाग३)
१००. लक्ष्मीघो	११७. शिक्षा (भाग४)
१०१. लुम्बनी विपस्सना	११८. शिक्षा (भाग५)
१०२. वाम्भक सूत	११९. श्रमण नारद
१०३. वासेट्ठी थैरी	१२०. सतिपट्ठान भावना
१०४. विपश्यना ध्यान	१२१. संसारया स्वाप्
१०५. विवेक बुद्धि	१२२. संस्कृति
१०६. विशेष म्ह मफैबले पाठ यायगु परित्राण	१२३. संक्षिप्त बुद्ध जीवनी
१०७. विश्वधर्म प्रचार देशना (भाग१)	१२४. संक्षिप्त बुद्धवंश (भाग१)
१०८. विश्वधर्म प्रचार देशना (भाग२)	१२५. संक्षिप्त बुद्धवंश (भाग२)
१०९. वीरकुशया बाख्	१२६. सप्तरत्न धन
११०. वेस्सन्तर जातक	१२७. समथ व विपश्यना संक्षिप्त भावना विधि
१११. शाक्यमुनि बुद्ध (दु.सं.)	१२८. सर्वज्ञ (भाग१)
११२. शान्तिया त्वाथः	१२९. सर्वज्ञ (भाग२)
११३. शान्ति व मैत्री	१३०. स्वास्थ्य लाभ
११४. शिक्षा (भाग१)	१३१. सूत्र पुचः
११५. शिक्षा (भाग२)	

Dharmakirti Publications (In English)

1. Buddhist Economics and the Modern World
2. Dhamma and Dhammawati
3. Dharmakirti in Nut Shell
4. Dharmakirti Vihar
5. Dharmakirti Vihar Today

लेखकको संक्षिप्त परिचय

- शिक्षा :** त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट सन् १९७३ मा अर्थ शास्त्रमा स्नातकोत्तर (एम.ए.), छिङ्ग ह्वा विश्वविद्यालय(पेकिङ्ग)बाट सन् १९७७ मा इलेक्ट्रिकल इन्जिनियरिङ्गमा स्नातक (वि.ई.)
- तालिम :** सन् १९७७ मा क्यान्टनमा इन्सुलेसन पेपर विषय, सन् १९८४ मा इटालीमा कृषिमा नविकरणीय ऊर्जा विषय, सन् १९८५ मा नेपाल स्टाफ कलेजमा प्रशासन विषय, सन् १९८९ मा पेरिसमा सौर्य विद्युत विषय, सन् १९९० मा संयुक्त राज्य अमेरिकामा सौर्य विद्युत विषय, सन् १९९३ मा नेपाल स्टाफ कलेजमा व्यवस्थापन विषय, सन् १९९३ मा नेपाल स्टाफ कलेजमा प्रशिक्षक प्रशिक्षण विषय,
- कार्य अनुभव:** वि.सं.२०२३-३१ मा व्यापार र उद्योग संचालन, वि.सं. २०३४-३५ मा विद्युत विभागमा र वि.सं. २०३५-४२ मा साना जलविद्युत विकास समितिमा इलेक्ट्रिकल इन्जिनियर, वि.सं. २०४२-४७ मा ने.वि.प्रा.को साना जल विद्युत विभागमा इलेक्ट्रो-मेकानिकल डिभिजन प्रमुख, वि.सं. २०४७-४८ मा ने.वि.प्रा.को भैरहवा शाखा प्रमुख, वि.सं. २०४८-५० मा ने.वि.प्रा.को ट्रान्सफरमर मर्मतशाखा प्रमुख, वि.सं. २०५०-५१ मा ने.वि.प्रा.को विद्युत चुहावट नियन्त्रण शाखा प्रमुख, वि.सं. २०५१-५४ मा ने.वि.प्रा.को वितरण योजना महाशाखा प्रमुख, वि.सं. २०५४-५६ मा ने.वि.प्रा.को ग्रामिण विद्युतिकरण निर्देशनालयमा निर्माण महाशाखा प्रमुख, वि.सं. २०५६-५९ मा इलाम-फिदिम-ताप्लेजुङ्ग ३३ के.भि. प्रशारण लाइन आयोजना, शितलपट्टी-मुसिकोट-जाजरकोट ३३ के.भि. प्रशारण लाइन आयोजना र लम्जुङ्ग जिल्ला विद्युतिकरण आयोजना प्रमुख, वि.सं.२०५९-६० मा पथलैया-परवानपुर १३३ के.भि.प्रशारण लाइन आयोजना र पथलैया १३३/३३ के.भि.-६० एम्.भि.ए. सवस्टेशन निर्माण आयोजना प्रमुख, वि.सं.२०६० मा अनिवार्य अवकाश
- देश भ्रमण :** भारत, बङ्गलादेश, चीन, म्यान्मार, हङ्कङ्ग, थाइल्याण्ड, जापान, इटाली, जर्मनी, फ्रान्स, अष्ट्रिया, र संयुक्त राज्य अमेरिका
- लेखकका अन्य कृतिहरू :** मिलिन्द प्रश्न (पहिलो भागमा मिलिन्द प्रश्न खण्ड र दोश्रो भागमा मेण्डक प्रश्न खण्ड नेपालीमा अनुवाद) र स्नेही छोरी (धम्मवती गुरूमाँको जीवनमा आधारित उपन्यास नेपालीमा अनुवाद)